

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Gagoshidze, I. / გაგოშიძე, ი. / Гагошидзе, Ю. М.
- Title: ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან / Памятники раннеантичной эпохи из Ксанского Ущелья
- Publication Date: 1964
- Publisher: Georgian National Academy Of Sciences, Georgian National Museum
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_8291bbd01c

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dsc/takedown-notice>.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

IVE
2328

ი. გაგოშიძე

ზღვრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის სეოზიდან

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი — 1964

VE-2320

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი

ი. გაგოშიძე

ანტიკური ხანის ძეგლები
ქსნის ხეობიდან

15301

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი — 1964

წიგნში პირველად ქვეყნდება ლენინგორის რაიონის სოფელ ყანჩაღთში აღმოჩენილი მდიდრული სამარხის ინვენტარი, რომელიც თავისი ხასიათით ახლოდგას ცნობილ ახალგორის განძიან და ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნით თარიღდება.

ნაშრომში აღძრულ საკითხებს გარკვეული მნიშვნელობა აქვს საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის ისტორიის შესწავლისათვის. იგი განკუთვნილია როგორც სპეციალისტ არქეოლოგებისა და ისტორიკოსებისათვის, ისე ფართო საზოგადოებისათვის.

9/5

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

1908 წლის ზაფხულის დასაწყისში მდ. ქსნის ხეობაში, სოფელ საძეგურთან შემთხვევით აღმოჩნდა მდიდრული სამარხი, რომლის ინვენტარი ამჟამად საქვეყნოდ ცნობილია ახალგორის განძის სახელით¹. მიუხედავად იმისა, რომ აღმოჩენის დღიდან ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხანი გავიდა, ახალგორის განძი დღესაც რჩება ერთ-ერთ ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან არქეოლოგიურ ძეგლად, რომელიც კი ოდესმე აღმოჩენილა საქართველოს ტერიტორიაზე. ახალგორის განძის მნიშვნელობა განისაზღვრება არა მარტო მისი შემადგენელი ნივთების დიდი მხატვრული ღირებულებით, არამედ უპირველეს ყოვლისა იმით, რომ ახალგორის განძის საკითხი მჭიდროდაა დაკავშირებული საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ უძირითადეს პრობლემასთან—საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების პრობლემასთან. ამ თვალსაზრისით კი ახალგორის განძი დღემდე არ შეიძლება ჩაითვალოს ჯეროვნად შესწავლილად და შეფასებულად მის გარშემო არსებული საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურის მიუხედავად². და ეს ასეა იმ დროს, როდესაც საქართველოს ტერიტორიაზე პირველი სახელმწიფოების ჩამოყალიბების, მათი სოციალურ-ეკონომიური სტრუქტურის, საზღვრების, პოლიტიკური ისტორიის საკითხებიც კი სწორედ ქართულმა არქეოლოგიამ უნდა გადაჭრას, რადგანაც ის ორიოდ ცნობა, რომ

¹ Е. С. Такайшвили, Археологические путешествия, разыскания и заметки, Известия кавказского отделения Императорского Московского Археологического Общества, выпуск IV, Тбилиси, 1915 г., გვ.139—146.

Я. И. Смирнов, Ахалгорийский клад, Тбилиси, 1934 г., იხ. გ. 5. ჩუბინაშვილის შესავალი წვრილი.

² ნ. ბერძენიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქ. ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1, თბილისი. 1960 წ., გვ. 18--20.

მელიც ქართულ თუ უცხოურ წერილობით წყაროებშია შემონახული, ამ საკითხების გადასაჭრელად სრულებითაც არაა საკმარისი³.

უკანასკნელი სამი ათეული წლის განმავლობაში ქართულმა არქეოლოგიამ დიდ წარმატებებს მიაღწია საქართველოს ისტორიის ადრესახელმწიფოებრივი პერიოდის, ე. წ. ადრეანტიკური ხანის (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VI—IV სს.) არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლინებისა და შესწავლის საქმეში. ათეულობით ამ ხანის სამაროვანი თუ ნამოსახლარი გაითხარა და ითხრება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში⁴, მაგრამ უკანასკნელ ხანამდე ცნობილი იყო ერთადერთი არქეოლოგიური ძეგლი, რომელიც თავისი სიმდიდრითა და, რაც მთავარია, ხასიათით მჭიდროდ ეკვრის და მხარში უდგას ახალგორის განძს. ესაა მდ. ალგეთზე, სოფელ წინწყაროსთან 1940 წლის ივლისში შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხი. ალგეთის წინწყაროს სამარხისა და ახალგორის განძის სრული სინქრონულობა თავის დროზე დამაჯერებლად დაასაბუთა პროფ. კუფტინმა⁵.

1960 წლის ივნისში ამჯერად კვლავ ქსნის ხეობაში, სოფელ ყანჩაეთთან—სულ ახლოს ახალგორის განძის აღმოჩენის ადგილიდან—სამწყურბროდ ასევე შემთხვევით, აღმოჩნდა ამავე ხანის კიდევ ერთი მდიდრული სამარხი, რომელიც, როგორც ქვევით დავიხაზავთ, ერთი მხრივ, კიდევ უფრო ახლოს დგას თავისი ხასიათით ახალგორის განძთან, ხოლო მეორეს მხრივ, კიდევ უფრო მჭიდროდ აკავშირებს ერთმანეთთან ალგეთის სამარხსა და ახალგორის განძს და ბევრი რამით ავსებს მათ მონაცემებს.

წინამდებარე ნაშრომის ძირითადი მიზანია ყანჩაეთის სამარხის ინვენტარის პუბლიკაცია. ამ მასალის პუბლიკაცია გამართლებულია და აუცილებელია არა მარტო იმიტომ, რომ თავისთავად მეტად საყურადღებო და საკმაოდ იშვიათ ნივთებს შეიცავს, არამედ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი გარემოების გამო. საქმე ისაა, რომ, რო-

³ Е. И. Крупнов, О состоянии и задачах изучения археологии Кавказа, КСИИМК, вып. 60, 1955 г., стр. 11.

А. И. Болтунова, Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии, Вестник древней истории, № 2, 1956 г., стр. 29.

⁴ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952 წ., გვ. 103--114.

ავტორთა კოლექტივი, „საქართველოს არქეოლოგია“, თბილისი, 1959 წ., თავი IV.

⁵ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 34—41, табл. VIII--XII.

გორც ცნობილია, შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები ყოველთვის მეტ-ნაკლებად დაზიანებული და ნაკლულია. ამ მხრივ გამონაკლისს არც ახალგორის განძი და ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხები წარმოადგენს. ამიტომ სრული ინფორმაციის მიღება შესაძლებელი გახდება მხოლოდ სამივე ამ ძეგლის ერთობლივი განხილვის საფუძველზე. ხოლო ამ ძეგლებიდან რაც შეიძლება სრული ინფორმაციის მიღება, ჩვენის აზრით, უაღრესად მნიშვნელოვანია ადრეანტიკური ხანის საქართველოს მოსახლეობის სოციალური წყობის ხასიათის გასარკვევად, რამდენადაც ჯერჯერობით აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არ გვეგულება არც ერთი ისეთი სამარხი, რომელიც შეიძლება ჩაითვალოს ადრეანტიკურ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე საზოგადოების უმაღლესი წრის—შემდეგდროინდელი პიტიახშებისა და ერისთავების წინამორბედთა წარმომადგენლების საფლავებად, როგორც ეს გვგონია ახალგორის განძის, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხებთან დაკავშირებით.

ამ თვალსაზრისით ყანჩაეთის სამარხის ინვენტარის მნიშვნელობის გასარკვევად საკმარისია აღინიშნოს, რომ მის შემადგენლობაში შედის რკინის საბრძოლო იარაღის თითქმის სრული კომპლექტი (ცული, მახვილი, შუბისა და ხელშუბის პირები და სხვა), მაშინ როცა არც ახალგორის განძი (როგორც ქალის სამარხის ინვენტარი) და არც ალგეთის სამარხის ინვენტარი იარაღს სრულეობით არ შეიცავს, თუ არ ჩავთვლით ბრინჯაოს სკვითური ტიპის ერთადერთ ისრისპირს ალგეთის სამარხიდან⁶.

ყანჩაეთის აღმოჩენის უმთავრესი მნიშვნელობა სწორედ ისაა, რომ იგი ახალგორის განძს უკავშირდება. ამიტომ წინამდებარე ნაშრომში ყანჩაეთის სამარხის მასალები ახალგორის განძთან (და ალგეთის სამარხის ინვენტართან) მიმართებაშია განხილული.

ნაშრომში ვეცადეთ დაგვეზუსტებინა ახალგორის განძის თარიღი და თუ ეს ცდა დამაჯერებლად გამოიყურება, მაშინ ნაშრომის ეს მეორე მიზანიც შესრულებული იქნება.

ნაშრომი შესრულებულია 1961—63 წლებში აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეო-

⁶ ისრისპირი გამოქვეყნებული აქვს ბ. კუფტინს, მაგრამ არ აღნიშნავს, რომ იგი ალგეთის სამარხის ინვენტართანაა დაკავშირებული. იხ. Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Трналети, Тбилиси, 1941, стр. 44, рис. 41. იხ. აგრეთვე აქტი ალგეთის სამარხის ინვენტარის მუზეუმში შემოსვლის შესახებ.

დალური ხანის საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილებაში, განყოფილების გამგის—ა. ჯავახიშვილისა და თანამშრომელთა დახმარებით, რისთვისაც მათი დიდად მადლობელი ვარ, ისევე როგორც ჩემი ხელმძღვანელისა ასპირანტურის წლებში—ნ. ხოშტარიასი.

ფოტოსურათები გადაიღო და დამზადა ლ. ნ. სკლიფასოვსკიმ. ნახატები შეასრულეს ა. ამბრიაშვილმა და გ. ჯავახიშვილმა. დაბოლოს არ შემოიძლია მადლობით არ მოვიხსენო თბილისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორი ო. ტყეშელაშვილი, რომელმაც შესაძლებლობა მომცა დამემუშავებინა ეს მეტად საინტერესო მასალა.

თ ა ვ ი პ ი რ ე ლ ი

სამარხის აღმოჩენის ვითარება

მდინარე ყანჩაურა ქსნის მარჯვენა შენაკადია და ქსნის ერთ-ერთი მისი დინების დაახლოებით შუაწელზე, დაბა ლენინგორის ჩრდილოეთით ხუთიოდე კილომეტრის მანძილზე, სოფელ იკოთის პირდაპირ. ყანჩაურას მოკლე, მაგრამ საკმაოდ ფართო ხეობა დასავლეთიდან აღმოსავლეთითაა მიმართული და ამფითეატრად ეშვება ქსნისაკენ.

აქ, ხეობის ბოლოს სამი სოფელია: მდინარის შესართავთან პა-ზუანთ-კარი, სამხრეთით ერედა, ჩრდილოეთით წირქოლი. ხეობის სიღრმეში კი, მდინარე ყანჩაურას მარცხენა ნაპირზე აღმართულა მთების ფერდობებზე სოფელი ყანჩაეთია შეფენილი. ყანჩაეთის დასავლეთით, ქსნისა და ლეხურას ხეობების წყალგამყოფზე მდებარეობს სოფელი არმაზი.

ყანჩაურას ხეობის მარჯვენა მხარეს მთების ფერდობები ციცაბოდ ეშვება მდინარისაკენ და ხშირი ტყითაა დაფარული, მარცხნივ კი ფერდობები უფრო დამრეცია, მზიანი და უტყეო. ძირითადად აქაა თავმოყრილი ყანჩაელთა ვენახები და სახნავ-სათესი მიწები, რომლებიც თითქმის მთლიანად ირწყვის ყანჩაურადან გამოღებული რუთი. ეს რუ ტიპიური სასოფლო რუა და მისი გაყვანა არავითარ რთულ საინჟინრო ნაგებობას არ მოითხოვს.

სოფელ ყანჩაეთის ერთ-ერთი ღირსშესანიშნაობაა სამკურნალო-მინერალური წყარო, რომელიც შუა სოფელში გამოდის და ვეჩა

ეწოდება. წყაროზე აბანოა აგებული. აქ სამკურნალოდ ქსნის ხეობის შორეული კუთხეებიდანაც კი მოდიან.

ყანჩაურას გასდევს ქსნისა და ლეხურის ხეობების შემაერთებული უმოკლესი გზა, რომელიც სოფელ ყანჩაეთისა და არმაზის გავლით ზახორში ჩადის⁷.

ყველა ამ ფაქტორს—ქსნის ხეობის სამიწათმოქმედო ნაწილის შუაგულში მდებარეობას⁸, ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარებისათვის უაღრესად ხელსაყრელი პირობების არსებობას, კერძოდ მიწების მორწყვის სიადვილეს, ხეობის კარგად დაცულობას, მასზე გამავალ ეკონომიურად მნიშვნელოვან გზას და, თუნდაც, მინერალურ წყაროსაც კი არ შეიძლებოდა ძველთაგანვე ხელი არ შეეწყო ყანჩაურას ხეობის დაწინაურებისათვის, და მართლაც ეს ხეობა წარსულში საკმაოდ დაწინაურებული ჩანს, თუ კი ვიმსჯელებთ მიწისზედა და მიწისქვეშა ისტორიული ძეგლების სიმდიდრით, რითაც გამოირჩევა სოფელ ყანჩაეთის მიდამოები თვით ამ მხრივ სახელგანთქმულ ქსნის ხეობაშიც კი. სოფელ ყანჩაეთის მიდამოებში დგას VIII და IX საუკუნეების სამი თვალსაჩინო არქიტექტურული ძეგლი, რომლებსაც აკადემიკოსი გ. ნ. ჩუბინაშვილი ქართული არქიტექტურის სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობის ძეგლებად თვლის⁹.

ერთი მათგანია წმ. გიორგის ტაძარი არმაზში 864 წლით დათარიღებული სამშენებლო წარწერით¹⁰, მეორე—წირქოლის ტაძარი — VIII საუკუნის ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ნიმუში¹¹, მესამე—კაბენის ანუ ყანჩაეთის მონასტრის ძირითადი, უძველესი ნაწილი, რომლის აგება ცოტათი წინ უნდა უსწრებდეს წირქოლს¹².

⁷ მიმოსვლა ამ გზაზე ამჟამადაც საკმაოდ გაცხოველებულია, ძველად კი მისი მნიშვნელობა უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო. მთაგორიანი და მწირი ზედაწელი ლეხურის ხეობისა ეკონომიურად დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო ქსნის ხეობისაგან. პოლიტიკურადაც ისინი ერთ მთლიანს წარმოადგენდა.

⁸ სოფ. საძგურს სამხრეთით ზებეყურის „კლდეს ქვეით მტკვრამდე კსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, . . . და ამ კლდეს ზეით იწრო და მკიდრო, უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, ტყიან კლდიანობითა“. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941 წ., გვ. 68.

⁹ Г. Н. Ч у б и н а ш в и л и, Архитектурные памятники VIII и IX века в Ксанском ущельи, ქართული ხელოვნება, თბილისი, 1942 წ., გვ. 2—3.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იქვე, გვ. 19.

¹² იქვე, გვ. 27.

VIII—IX სს. ქართული არქიტექტურის ეს სამი ძეგლი ააშკარავებს, რომ საქართველოს ისტორიის ესოდენ მძიმე მონაკვეთშიც კი ამ შედარებით მოშორებულ და განკერძოებულ კუთხეში აქტიური შემოქმედებითი ცხოვრება ჩქეფდა¹³.

შუასაუკუნეების ქართულ საფორტიფიკაციო ნაგებობათა აღრეულ ნიმუშად უნდა ჩაითვალოს წირქოლის ციხეც, რომელიც ქსნის მარჯვენა ნაპირზეა, სოფელ წირქოლის ჩრდილოეთით და რომელსაც „მატიანშ ქართლისაჲ“ ბაგრატ III მეფობის დასაწყისში მოიხსენიებს¹⁴. „მატიანშ ქართლისაჲს“ ეს ცნობა ნათლად გვიჩვენებს საერთოდ ქსნის ხეობისა და საკუთრივ წირქოლის ციხის განსაკუთრებულ როლს იმ ბრძოლებში, რომლებიც წარმოებდა საქართველოს ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს წარმოქმნის ხანაში. ქსნის ხეობის სამიწათმოქმედო ნაწილის განაპირას, ვიწროებში აღმართული წირქოლის ციხე კეტავდა ხეობის მთიან ნაწილს და მას სტრატეგიული მნიშვნელობა გვიან შუასაუკუნეებამდე არ დაუკარგავს¹⁵.

წირქოლის ციხეში 1925 წელს აღმოჩენილა სამი ქვა რელიეფებით, რომლებსაც აკად. გ. ნ. ჩუბინაშვილი უძველესი ხანის ხელოვნების ძეგლად მიიჩნევს¹⁶.

ყანჩეთის მიდამოებში მიკვლეული არქეოლოგიური ძეგლებიც საკმაოდ მრავლისმეტყველია, თუმცა-და ეს ადგილები არქეოლოგიურად თითქმის სრულიად შეუსწავლელია, ისევე როგორც საერთოდ მთელი ქსნის ხეობა, სადაც დღემდე მხოლოდ მცირე მასშტაბის დაზვერვითი ხასიათის არქეოლოგიური სამუშაოებია ჩატარე-

¹³ გ. ნ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 27.

¹⁴ კახელებმა ქართლის აზნაურთა დახმარებით დაატყვევეს გურგენ მეფე, დედოფალი გუარანდუხტი და აეფე ბაგრატ III, მაგრამ დავით კურაპალატის გამოლაშქრებისთანავე დატყვევებულნი გაათავისუფლეს და ყველა დაპყრობილი ადგილი ქართლში დააბრუნეს წირქოლის ციხისა და გრუას გარდა. ეს მომხდარა 975—976 წლებში. „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, თბილისი, 1955 წ., გვ. 274—276.

ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბილისი, 1948 წ., გვ. 122—123.

¹⁵ პ. ზაქარაია, ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVI—B, 1950 წ., გვ. 182—183. პ. ზაქარაია წირქოლის ციხეზე არჩევს ორ სამშენებლო პერიოდს, პირველი ძველ ხანას მიეკუთვნება, მეორე გვიან შუასაუკუნეებს.

¹⁶ გ. ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1936 წ., გვ. 207—208, ნახ. 162.

ბული¹⁷. ყანჩაეთის მიდამოებში მიკვლეული უძველესი არქეოლოგიური ძეგლი წირქოლის ნამოსახლარი გორაა, რომელზედაც ადრე ბრინჯაოს ხანის ფენებია დადასტურებული¹⁸. ასეთივე გორა აღმოჩენილ იქნა ქსანგალმაც, სოფ. იკოთთან¹⁹. იკოთიდანვეა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცული № 111—13:1 ვერცხლის სხივებიანი საყურე და № 111—13:2 ბრინჯაოს საკიდი.

ყანჩაურას შესართავს ქვემოთ, სოფელ ერედასთან ქსნისპირა ფლატეში, კრილში კარგად შეიმჩნევა ქვაყრილიანი სამარხები, რომლებიც სამ სართულადაა განლაგებული²⁰. სამაროვანი ფლატეს გასწვრივ გრძელდება ას მეტრამდე და მდინარე სისტემატურად რეცხავს მას. 1962 წელს ლენინგორის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის დირექტორის ვ. ხოლუაშვილის მიერ ამ სამაროვანზე შეკრებილი მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ ერედას სამაროვნის ქვედა, უძველესი ფენა გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურს უნდა მიეკუთვნოს (ბრინჯაოს ფოთლისებური სატევარი), ხოლო ზედა ფენა—

¹⁷ 1908—1909 წლებში ე. წ. ახალგორის განძის აღმოჩენასთან დაკავშირებით ე. თაყაიშვილმა ორჯერ მოიხილა აღმოჩენის ადგილი სოფ. საძეგურთან, მაგრამ გათხრები არ ჩატარებია. Е. Такайшвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 142—143, აგრეთვე Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. VI—VII.

1945 წელს ქსნის ხეობაში გ. გობეჯიშვილის ხელმძღვანელობით მუშაობდა აკად. ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ექსპედიცია, რომელმაც საძეგურში, იმავე სამაროვანზე, სადაც „განძი“ აღმოჩნდა, გათხარა „განძის“ თანადროული „ღარიბული, თითქმის არაფრის მქონეთა სამარხები“. იხ. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

1949 წლის 25 ოქტომბერს პროფ. ბ. კუფტინმა ქსნის ხეობაში, სოფ. ერედასთან მცირე გათხრები ჩატარა. იხ. Юго-Осетинская маршрутная экспедиция, 1949 г. პროფ. კუფტინის დღიური, 25 ოქტომბრისა (ხელნაწერი დაცულია საქართველოს სახ. მუზეუმში).

1955 წელს ქსნის ხეობაში ნამოსახლარი გორების მიკვლევისა და აღნუსხვის მიზნით მუშაობდა ისტორიის ინსტიტუტის სამხრეთ ოსეთის ისტორიულ-არქეოლოგიური დახვერვითი ექსპედიცია, რომელმაც ქსანზე რამოდენიმე ნამოსახლარი გორა აღმოაჩინა. იხ. დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, შიდა ქართლის 1955 წ. დახვერვითი ექსპედიციის შედეგები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1960 წ., გვ. 185--196.

¹⁸ დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

¹⁹ იქვე, გვ. 193.

²⁰ ეთედას სამაროვანი დაათვალიერა პროფ. კუფტინმა 1949 წლის 25 ოქტომბერს. დღიურში იგი წერს: „Осмотрен могильник бронзовой эпохи в обрыве к реке Ксанка. Здесь погребение под наносом на глубине в 2,5 м было по возможности разобрано в вертикальном его разрезе с лестницы (браслет, пуговицы пятигранные, бусы сердоликовые, овальные, полутароспиральные завитки)“.

ადრეანტიკურ ხანას (ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩენილი სკვითური ტიპის ისრისპირის მიხედვით). იმავე სოფელ ერედასთან, ადგილ ჯავახიანთ ნაფუზარზე პროფ. კუფტინმა მიაკვლია ქვაყუთებიან სამაროვანს და თლილი ქვით ნაგები ერთი ქვაყუთი გათხარა კიდეც²¹.

დაბოლოს, თვით სოფელ ყანჩაეთში შემთხვევით აღმოჩნდა ადრეანტიკური ხანის მდიდრული სამარხი, რომლის ინვენტარისად-მია ძირითადად მიძღვნილი წინამდებარე ნაშრომი.

სოფელ ყანჩაეთს ზემოთ მდ. ყანჩაურას მარჯვნიდან ერთვის ე. წ. დაკიდული ხევი. დაკიდულ ხევსა და ყანჩაურას შორის მოქცეულ მაღალ კონცხზე შევაკება, რომელსაც ხატის ან ნიშის ვაკეს უწოდებენ. აქ დგას ხატი, ნიში--მუხის სე. ნიშის სამხრეთით გადის ტყეში შემაგალი სამარხილე გზა. გზა ღრმადაა ჩაჭრილი და ღელეს დამსგავსებია.

სწორედ ამ გზის პირას, „ნიშივაკეზე“ 1960 წლის 12 ივნისს ლენინგორის რაიონის სოფელ ყანჩაეთის მცხოვრებნი კ., გ. და რ. ტატუნაშვილები, რომლებიც ტყეში შეშაზე მიდიოდნენ, შემთხვევით წააწყდნენ წვიმის წყლისაგან გამორეცხილ სამარხს და ამოთხარეს ნივთები.

აღმოჩენის შესახებ ცნობა მიუვიდა ლენინგორის საშუალო სკოლის ისტორიის მასწავლებელს, შემდგომში ლენინგორის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის დირექტორს ვალერიან გიორგის ძე ხოცუაშვილს, რომელმაც დაუყოვნებლივ მიიღო ზომები ნივთების გადასარჩენად. სამწუხაროდ, რამდენიმე ოქროს ნივთი, მათ შორის ოქროს ორი ბეჭედი, უკვე დაკარგული იყო.

ყანჩაეთში ნივთების აღმოჩენის შესახებ ცნობის მიღებისთანავე საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტრომ აღმოჩენის ადგილის დასაზვერად გაგზავნა თბილისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დირექტორი, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი ო. ტყეშელაშვილი და ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატი გ. მიქაძე, რომელთაც დაათვალიერეს აღმოჩენის ადგილი, დამატებით იპოვეს რამდენიმე ნივთი, კერძოდ ბრინჯაოს სამაჯური (ჩვენი აღწერილობის № 6), ვერცხლის ბეჭდის ნატეხები (ჩვენი აღწერილობის № 8, 9), რკინის ლურსმანი (ჩვენი აღწერილობის № 43), თიხის ჭურჭლისა და ძვლების ნატეხები და სხვა და 1960 წლის 30 ივნისს სათანადოდ შედგენილი აქტით ლენინგორის რაიმილიციისაგან ჩაიბარეს ყანჩაეთში აღმოჩენილი ნივთები.

²¹ იხ. პროფ. კუფტინის ზემოთ დასახელებული დღიური.

სამარხის აღმოჩენის ადგილას ჩვენ ვიყავით ორგზის, 1961 და 1962 წლებში და გამოვკითხეთ აღმომჩენები. მათი ნათხარი აღმოჩენიდან ორი წლის გასვლის შემდეგაც კარგად შეიმჩნეოდა. ხათხარის სიგრძე დაახლოებით ორი, ხოლო სიგანე ერთი მეტრი იყო. ორმო დამხრობილი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. იქვე დამატებით აღმოჩნდა კიდევ ბრინჯაოს ჭურჭლების ნატეხები, ბრინჯაოს გვერდჩაჭრილი ზარაკი და ბრინჯაოსავე ღერო. შესაძლებელია, სამაჯურის ნატეხი.

აღმოჩენის ადგილის გარშემო ზედაპირზე ავკრიფეთ სხვადასხვა პერიოდის თიხის ჭურჭლის ნატეხები, კაყის ნამგლის ჩასართი, აგრეთვე წნულის ანაბეჭდიანი გადამწვარი ბათქაშისა და ალიზის ნატეხები, რაც უცილობლივ მიუთითებს აქ ნამოსახლარის არსებობაზე.

— ზედაპირზე აკრეფილი თიხის ჭურჭლის ნატეხებიდან გასაკუთრებით აღსანიშნავია ნატეხების ერთი ჯგუფი, რომლებიც კარგად ჯდება ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VI—IV საუკუნეებში, როგორც ფაქტურით, ისევე ფორმებით. ესაა წითლად ანგობირებული და გაპრიანებული პირგადაშლილი დოქებისა და ფილის ნატეხები. ერთიც მოყვითალო ზედაპირიანი და წითლად მოხატული ჭურჭლის ნატეხია. —

აღმოჩენის ადგილიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ასიოდ მეტრის მანძილზე, ტყეში დიდრონი ლოდებით ნაგები შენობის ნანგრევები და ქვის სამარხები ჩანს. რამდენიმე ქვისსამარხი გაუშვივლებიათ 1960 წლის 12 ივნისის აღმოჩენით წაქეზებულ „განძის მაძიებლებს“, მაგრამ ჩონჩხების გარდა ვერაფრისათვის მიუგნიათ. მათვე გაუხსნიათ ნაგლეჯი ქვით კირის ხსნარზე ნაგები და ფილაქვებით გადახურული აკლდამა. (აკლდამის ზომებია: სიგრძე 2.20 მ, სიგანე 1.30 მ, სიმაღლე 1.50 მ). ძეგლის ხასიათის გარკვევა მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრებითაა შესაძლებელი.

სამარხის აღმომჩენთა თქმით მათ „ნიშივაკეზე“, გზის პირას დაუნახავთ წყლისაგან გამორეცხილი თიხის „ლიტრა“. რომელიც დამტვრეულა და ნატეხები იქვე გადაუყრიათ. შემდეგ დაუწყიათ თხრა. რბილი სათხრელი ყოფილა. ჩანდა ადამიანის ძვლები, მაგრამ დაფშვნილი, როგორც მტვერი. ადამიანის ძვლები პატარაზე, დაახლოებით 1 მეტრის მანძილზე ჩნდებოდა. თავითი მიცვალებულს „ცელი“ სდებია (ცელში, როგორც ჩანს, იგულისხმება რკინის მოხრილი ცალპირა მახვილი № 32 ი. გ.), ვერცხლის თასი კი გულზე. იქვე იდო ბრინჯაოს „ჭიქის ჩასადები“ (იგულისხმება ბრინჯაოს ჭვი-

რული შტანდარტი, № 10 ი. გ.). თავის ქალის მარცხენა მხარეს ერთად ეყარა ბეჭდები. ადვილად იმტვრეოდაო. ერთი თუ ორი იქვე დამტვრეულა. წამოუღიათ ორი ოქროსი და ერთიც ვერცხლის ბეჭედი. ბეჭდებთანვე ეგდო სპილენძის ცხვარიც. ჩონჩხის ფეხებთან ეწყო შუბები. სამი ლავამი („ჯაჭვები“—კ. ტატუნაშვილის გამოთქმით) ფეხების მხარეს რივზე ეწყო, გაშლილები.

ყანჩაეთში აღმოჩენილი ნივთების ანალიზი, აგრეთვე აღმოჩენთა ჩვენების განხილვა საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ ყანჩაეთის აღმოჩენის სახით ჩვენ სამარხთან გვაქვს საქმე და არა განძთან.

როგორც აქტიდან ჩანს, იმავე დასკვნამდე მისულან ო. ტყეშელაშვილი და გ. მიქაძე, რომლებმაც აღმოჩენიდან 18 დღის შემდეგ დაათვალიერეს აღმოჩენის ადგილი, თუმცა მაშინ „სამარხის ნიშნები გარკვევით არ ჩანდა“, ხოლო აღმოჩენის ადგილიდან წამოღებული ლულოვანი ძვალი ადამიანისა კი არა, რაღაც მსხვილფეხა საქონლისა გამოდგა²².

ყანჩაეთში რომ სწორედ სამარხი აღმოჩნდა და არა განძი, გარდა აღმოჩენთა ჩვენებისა, რომლებიც ერთხმად ამტკიცებენ, ადამიანის ძვლები ჩანდაო და კერძოდ თავის ქალაცო, ადასტურებს ის ფაქტი, რომ ყანჩაეთში აღმოჩენილ მასალაში შედის ისეთი სპეციფიკურად სამარხეული ინვენტარი, როგორიცაა მიცვალებულის ტუჩებზე და თვალებზე დასაფარებელი ვერცხლის ფირფიტები. რომლებიც, როგორც ცნობილია, სპეციალურად სამარხისათვის კეთდებოდა და, ცხადია, განძში ვერ მოხვდებოდა²³. ამავე აზრს ადასტურებს ყანჩაეთში აღმოჩენილი ინვენტარის მრავალფეროვნება, როგორც მასალის (ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის, თიხის ნივთები), ისე შემადგენლობის მხრივ (სამკაული, იარაღი, ჭურჭელი, რიტუალური დანიშნულების ნივთები, ცხენის აკაზმულობის ნაწილები და სხვ.) და, აგრეთვე ძვლების არსებობა, სულერთია; ადამიანის იქნება იგი თუ საქონლისა, რადგანაც ძვლები ჩვეულებრივ განძში არა ხვდება.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე

სამარხეული ინვენტარი

ყანჩაეთის ადრეანტიკური ხანის სამარხის ინვენტარის გადარჩენილი ნაწილი 38 დასახელების 79 ნივთისაგან შედგება. როგორც

²² ძვალი განსაზღვრა პროფ. ლ. გაბუნიაშვილმა.

²³ Б. А. К у ф т и н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

შემთხვევით აღმოჩენათა დიდი უმრავლესობა, ყანჩაეთის სამარხის ინვენტარიც ნაკლულია. გარდა იმ ოქროს ნივთებისა, რომლებმაც მუზეუმამდე ვერ მოაღწია, მაგრამ რომელთა არსებობას თვით აღმომჩენები ადასტურებენ, ყანჩაეთის სამარხს ბევრი სხვა ნივთიც უნდა აკლდეს, რაც ცხადი ხდება ინვენტარის განხილვის დროს. გარდა ამისა—და ესეც შემთხვევით არქეოლოგიურ აღმოჩენათა საერთო ბედია—ის ნივთებიც კი, რომლებიც მუზეუმში მოხვდა, მეტნაკლებად დაზიანებული და ნაკლულია.

ყველაფერი ზემოხსენებული ართულებს მასალაზე მუშაობას და მის გაგებას. ამას ემატება კიდევ ის გარემოება, რომ რადგანაც არ ვიცით სამარხში ნივთების თავდაპირველი წყობა და ურთიერთგანლაგება, ძნელი ხდება ზოგჯერ ამა თუ იმ ნივთის დანიშნულების ახსნა-წარმოდგენა, რაც ხშირად იმ შემთხვევაშიც კი ძნელდება ხოლმე, როცა ძველი არქეოლოგის მიერაა გათხრილი მეცნიერული გათხრების ყველა წესის დაცვით.

ჩვენ იძულებული ვიყავით ასეთ შემთხვევებში მხოლოდ ანალოგიების მიხედვით გვემსჯელა, მაგრამ მაინც ზოგიერთი ნივთის შესახებ მხოლოდ ვარაუდის გამოთქმით უნდა დაგკმაყოფილებულიყავით.

მიუხედავად ამისა, მაინც ვამჯობინეთ ნივთები დაგვეჯგუფებინა და გაგვეხილა მათი დანიშნულების მიხედვით. ყველა საექვო შემთხვევა სათანადო ადგილასაა მითითებული.

ყანჩაეთის ადრეანტიკური ხანის სამარხიდან, როგორც აღვნიშნეთ, სულ 79 ნივთმა მოაღწია ჩვენამდე, აქედან ვერცხლისაა 33 ნივთი, ბრინჯაოსი—31 და რკინის—13. გარდა ამისა გვაქვს კიდევ თიხის ორი კუთრჭლისა და ცხოველის ძვლების ფრაგმენტები. ოქროს ნივთებს, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, მუზეუმამდე არ მოუღწევია, მაგრამ, რადგანაც ყოველ ეჭვს გარეშე შედიოდნენ ყანჩაეთის სამარხის ინვენტარში, აუცილებლად მიგვაჩნია მათი აღნიშვნა. აღმომჩენის კ. ტატუნაშვილის თქმით, სამარხში ჩონჩხის თავის ქალასთან სხვა ბეჭდებთან ერთად ოქროს ორი ბეჭედიც უპოვიათ. აღწერილობის თანახმად, ეს ბეჭდები სავსებით ისეთივე ყოფილა, როგორც ჩვენი აღწერილობის № 7 ვერცხლის ბეჭედი. („ბეჭდები ბრტყელი იყო, ორი მხრიდან წვრილი ღეროები გამოდიოდა. შუაში გადახსნილი იყო“). ერთ-ერთი ბეჭედი უფრო ღია ფერის ოქროსი ყოფილა („მოთეთრო იყო“) და ფარაკზე ირემი ყოფილა გამოსახული, მეორე, უფრო ყვითელი ოქროს ბეჭდის ფარაკზე კი მჯდომარე

მამაკაცი და მის წინ ზეზე შდგარი ხელებგაშლილი ქალი („ბიჭი იჯდა და მის წინ ქალი ხელებგაშლილი თამაშობდა“).

არავითარი საბაბი არა გვაქვს არ ვენდოთ აღმომჩენთა აღწერილობას; მითუმეტეს, რომ დასახელებულ სიუჟეტებში ისევე, როგორც ბეჭდების ფორმაში არაფერი არ არის ისეთი, რაც ჩვეულებრივი არ იყოს ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის. რკალგახსნილი ფარაკიანი ბეჭდების საკითხზე კი ქვემოთ ვრცლად შევჩერდებით.

ვ. გ. ხოცუაშვილის ცნობით ყანჩაეთის სამარხში ოქროს ფიალაც აღმოჩენილა, მაგრამ თვით აღმომჩენები ამას უარყოფენ. ოქროს ფიალებიც გვხვდება ძველი წელთაღრიცხვის VI—IV საუკუნეებში. გავიხსენოთ თუნდაც ამუ-დარიის განძის ოქროს შესანიშნავი ფიალა²⁴. 1961 წელს საქართველოშიც. კერძოდ, ვახის ძდიდრულ სამარხში აღმოჩნდა ოქროს ფიალა ამავე ხანისა²⁵.

გამეორებას რომ თავი დავაღწიოთ, აქვე აღვნიშნავთ, რომ ყანჩაეთის სამარხეული ვერცხლი რეკრისტალიზებული იყო. ხოლო ზოგიერთ ნივთს სპილენძის უანგისა და ვერცხლის ქლორიდის ლაქები ჰქონდა. უკლებლივ ყველა ვერცხლის ნივთი ლითონის სტრუქტურის აღსადგენად თერმულად დამუშავდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში, ლაბორატორიის გამგის, ტექნიკურ მეცნიერებათა კანდიდატის რ. ბახტაძის ხელმძღვანელობით. ცალკეული ვერცხლის ნივთის განხილვის დროს მათ თავდაპირველ (აღდგენამდე) მდგომარეობას აღვნიშნავთ მხოლოდ მაშინ, როცა ეს რაიმეს იძლევა ნივთის დანიშნულებისა თუ თავდაპირველი სახის გარკვევისათვის.

მავნე პატინით დაფარული ბრინჯაოს ნივთები ქიმიურად გაიწმინდა ლაბორატორიაში, ხოლო რკინის ნივთები გამაგრდა და კონსერვაცია ჩაუტარდა. დამტვრეული ნივთები შეძლებისდაგვარად აღდგენილ იქნა.

ყანჩაეთის სამარხის ინვენტარში შემავალი ნივთები დანიშნულების მიხედვით შეიძლება შემდეგნაირად დაჯგუფდეს:

I. მიცვალებულის ტუჩებზე და თვალებზე დასაფარებელი ფირფიტები № 1—3, ტაბ. I.

II. სამკაული № 4—9, ტაბ. I, II.

III. სარიტუალო ნივთები № 10—31. ტაბ. IV, V, VI, VII.

²⁴ M. A. Dalton, The Treasury of the Oxus, London, 1926, p. 8, tab. VIII, № 18.

²⁵ Н. В. Хоштария, Археологические раскопки в Вани, казвასიურ-ახლოდმოსავლური კრებული, II, თბილისი, 1960 წ., გვ. 69.

- IV. იარაღი და რკინის სხვა ნივთები № 32—44, ტაბ. XI—XII.
V. ცხენის აკაზმულობის ნაწილები № 45—73, ტაბ. VIII, IX, X.
VI. ლითონის ჭურჭელი № 74—77, ტაბ. XII, XIII, XIV.
VII. კერამიკა № 78—79, ტაბ. XV.

ნივთებს აღვწერთ ამავე თანამიმდევრობით. ნუმერაცია გამჭოლია. ზომები ყველგან მოცემულია მილიმეტრებში.

1. მიცვალებულის ტუჩებზე და თვალებზე დასაფარებელი ფირფიტები (ტაბ. I)

1. ბაგის საფარი, ვერცხლისა (ტაბ. 1), საკმაოდ სქელი ფირფიტისაგან დამზადებული ამობურცული, კუთხეებმომრგვალებული რომბია. ნაპირებს გასწვრივ ამოჭდეული წერტილების რიგი დაუყვება. ქვედაპირზე შუაში მირჩილული ჰქონია ყუნწი. ყუნწი დაკარგულია. ემჩნევა მხოლოდ რჩილვის მოთეთრო ლაქა სიგრძით 30 მმ, სიგანით 20 მმ. ბაგის საფარი სამადაა გატეხილი და ნაკლულია.

სიგრძე 135 მმ. უდიდესი შერჩენილი სიგანე—52 მმ (უნდა ყოფილიყო 55 მმ), ფირფიტის სისქე—0,6 მმ.

2. თვალის საფარი, ვერცხლისა (ტაბ. 1), საკმაოდ სქელი ფირფიტისაგან დამზადებული, ამობურცული რომბია, რომლის ნაპირებს ამოჭდეული წერტილების რიგი დაუყვება. ქვედაპირზე შუაში ემჩნევა რჩილვის კვალი. ყუნწი მომძვრალა და დაკარგულია. თვალის საფარს ცალი კუთხე მოტეხილი აქვს.

შერჩენილი სიგრძე—67 მმ (უნდა ყოფილიყო 82 მმ), სიგანე—42 მმ, ფირფიტის სისქე 0,8 მმ.

3. თვალის საფარი, ვერცხლისა (ტაბ. 1), სავსებით ახალგაიწურია № 2 თვალის საფარისა, ოღონდ ორი კუთხე აქვს ჩამოტეხილი და გაბზარულია.

შერჩენილი სიგრძე 32 მმ (უნდა ყოფილიყო 82 მმ), სიგანე—42 მმ, ფირფიტის სისქე—0,9 მმ.

სამივე ზემოთ აღწერილი ნივთი უდაოდ ერთ კომპლექტს წარმოადგენს—ორი თვალებზე და ერთიც, უფრო მოჭრდილი, ტუჩებზე დასაფარებელი ფირფიტა. ფირფიტები ერთგვაროვანია, წერტილებიც ნაპირების გასწვრივ ერთი იარაღითაა ამოჭდეული. სამივე ფირფიტას ქვედაპირზე კალით მირჩილული უნდა ჰქონოდა ყუნწები. რომლებშიც თასმა ეყრებოდა ფირფიტების ტუჩებზე და თვალებზე დასაფარებლად. ყუნწები მომძვრალა და დაკარგულა. ასევე

დაპყრობა ყუნწები, როგორც ქვევით დავინახავთ, ცხენის აკანჭულ-ლობის ვერცხლის ფირფიტების უმეტეს ნაწილსაც, სადაც აგრეთვე რბილი (კალა-ტყვიის) რჩილვაა გამოყენებული²⁶.

საქართველოსა და მთელი ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ადრეანტიკური ხანის სამარხში ბაგისა და თვალის საფარი ფირფიტების აღმოჩენის ერთადერთი შემთხვევა იყო აქამდე ცნობილი. რომბისებური ფორმის ელექტრუმის ბაგის საფარი და ცალი სათვალე ფირფიტა (მეორე ცალი დაკარგულია) შედის 1940 წელს ალგეთზე, სოფელ წინწყაროსთან აღმოჩენილ ე. წ. აქემენიდური ხანის მდიდრული სამარხის ინვენტარში²⁷. წინწყაროს ფირფიტები როგორც ფორმით, ისევე ზომით სავსებით ანალოგიურია ყანჩათის ფირფიტებისა. მაგრამ ალგეთური ბაგის საფარი ბევრად უფრო მდიდრულადაა შემკული დაჭდეული წნულის ბორდიურით და ფრინველების გამოსახულებებით, თვალის საფარს კი ასეთივე წნულის ბორდიური და შუაზე რელიეფური ზოლი აქვს, რაც პროფ. კუფტინის აზრით დახუჭულ თვალს უნდა გამოსატყვევდეს. გარდა ამისა, ალგეთურ ფირფიტებს ორ-ორი ყუნწი აქვთ ქვედაპირზე, ნაპირების მახლობლად მირჩილული. ყანჩათურ ფირფიტებს კი ყუნწები ცენტრში ჰქონდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული იყო მოსაზრება თითქოს ალგეთური პატარა ზომის ფირფიტა ბაგის საფარი იყოს და არა თვალისა, როგორც ეს პროფ. კუფტინს მიაჩნია, ხოლო დიდი ზომის ფირფიტა კი—თვალეზე დასაფარებელი ნილაბი²⁸. ყანჩათში მიცვალეხულის სახეზე დასაფარებელი ფირფიტების სრული კომპლექტის (დიდი ზომის ბაგის საფარი და მცირე ზომის ორი თვალის საფარი) აღმოჩენის შემდეგ საბოლოოდ დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს, რომ პროფ. კუფტინი არ შემცდარა ფირფიტების განსაზღვრაში და რომ ალგეთური ცალი სათვალე ფირფიტა მართლაც დაკარგული უნდა იყოს.

²⁶ ბაგისა და თვალის საფარებიდან [(ანალიზი № 1) და ცხენის აკანჭულობის ვერცხლის № 48—55 ფირფიტებიდან (ანალიზი № 2) აფხეილი სარჩილავი ნივთიერების თვისობრივი სპექტრული ანალიზის შედეგად გაირკვა რომ „ორივე ნიმუში ძირითადად შეიცავს კალასა და ტყვიას. აქედან კალის რაოდენობა შედარებით ტყვიასთან მეტია“. ანალიზი ჩატარა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში ნ. სარაჯიშვილმა,

²⁷ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, стр. 30, таб. IX.

²⁸ Н. В. П я т ы ш е в а, Ювелирные изделия Херсонеса конец IV века до н. э.—IV век н. э., Москва, 1956 г., стр. 33.

13301

ყანჩათის ეს აღმოჩენა სპობს იმ განსხვავებასაც ალგეთის სამარხსა და ახალგორის განძს შორის. რაც აღნიშნული აქვს კუფტინს²⁹ და კიდევ უფრო მჭიდროდ აკავშირებს ერთმანეთთან ამ სამ თანადროულ სამარხს.

სრულებით არ იცნობს ამ ჩვეულებას აქემენიდური ირანი, და მაშასადამე მართა ამ ფირფიტების აღმოჩენის ფაქტიც კი საკმარისია იმის სამტკიცებლად, რომ საქართველოს მოსახლეობის თვით უმაღლესი წრეც კი არ ყოფილა ისე მჭიდროდ დაკავშირებული აქემენიდურ ირანთან და ისე ძლიერ ირანიზებული, როგორც ეს ზოგიერთ მკვლევარს მიეჩნია³⁰. მეორეს მხრივ, აღნიშნება კავშირები ხმელთაშუაზღვა-წინააზიურ სამყაროსთან, საიდანაც, როგორც ქვევით დავინახავთ, სხვა მომენტებიც მიუთითებს.

ალგეთურ-ყანჩათური ბაგისა და თვალის საფარების ანალოგიური ფირფიტები აღმოჩენილია კუნძულ კვიპროსზე, ენკომის სამაროვანზე, მიკენური ხანის სამარხებში. აგრეთვე ტელ-ხალაფზე ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის მეფეთა სამარხებში³¹.

ეს ანალოგიები ქრონოლოგიურად ძალიან დაშორებულია ყანჩათურ და ალგეთურ ფირფიტებს: მათ შორის უშუალო კავშირის არსებობაზე საუბარი შესაძლებელი გახდება მხოლოდ მას შემდეგ, როცა უკეთ გახდება ჩვენთვის ცნობილი აქემენიდური ხანის წინააზიის, კერძოდ კი მცირე აზიის, არქეოლოგია. და რომ ეს კავშირები უთუოდ გაირკვევა, ამაზე მიუთითებს მაკედონიაში ოქროს დაშტამპული ბაგის საფარის აღმოჩენის ფაქტი ძვ. წ. IV ს. სამკაულებთან ერთად, რაც ქრონოლოგიურად ძალიან ახლოა ჩვენს ფირფიტებთან³².

²⁹ Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 39. ახალგორის განძში არ შედის სატუჩე და სათვალე ფირფიტები.

³⁰ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирациян, *Новые данные о материальной культуре древней Армении*, Известия АН Арм. ССР, Общественные науки, 8, 1961 г., стр. 81.

³¹ F. H. Marshall, *Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman*, London, 1911, tab. I-III.

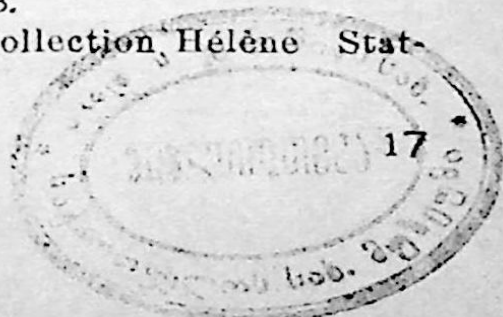
Freiherr von M. Oppenheim, *Der Tell-Halaf*, Leipzig, 1931, S. 192, 196. Taf. III.

E. Gjerstad, etc., *The Swedish Cyprus Expedition. Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927-1931*, Stockholm, 1934, v. I, tab. LXXXIV, 198: XCII, 77.

Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, ნახ. 37.

Н. В. Пятыева, *დასახ. ნაშრ.*, ნახ. 2, 3.

³² P. Amandry, *Objets d'or et d'argent. Collection Hélène Stathatos*, III, Strasbourg, 1963, p. 191, fig. 95.

1. უფრო გვიან ხანაში, კერძოდ გვიანელინისტურ და გვიანანტიკურ (რომაულ) ხანაში სატუჩე და სათვალე ოქროს ფირფიტების ხმარება დადასტურებულია ჩრდილოშავიზღვისპირეთში. სათვალე-სატუჩე ფირფიტები აღმოჩნდა ძვ. წ. I საუკუნის სამარხში სტანიცა იაროსლავსკაიაში³³, ყირიმის ნეპოლის მავზოლეუმის ძვ. წ. II—I საუკუნეების სამარხებში³⁴, ხერსონესში ახ. წ. I—III საუკუნეების მასალასთან ერთად და კიდევ რამდენიმე ადგილას³⁵.

ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ბაგისა და თვალის საფარების გავრცელებას პროფ. კუფტინი თვლის გვიანბრინჯაოს ხანის ძველი სამხრეთული ტრადიციების გადმონაშთად³⁶, ხოლო ნ. ვ. პიატიშევა კი მათ გავრცელებას უკავშირებს სარმატული ტომების მოძრაობას³⁷. ე. ი. ასევე სამხრეთული წარმოშობისად მიაჩნია ეს მოვლენა. ასე რომ ალგეთური და ყანჩაური ფირფიტები ქრონოლოგიურად (და ტერიტორიულად) შუაში ექცევა, ხოლო ამიერკავკასია გვევლინება წინააზიურ-ხმელთაშუაზღვეთის ამ გავლენის გამტარებლად და გადამცემად ჩრდილო-შავიზღვისპირეთში. კონკრეტულად როგორ უნდა განხორციელებულიყო ეს გადაცემა, ძნელი სათქმელია. ცხადია ალგეთის აქემენიდური ხანის სამარხის გადათარიღება გვიანელინისტურად, როგორც ამას ეცადა ნ. ნ. პოგრებოვა, ამისათვის არ გამოგვადგება³⁸, ამასთან, როგორც ჩანს, გამორიცხული არ არის ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ბაგისა და თვალის საფართა გავრცელების დასავლური, თრაკია-მაკედონიის გზა³⁹.

გვიანანტიკურ ხანაში სატუჩე-სათვალე ფირფიტები კვლავ ჩნდება საქართველოშიც. ჩვენთვის ცნობილია ამგვარი ფირფიტების აღმოჩენის რამდენიმე შემთხვევა. კლდეეთში ახ. წელთაღრიცხვის II საუკუნის სამაროვანზე, მეორე სამარხში აღმოჩნდა თევზიფხური წიბოებით შემკული ბრინჯაოს თხელი ფირფიტა, რომელსაც გ. ლომთათიძე ბაგის საფარად მიიჩნევს და თვლის ჩვენში დაკრძალ-

³³ ОАК за 1896, გვ. 56—59, ნახ. 283.

М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стр. 127—128.

³⁴ П. Н. Ш у л ь ц, Мавзолей Неаполя Скифского, стр. 34, 62, таб. II, XXVII и XXIX.

Н. В. Пят ы ш е в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29—41.

Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластинки из погребений мавзолея Неаполя Скифского, История и археология древнего Крыма, Киев, 1957.

³⁵ Н. В. Пят ы ш е в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29—41.

³⁶ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 39—40.

³⁷ Н. В. Пят ы ш е в а, დასახ. ნაშრ., გვ. 40.

³⁸ Н. Н. Погребова, დასახ. ნაშრ., გვ. 146, 153.

³⁹ Р. A m a n d r y, დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

ვის წესის ამ ერთ-ერთი ელემენტის ძველი (ალგეთური) ტრადიციის დიდხანს გაგრძელების საბუთად⁴⁰. როგორც ირკვევა, კლდეეთის ბაგის საფარი ჯერჯერობით ბაგის საფართა ყველაზე უფრო გვიანი ნიმუშია საქართველოში. ყველა დანარჩენი სამარხი, რომლებშიც თვალისა და ბაგის საფარები აღმოჩნდა ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნით და, უკიდურეს შემთხვევაში, II საუკუნის დასაწყისით თარიღდება. ოქროს თხელი ფურცლისაგან დამზადებული ოვალური ბაგის საფარი და წყვილი თვალის საფარი ხოირის 12 ფურცელთან ერთად აღმოჩნდა 1958 წელს მცხეთაში, არაგვისა და ლენინის ქუჩების კუთხესთან გათხრილ მდიდრულ სამაროვანზე № 1 ქვის სამარხში. იმავე სამაროვანზე № 3 კრამიტსამარხში (სამარხი № 4) აღმოჩნდა ოქროს ხოირის 6 ფურცელი და ბაგის საფარი⁴¹. ბაგის საფართა აღმოჩენის სამი შემთხვევაა ურბნისის სამაროვანზე №№ 189, 193 და 216 სამარხებში. ყველა ამ სამარხში გვხვდება ელინისტური ხასიათის ნივთები; მათ დ. ქორიძე ახალი წელთაღრიცხვის I საუკუნით ათარიღებს⁴².

გვიანანტიკური ხანის ყველა ბაგისა და თვალის საფარი, კლდეეთურის გარდა, ოქროს სადა, ოვალურ ფირფიტას წარმოადგენს. მათი უშუალოდ დაცავშირება ალგეთურ-ყანჩაურ ფირფიტებთან ძნელია დიდი ქრონოლოგიური სხვაობისა და დამაკავშირებელი რგოლების ჯერჯერობით არ არსებობის გამო, მაგრამ თუ გავიხსენებთ, რომ გვიანანტიკური ხანის იბერიის წარჩინებულთა სამარხებში დადასტურებული დაკრძალვის წესის მრავალ ელემენტს აღმოაჩნდა პარალელი ადრეანტიკურ ხანაში (ცხენის და მისი აკაზმულობის ჩატანება. სარეცელზე დაკრძალვა და სხვა)⁴³, ეს უკანასკნელი დამთხვევაც საყურადღებო ჩანს, და გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის ძეგლების, კერძოდ, სამაროვნების შემდგომი, უფრო ფართო და ღრმა შესწავლა, განსაკუთრებით კი წარჩინებულთა სამარხების გამოვლინება, ამ დამაკავშირებელ რგოლებსაც გამოაჩენს.

⁴⁰ გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, თბილისი, 1957 წ., გვ. 112.

⁴¹ იხ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაფეოდალური ხანის განყოფილების ფონდის №№ 12—54: 13086, 13087, 13038.

⁴² ცნობის მოწოდებისათვის დიდად მადლობელი ვარ დ. ქორიძისა.

⁴³ მცხეთა, I, თბილისი, 1955, გვ. 79.

გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, თბილისი, 1957 წ., გვ. 162—165.
ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის სამარხი ქსნიდან, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XI სამეცნიერო სესია, 1963 წ. მაისი, მოხსენებათა თეზისები, გვ. 7.

II. სამკაული

4. სამაჯური, ვერცხლისა (ტაბ. 1), გახსნილია, ოვალური, ოდნავ შეზნექილი ზურგით. დამზადებულია ვერცხლის რვაწახნაგაგანი ნივთიანე მავთულისაგან. სამაჯურის გამსხვილებული თავები ბიკონუსურია. სივრცით დაღარული და ორივე მხრიდან გამოყოფილია ღეროს ირგვლივ ამოკვეთილი ღარებით. რკალის მხარეს ორ-ორი ასეთი ღარია.

დიდი დიამეტრი—73 მმ, მცირე დიამეტრი—53 მმ, ღეროს განივკვეთი—4—4,2 მმ, გამსხვილებული თავების სისქე—7 მმ.

5. სამაჯური, ვერცხლისა (ტაბ. I), სავსებით ანალოგიურია № 4 სამაჯურისა. რკალი ერთ ადგილას გაბზარული აქვს.

6. სამაჯური, ბრინჯაოსი (ტაბ. I), გახსნილია, ზურგშეზნექილი. დამზადებულია ოვალურგანივკვეთიანი ბრინჯაოს მავთულისაგან. ბოლოები გველისთავისებურადაა გამსხვილებული. თავებთან შვიდ-შვიდი ღარი შემოსდევს ღეროს ირგვლივ.

სამაჯური ნაპოვნია სამარხის ადგილის მოსინჯვის დროს.

დიდი დიამეტრი—60 მმ, მცირე დიამეტრი—54 მმ, ღეროს განივკვეთი $3,5 \times 2,5$, თავების სიგანე — 5 მმ.

№ 4 და № 5 ვერცხლის სამაჯურები წყვილია, № 6 ბრინჯაოს სამაჯურის მეორე ცალი კი დაკარგულად უნდა ნივიჩნოთ.

ერთ სამარხში რამდენიმე წყვილი და თანაც სხვადასხვა ლითონისაგან დამზადებული სამაჯურების აღმოჩენა ჩვეულებრივია ადრეანტიკური ხანის სამარხებისათვის საქართველოში. თვით ისეთ მდიდრულ სამარხშიც კი, როგორიცაა 1961 წელს ვანში გათხრილი ქალის სამარხი, ოქროს წყვილ სამაჯურთან ერთად აღმოჩნდა ვერცხლისა და რკინის სამაჯურებიც⁴⁴. ასევე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციის მიერ 1962 წელს საჩხერის რაიონის სოფ. ითხვისში გათხრილ № 2 მდიდრულ სამარხში ვერცხლის ზურგშედრეკილ სამაჯურებთან ერთად რამდენიმე წყვილი რკინის სამაჯურიც აღმოჩნდა⁴⁵.

⁴⁴ Н. В. Хоштария, Археологические раскопки в Вани, კავკასიურ-აზღოთაღმოსავლური კრებული, II, თბილისი, 1960, გვ. 70.

⁴⁵ რ. აბრამიშვილი, ითხვისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა ანოტაციები, თბილისი, 1963 წ., გვ. 7.

ახალგორის განძი, როგორც ცნობილია, ზურგშედრეკილ სამაჯურებს არ შეიცავს. მაგრამ ახალგორის განძთან ჩვენს № 4 და № 5 ვერცხლის სამაჯურებს მჭიდროდ აკავშირებს მათი გამსხვილებული თავების ორნამენტაცია, რომელიც მეორდება ახალგორის განძის № 1 სამაჯურებზე და № 2 და № 3 საკისრე რკალებზე⁴⁶. № 3 საკისრე რკალი ისევე, როგორც ჩვენი ვერცხლის სამაჯურები, რვაწახნაგაგანივკვეთიანი მავთულისაგანაა დამზადებული⁴⁷. ასეთივე გვერდებდაღარული მძივისებური თავები აქვს ალგეთის აქემენიდური ხანის სამარხის ერთ-ერთ სამაჯურსაც⁴⁸.

ზურგშედრეკილი სამაჯურები ფართოდაა გავრცელებული საქართველოში ძველი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან წელთაღრიცხვათა მიჯნამდე. ამგვარი სამაჯურების საქართველოში აღმოჩენის ფაქტების ჩამოთვლას და მათს ტიპოლოგიურ გარჩევას აქ აზრი არა აქვს, მითუმეტეს, რომ ეს საქმე კარგა ხანია, რაც გაკეთებულია⁴⁹. ორიოდ სიტყვით შევეხებით მხოლოდ ამ ტიპის სამაჯურების საქართველოში გავრცელების ხანასა და გზებს.

ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის VI საუკუნის დასასრულსა და V საუკუნის დასაწყისისათვის ზურგშედრეკილი სამაჯურები სრულიად უცნობია საქართველოში. არცერთი ამგვარი სამაჯური არ აღმოჩენილა ამ ხანის ისეთ სამაროვნებზე, როგორიცაა ბეშთაშენის ციხესთან მდებარე სამაროვანი, ტაშ-ბაშის სამაროვანი⁵⁰ და სხვ. ამ მხრივ გამონაკლისს არც დასავლეთი საქართველო წარმოადგენს: წინააღმდეგ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებისა, ჩვენთვის არაა ცნობილი დასავლეთ საქართველოდან ძველი წელთაღრიცხვის VI საუკუნის არც ერთი ზურგშედრეკილი სამაჯურ-

⁴⁶ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. I.

⁴⁷ საინტერესოა, რომ ახალგორის განძის № 3 საკისრე რკალის მსგავსი ბრინჯაოს გვერგვი აღმოჩენილა 1910 წელს ახალგორშივე (საქ. სახ. მუზეუმის № 6—49:3).

⁴⁸ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

⁴⁹ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 32—33.

Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. II, Тбилиси, 1950 г., стр. 38—44.

ვ. თოლორაძეა, მასალები ქართლის სამეფოს ისტორიისათვის, ძვ. წ. III—I სს., მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. III, 1963 წ., გვ. 147—149.

⁵⁰ Б. А. Куфтин, Триалети, I, стр. 41—48.

რი⁵¹. პირველი და საქართველოსათვის უძველესი ზურგშედრეკილი სამაჯურები ჩნდება მხოლოდ ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნის შუახანებში, ისიც მხოლოდ წარჩინებულთა ისეთ სამარხებში, როგორიცაა ვანის ზემოთ მოხსენებული მდიდრული სამარხი, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხები. ძვ. წ. V საუკუნის შუახანებიდან სამაჯურების ეს ტიპი ფართოდ ვრცელდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში და IV—III საუკუნეებში სამაჯურთა თითქმის ერთადერთ სახედ იქცევა⁵². ამავე ხანებში ვრცელდება ზურგშედრეკილი სამაჯურები თანამედროვე სომხეთის ტერიტორიაზეც. ჭარატში გათხრილ ძვ. წ. V—IV საუკუნის ერთ კოლექტიურ სამარხში, მაგალითად, ორმოცდაათზე მეტი ამგვარი სამაჯური აღმოჩნდა⁵³. ჩვენში ზურგშედრეკილი სამაჯურები უნდა გავრცელებულიყო აქემენიანთა ირანიდან, სადაც ამგვარი სამაჯურები ჩვეულებრივია უკვე ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლოდან. მაგ. ბრინჯაოს ზურგშედრეკილი სამაჯური აღმოჩნდა სუზიანაში, სპარსულ-აქემენიდურია ნამოსახლარის I ფენაში, რომელიც ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებით თარიღდება⁵⁴. ამაზევე მეტყველებს პერსეპოლისის რელიეფებზე და კერძოდ დარიოს I (520—486 წწ. ძვ. წ.) სასახლის რელიეფებზე გამოსახული ზურგშედრეკილი სამაჯურები⁵⁵.

ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნეშივე ზურგშედრეკილი სამაჯურები ფართოდ გავრცელდა აქემენიანთა იმპერიის მთელს ვიზანტიურ ტერიტორიაზე—ავღანეთიდან კვიპროსამდე. კავკასია ამგ-

⁵¹ Н. В. Хоштарна, დასახ. ნაშრ., გვ. 72.

⁵² მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ აღმოსავლეთ საქართველოში კამარახევისა და ნერონ-დერესის სამაროვნები, ხოლო დასავლეთ საქართველოში—დაბლავომის.

Б. А. Куфтин, Тrialeti, стр. 30—34.

Б. А. Куфтин, Колхида, т. II, стр. 38—44.

რ. რამიშვილი, კამარახევის სამაროვანი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. II, 1959 წ., გვ. 12, 16, 21 და ა. შ.

⁵³ А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, დასახ. ნაშრ., გვ. 73.

აქვეა ჩამოთვლილი სომხეთის ტერიტორიაზე ზურგშედრეკილი სამაჯურების აღმოჩენის სხვა შემთხვევებიც.

⁵⁴ Mémoires de la Mission archéologique en Iran, T. XXXVI. Village Perse-Achéménid, p. 20 tab. XVIII, 12; XLVI, G. S. 1015 c.

⁵⁵ Collection Hélène Stathatos, III, Strasbourg, 1963, fig. 168.

E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, London-New York, 1941, tab. LXXVIII.

ვარი სამაჯურების გავრცელების ჩრდილოეთი უკიდურესი საზღვარია: ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ზურგშედრეკილი სამაჯურები სრულებით არა გვხვდება.

7. საბეჭდავი ბეჭედი, ვერცხლისა, ინტალიო (ტაბ. I, II)⁵⁶.

ბეჭდის რკალს უზანგის ფორმა აქვს, ოვალურგანივკვეთიანია მხრებისაკენ ოდნავ ფართოვდება და უშუალოდ გადადის ბრტყელ, თითქმის მრგვალ ფარაკში.

ფარაკზე გამოსახულია ზემოთ ფრინველი, შუაში ცხენი-ორივე პროფილში მარცხნივ, ცხენის ფეხებს შორის კი რვასწივიანი ვარსკვლავი.

გამოსახულების ცენტრალური ფიგურა ფანტასტიკური ცხენია. ცხენი ნაკვეთია გაბედულად. საკმაოდ ღრმად. მკვეთრად მორკალური კისრისა და მრგვალი, ცხვრის დუმისებური გავის ხაზები ზურგზე მახვილ კუთხეს ქმნის. თავი მკერდთან აქვს მიზიდული. მკვეთრად, მრგვალი მასებით გამოყოფილია ჩიჩვირი და ყბა. თვალი ღრმად ამოჭრილი წრეა, რომლის ცენტრი შემალღებულია. ჩანს წინ გაწვდილი ორი ყური და, მათ ზევით, მოხრილი რქა. ცხენის უკანა ფეხები მოხრილია, წინა კი გამართული და ცხენი უფრო წინა ფეხებს ეყრდნობა. ჩლიქები მრგვალი ნაჭდევებითაა გამოსახული. კუდი ბოლოში ორად იყოფა. ცხენის მუცელ-მკერდი და კისერი დაჭდეული ღარებითაა დაფარული, მხოლოდ გავა, თავი და ფეხებია დატოვებული სადად. გავა მუცლისაგან ჩაჭრილი ხაზითაა გამოყოფილი. მუცელზე, წინა ფეხებს ოდნავ უკან იწყება ღარი, მიდის მაღლა და მარცხნივ, კისრის შუახაზის გაყოლებით და მთავრდება თვალთან. ამ ღარის ორივე მხარეს შტოებივით გაყვანილია პორიზონტალური ღარები, ისე რომ მთლიანად ცხენის კისერ-მკერდის ორნამენტაცია ნაძვის ხეს წააგავს. ცხენის კისრისა და გავის ხაზებით შექმნილ სამკუთხედში ჩასმულია ფრინველი, პროფილში მარცხნივ. ფრინველი საერთო ფორმებით ქათმისებურია, მოკაული ნისკარტი, ბრტყალებიანი ფეხები და დიდი ბოლო აქვს. პატარა ზომის თავი მთლიანად უკავია თვალს, რომელიც სავსებით ისევ გამოყვანილი, როგორც ცხენისა. ფრინველის სხეული ვერტიკალური, ჩაჭრილი ხაზით ორადაა გაყოფილი. მკერდი შევსებულია მოკლე, დაჭდეული ხაზებით, ბოლო კი პორიზონტალური, ურთიერთპარალელური და-

⁵⁶ ნაშრომის ეს ნაწილი მოხსენების სახით იყო წაკითხული საქ. სახ. მუზეუმის X სამეცნიერო სესიაზე 1962 წელს, იხ. ი. გაგოშვიძე, უძველესი ქართული საბეჭდავი ბეჭდები, საქ. სახ. მუზეუმის X სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1962 წლის აპრილი.

რებით. ფრინველის ბოლო შემოსაზღვრულია მოკლე, დაჭდეული ვერტიკალური ხაზით.

ცხენის ფეხებს შორის, მუცელ ქვეშ რვასხივიანი ვარსკვლავია გამოსახული. ვარსკვლავის ცენტრი წარმოადგენს ამოკვეთილ რვა-კუთხედს, რომლის შუაგული ამოუკვეთილად დატოვებული ისევე, როგორც ცხენის და ფრინველის თვალები. ოთხი სხივი უფრო გრძელია, ოთხი კი მოკლე, ისე, რომ მთლიანად ვარსკვლავი რომში იწერება. ბეჭედზე გამოსახული ფიგურები კარგადაა შეკრული და ჩახაზული წრეში. გამოსახულება მთლიანად ავსებს ფარაკის ზედაპირს. კვეთა საკმაოდ ღრმაა, გაბედილი და თანაც გულმოდგინე. ფონი გაპრიანებულია, გამოსახულება დაბინდული.

ფარაკზე გამოსახულება მეტად თავისებური ტექნიკითაა გამოკვანილი.

გამოსახულების კონტურები წინასწარ დაჭდეული წერტილებით იყო აღნიშნული. ბიზოკულარულ მიკროსკოპში ცხენის სხეულზე ჩანს პარალელური ნაკაწრები, რაც მიუთითებს, რომ ცხენის, ისევე როგორც ფრინველის ძირითადი მასები საჭრისითაა ამოღებული. მთელი დანარჩენი შიდა ორნამენტაცია და დეტალები თეგითაა (чекан) ნაჭედი. ნაჭედია: ფრინველის ნისკარტი, ბრჭყალები, ბოლო, ბუმბული, ცხენის ფეხები, ჩლიქები, რქა, ყურები, კუდი, მუცელ-მკერდის ნაძვის ხისებური შემკულობა, ვარსკვლავის სხივები, ფრინველისა და ცხენის თვალები და ვარსკვლავის ცენტრი. ეს დეტალები რომ სწორედ თეგითაა გამოყვანილი და არა საჭრისით, შეუიარაღებელი თვალითაც კარგად ჩანს, ხოლო ლუპით და მიკროსკოპით გასინჯვა კიდევ უფრო ამტკიცებს ამ აზრს. ყველგან, საცა ადრე დაჭდეული ღრმულის გვერდზე კვლავ დაუბრტყამთ თეგი, წინა ნაჭდევის ნაპირი შეზნეკილია. ასე მაგალითად, ფრინველის სხეულის გამყოფი ვერტიკალური ხაზის ნაპირები მრავალგზისაა შეზნეკილი ფრინველის სხეულზე გამოყვანილი ნაჭდევებით. ასევე შეზნეკილია ლითონი ცხენის გავაზე, კუდის გამოყვანის შედეგად.

თეგის ხმარებითაა გამოწვეული ის გარემოება, რომ თეგის ანამიმდეგარი გადაადგილებით დაჭდეული ხაზები არათანაბარი სიგანისა და სიღრმისაა, ხოლო ნაჭდევების შიდაპირი ძალიან დიდი გადიდების დროსაც კი სრულიად გლუვი ჩანს: საჭრისი აუცილებლად დატოვებდა კვალს ნაკაწრების სახით, მითუმეტეს განსაკუთრებით ღრმა ადგილებში, სადაც ბეჭდის მეორადი დამუშავებით (გაპრიანებით) ან ხმარების შედეგად საჭრისის კვალის გაქრობა განსაკუთრებით ძნელია.

როგორც ბეჭედზე დაკვირვებით ირკვევა, უხმარიან განსხვავებული სამუშაო პირიანი თეგები. მრგვალპირიანი თეგითაა დაჭდეული ცხენის ჩლიქები, ვარსკვლავის სხივები, ბუმბული ფრინველის მკერდზე. ამავე თეგის თანამიმდევრული გადაადგილებითაა გამოყვანილი ცხენის ფეხები, კუდი, მუცელ-მკერდის შემკულობა, ბუმბული ფრინველის ბოლოზე, ვარსკვლავის სხივები. ცხენის რქა, ფრინველის ნისკარტი და ზრცყალები განსაკუთრებული, ნახევარრკალისებრიპირიანი თეგით უნდა იყოს დაჭდეული. სპეციალური თეგითაა გამოყვანილი ცხოველების თვალები და ვარსკვლავის ცენტრი.

ჭედვის დროს ბეჭდის ფარაკი მყარ საფუძველზე (გრდემლზე) უნდა დებულიყო, ამიტომ ფარაკის უკანა პირზე ნაკლებად ემჩნევა თეგის კვალი, მაგრამ გამოსახულება საჭრისით რომ ამოეკვეთათ, ისიც არ უნდა ემჩნეოდეს ფარაკის უკანა მხარეს, რაც ემჩნევა.

ბეჭედი კარგადაა შენახული. ნაპირებთან (ცხენის კუდთან და შუბლთან) გაცვეთილია ხმარებისაგან.

ბეჭდის სიმაღლე უდრის 24,3 მმ. სიგანე—25 მმ; ფარაკის სიგრძე—20 მმ, სიგანე—19,5 მმ, სისქე—1,3—1,7 მმ; რკალის განივკვეთი გაჭრილ ბოლოსთან— $2,7 \times 2,4$, ფარაკთან— $4 \times 2,8$.

8. საბეჭდავი ბეჭდის ფარაკი, ვერცხლისა, ინტალიო (ტაბ. II).

ფარაკი ოვალურია, ბრტყელი, უშუალოდ გადადის რკალში, რომლის მცირე ნატეხია შერჩეხილი.

ფარაკზე გამოსახულია შუბოსანი მხედარი პროფილში მარცხნივ და მის უკან რვასხივიანი ვარსკვლავი. ცხენს მასიური ტანი და შედარებით წვრილი ფეხები აქვს, უკუდოა. წინა ფეხი აწეული აქვს. ჩლიქები ოვალური ნაჭდევებითაა გადმოცემული. გავა მკვეთრადაა მოხაზული და აქაც ისევე, როგორც № 7 საბეჭდავზე, ცხვრის დუმას წააგავს. თავი დიდი აქვს, კეხიანი ცხვირით. თვალი ღრმად ჩაჭრილი წრეა, რომლის ცენტრი შემადლებულია. ცხენს წინაწვდილი ორი ყური და მათს ზემოთ მორკალური რქა აქვს. შეკრეჭილი ფაფარი მორკალურ კისერზე მოკლე, სხივისებური ნაჭდევებითაა გადმოცემული. ცხენის თავი კისრისაგან ორი ღარიტაა გამოყოფილი, რაც შესაძლებელია აღვირის (ან ავშარის) გადმოცემის ცდა იყოს. ცხენის კისერი და მკერდი მოკლე, ოვალური ნაჭდევებითაა დაფარული, მუცელი და გავა გლუვადაა დატოვებული.

მხედარი საკმაოდ პროპორციულია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზომაზე მოკლე ხელებს. მხედარს ისეთივე თვალი აქვს, როგორც ცხენს: ჩაჭრილი წრე, რომლის ცენტრი ამობურცებულია. თვალი ასეთი პატარა თავისათვის აშკარად დიდია. მხედარს უკან გადავარცხნილი თმა, დიდი, კეხიანი ცხვირი და გრძელი, წვრილი კისერი აქვს. ამის გამო მხედრის თავი რაღაც მტაცებელი ფრინველის თავს უფრო ჰგავს, ვიდრე ადამიანისას. გრძელი, წვრილი ფეხები მუხლებშია მოხრილი და ჰკიდია ცხენის მუცელქვეშ. წვივებზე ოსტატს კუნთების გამოსახვა არ დავიწყნია და მოუხერხებია. მკერდი მხედრისა სამკუთხა მოყვანილობისაა და წელის ადგილას შეერთებული ორი ჩაჭრილი ღარითაა გადმოცემული. მხედრის სახე მარცხნივ პროფილშია მოცემული, მკერდი კი en face. იდაყვში მოღუნული მარჯვენა ხელი წინაა გაშვებული და ცხენის ფაფარზე დევს, მარცხენა ხელი კი მკერდს ჩამოუყვება და ამ ხელით უჭირავს შუბი. შუბი დახრილია მარჯვნიდან მარცხნივ, ისე რომ შუბის სამკუთხა პირი ცხენის ჩიჩვირსა და აწეულ ფეხს შორისაა მოქცეული. შუბის ტარა მხედრის ზურგს უკან ნახევარწრიული ნაჭდევით ბოლოვდება. მხედარს თითოეულ ხელზე სამ-სამი თითი აქვს. ტანთ აცვია ჩიახისებური მოკლე, წელში გამოყვანილი კაბა, რომლის კალთები ცხენის საუნაგირეზეა გადმოშლილი. წელზე ქამარი არტყია. ქუდი არ ჰხურავს, თუ კი ორ ნაჭდევს მხედრის კეფასთან და შუბლთან თავსაბურავის გადმოცემის ცდად არ მივიღებთ.

მხედრის უკან, შუბისტარს და ცხენის გავას შორის რვასხივიანი ვარსკვლავია გამოსახული. ვარსკვლავი სავსებით ისეთივეა როგორც № 7 საბეჭდავისა.

გამოსახულების გამოყვანის ტექნიკა ისეთივეა, როგორც № 7 საბეჭდავისა. გამოსახულების კონტურები დაჭდეული წერტილებით აღუნიშნავთ. ცხენის სხეულის ძირითადი მასები საჭრისით უნდა იყოს ამოღებული, დეტალები კი თეგით ნაჭედია.

ფარაკის ნაპირები ხმარებისაგან გაცვეთილია. მაგალითად, თითქმის მთლიანად გადაცვეთილია ვარსკვლავი. ფარაკის ზედაპირი ალაგ-ალაგ ამოჭმულია კოროზიისაგან.

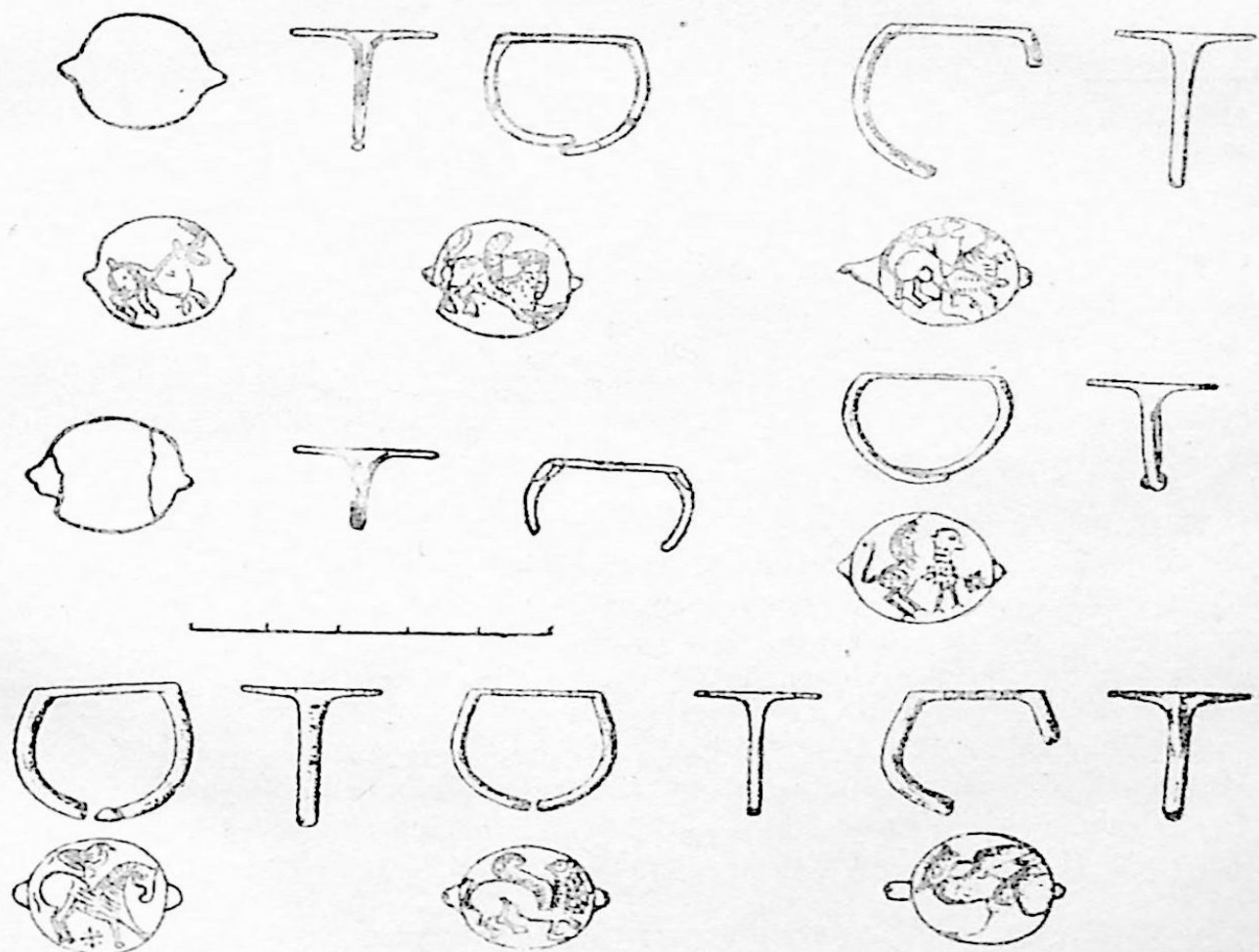
ფარაკის სიგრძეა 22,5 მმ, სიგანე—19,5 მმ, სისქე—2 მმ; შერჩენილი რკალის სიგრძე—2,8 მმ, რკალის განივკვეთი ფარაკთან— $5,5 \times 1,4$ მმ.

9. ფარაკიანი საბეჭდავი ბეჭდის ნატეხი, ვერცხლისა, ინტალიო.

ფარაკის გადარჩენილ ნაწილზე ჩანს რაღაც ცხოველის გავის ან თავის ნაწილი, რომელიც დაჭდებული ხაზებითაა დაფარული. გამოსახულების ნაპირზე, ისევე როგორც № 8 საბეჭდავის ცხენის კისერზე სხივისებური ნაჭდევებია.

გამოსახულების ხასიათით, ცალკეული დეტალების გადმოცემის მანერითა და შესრულების ტექნიკური ხერხებით, აგრეთვე ფარაკისა და რკალის ფორმით, რამდენადაც შესაძლებელია გარკვევა, ბეჭდის ეს ნატეხი ზემოთ განხილული № 7 და № 8 საბეჭდავი ბეჭდების სრული ანალოგია.

ფარაკის ნატეხის სიგრძე—14 მმ; სიგანე—4,6 მმ; რკალის ნატეხის სიგრძე—8,3 მმ, რკალის განივკვეთი— $2,2 \times 1,5$

სურ. 1

ყანჩაეთის სამარხში აღმოჩენილი № 7 ვერცხლის ბეჭედი რკალ-გახსნილია. როგორც ზევით დავინახეთ⁵⁷, ასევე რკალგახსნილი ყოფილა ამავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდებიც. უნდა ვიფიქროთ, რომ ვერცხლის № 8 და № 9 საბეჭდავ ბეჭდებსაც რკალი გახსნილი ჰქონდათ⁵⁸.

რკალგახსნილობა ყანჩაურ საბეჭდავ ბეჭდებს აყენებს ერთ რიგში მთლიანად ლითონის ფარაკიან საბეჭდავ ბეჭდებთან, რომლებიც კარგა ხანია ცნობილია და ადგილობრივ ქართულ ნაწარმადაა მიჩნეული. ასეთებია უპირველეს ყოვლისა ე. წ. ახალგორის განძის ოქროს ორი (ტაბ. II და სურ. 1, a და b), ვერცხლის ორი საბეჭდავი ბეჭედი⁵⁹ (ტაბ. II და სურ. 1, c და d) და ალგეთის აქემენიდური ხანის სამარხის ვერცხლის ბეჭდები (ტაბ. II და სურ. 1, e, f, g)⁶⁰. ბეჭდების ამავე კატეგორიას უნდა მიეკუთვნოს კუშჩიში 1947 წელს № 3 სამარხში⁶¹ და დაბლაგომის სამაროვანზე აღმოჩენილი ბეჭდები⁶². ასეთივე ბრინჯაოს საბეჭდავი ბეჭედი აღმოჩნდა

⁵⁷ გვ. 13—14.

⁵⁸ ამ ბეჭდებს, მართალია, რკალი არ შერჩენიათ, მაგრამ გამოსახულების კვეთის ტექნიკა, სტილი, ფარაკების ფორმა იმდენად მსგავსია № 7 მთელი ბეჭდისა, რომ მათი მისგან მოწყვეტა შეუძლებელია.

⁵⁹ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ. № 27, 28, 29, 30, გვ. 29, ტაბ. III, X. ახალგორის ოქროს ბეჭდები (სმირნოვისეული № 29 და 30) გამოქვეყნებული აქვს აგრეთვე მ. ლორთქიფანიძეს.

მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, III, თბილისი, 1961 წ., გვ. 39—41, № 34, 35, სურ. 20, 21, ტაბ. VI. აქ კორექტურული შეცდომაა: № 34 ბეჭდის აღწერილობას ახლავს № 35 საბეჭდავის ფოტო და პირიქით.

⁶⁰ Б. А. Куфтин, Триалети, I, გვ. 35, ტაბ. XI.

მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41—42, № 36, 37, 38, ტაბ. VI.

ამავე სამარხში აღმოჩენილ მეოთხე საბეჭდავ ბეჭედს ოვალური ფარაკით და ფრინველის ღრმად ამოკვეთილი გამოსახულებით (გლიბტ. კაბ. № 778), რომელიც ჩვენთვის საინჟერესო ბეჭდებისაგან განახევადება როგორც ფორმით, ისევე ინტალიოს სტილითა და შესრულების ტექნიკით, საბეჭდავთა ამ ჯგუფს ვერ მივაკუთვნებთ. № 778 ბეჭდის ფარაკზე გამოსახულება ამოკვეთილია საჭრისით, თეგი ნახმარი არ არის. სავსებით ანალოგიური — სტილისტურადაც და ბეჭდის ფორმითაც — საბეჭდავი-ბეჭედი ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გლიბტიკის კაბინეტში № 814, აღმოჩენილი კუშჩიში (ძველი ნომერი 35—26:76).

⁶¹ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948 г. стр. 10, рис. 4, табл. II. სამწუხაროდ ბეჭედს ფონდში ვერ მივაკვლიეთ, ოვალურ ფარაკზე თაა ყოფილა გამოსახული.

⁶² Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды. т. II, стр. 44—45, рис. 11.

1962 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურ-ექსპედიციის მიერ ითხვისში გათხრილ № 2 სამარხში. ყველა ზემო-ჩამოთვლილ ბეჭედს რკალი გახსნილი აქვს, მაგრამ ცალკე ჯგუფად მაინც უნდა გამოიყოს ოქროსა და ვერცხლის ბეჭდები, რომელთაც ბრინჯაოს ბეჭდებისაგან განსხვავებით რკალები მრგვალგანივკვეთიანი აქვთ. თუ ბრინჯაოს ბეჭდების რკალგახსნილობა მათი დამზადების ტექნიკით აიხსნება⁶³, იგივე ასე გაბედულად არ ითქმის ვერცხლისა და ოქროს ბეჭდებზე. საქმე ისაა, რომ ოქროსა და ვერცხლის ყველა იმ ბეჭედზე დაკვირვება, რომელთაც კი რკალი შემორჩათ, გვიჩვენებს, რომ რკალები თავდაპირველად შეიძლება შეკრული ყოფილიყო და მხოლოდ ბეჭდის დამზადების შემდეგ გაეჭრათ, იმდენად კარგად უდგება რკალის გაჭრილი ბოლოები ერთმანეთს, მაგალითად ახალგორის განძის № 30 ოქროს საბეჭდავზე და ჩვენი აღწერილობის № 7 ვერცხლის საბეჭდავზე (იხ. სურ. I)⁶⁴. შეიძლება მართლაც ამ ბეჭდების რკალები ფარაკებთან ერთად კი არ იყო გამოჭედილი, არამედ ცალკე დამზადებული და მერე მირჩილული ფარაკზე, როგორც ამას ფიქრობს მ. ლორთქიფანიძე⁶⁵. თუ ეს მართალია, უნდა აღინიშნოს, რომ რჩილვა მეტისმეტად სუფთაა, ისე რომ რჩილვის ხაზი ბინოკულარულ მიკროსკოპშიც კი 125-ჯერ გადიდებათ არ ჩანს. საბოლოოდ ამ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ ამ ბეჭდების მეტალოგრაფიული შესწავლით შეიძლება, რაც, სამწუხაროდ, ჯერ არ ჩატარებულა.

საბეჭდავი ბეჭდების ამ ჯგუფის ერთიანობაზე, რკალების ფორმაზე კიდევ უფრო დამაჯერებლად მეტყველებს მათ ფარაკებზე მოთავსებულ გამოსახულებათა სტილისა და კვეთის ტექნიკის ერთიანობა (იხ. ტაბ. II). ამ ბეჭდების ფარაკებზე მოთავსებული ყვე-

⁶³ ხსენებული ბეჭდები ბრინჯაოს ერთიანი ფორფიტებისაგანაა გამოჭრილი თავის რკალიანად და შემდეგაა მოხრილი, რკალის ბოლოები კი ღიადაა დატოვებული, რითაც სარგებლობდნენ თითზე მოსარგებად.

⁶⁴ სურ. 1-ზე მოცემულია საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ოქროსა და ვერცხლის ყველა რკალგახსნილი ბეჭედი, რომელსაც კი რკალი შემორჩა. ახალგორის განძის ვერცხლის № 28 ბეჭდისა (ნახ. 1, e) და ალგეთის სამარხის ვერცხლისავე ბეჭდის (ნახ. 1, f) რკალები მხოლოდ ახლახან აღმოვაჩინეთ მუზეუმის ფონდებში. მათი არსებობა ამ ბეჭდების პირველ გამომქვეყნებელთათვის უცნობი იყო. იხ. Я. И. Смирнов, — დასახ. ნაშრომი, стр. 29. Б. А. Куфтин, Трнлетн, стр. 35, მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 41, № 37.

⁶⁵ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ.

ლა გამოსახულება, იქნება ეს რეალური თუ ფანტასტიკური, მეტნაკლებად სქემატურია. კვეთა არაა მეტისმეტად ღრმა, მაგრამ გაბედულია და ცოცხალი, ერთგვარად თითქოს დაუდევარიც, ყოველგვარი დეტალიზაციის გარეშე. ამავე დროს კი ზოგჯერ გაკვირვებას იწვევს ისეთი დეტალების გადმოცემის შემთხვევები, როგორიცაა, მაგალითად, ახალგორის განძის № 27 ბეჭდის ფარაკზე რქიანი ცხოველის ფეხებზე ბეწვებისა (ტაბ. II, d), ანდა ჩვენი აღწერილობის № 8 ბეჭედზე მხედრის წვივებზე კუნთების გამოსახვა⁶⁶. ყველა ამ ბეჭდის ფარაკებზე მოთავსებულ გამოსახულებათა მსგავსება კიდევ უფრო გასაოცარია დეტალებში. მაგალითად, სავსებით ერთნაირია ჩვენი აღწერილობის № 7, № 8 და ახალგორის განძის № 29 ოქროს საბეჭდავზე გამოსახული რვასხივიანი ვარსკვლავები (ტაბ. II, a). ერთნაირია ყველა ამ საბეჭდავზე გამოსახული ცხოველებისა თუ ადამიანების თვალები, ცხოველთა ფეხები, განსაკუთრებით უკანა, ფრთებისა და ბუმბულის თუ ბეწვის გადმოცემის მანერა (ცენტრალური ღარი და მის ორივე მხარეს მოკლე დაქდეული ხაზები— ნაძვის ხისა, თუ თევზიფხური ორნამენტის მსგავსად). ერთნაირია ახალგორის განძის № 30 ბეჭდისა (ტაბ. II, b) და ალგეთის სამარხის ბეჭდის გრიფონების (ტაბ. II, e) უკან მიბრუნებული თავები, ნისკარტი, კისერზე აქოჩრილი ფაფარი, ფრთები; ერთნაირია ყანჩაეთის № 7 და ალგეთის ბეჭედზე (ტაბ. II, g) გამოსახული ფრინველები; დაბოლოს სიუჟეტურადაც და სტილისტურადაც სავსებით ერთნაირი გამოსახულებებია მოთავსებული ჩვენი აღწერილობის № 8 და ალგეთის ერთ-ერთი ბეჭდის ფარაკებზე (ტაბ. II b). ახალგორის განძის, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხების ყველა ამ საბეჭდავი ბეჭდის ურთიერთმსგავსება იმდენად ღიძლია, რომ ისინი არათუ ერთი წრისად, არამედ ერთი სახელოსნოდან გამოსულადაც კი შეიძლება მივიჩნიოთ. ამ საბეჭდავი ბეჭდების გამოსახულებათა სტილისტური ერთიანობა უპირველეს ყოვლისა დამყარებულია მათი შესრულების ტექნიკური ხერხების ერთიანობაზე.

ყველაის დასკვნა, რომელიც ჩვენ ზევით მივიღეთ № 7 საბეჭდავის ფარაკზე დაკვირვების შედეგად გამოსახულების გამოყვანის ტექნიკური ხერხების შესახებ, ვრცელდება ახალგორის განძისა და ალგეთის ბეჭდებზეც. კიდევ მეტი, ახალგორის განძის № 29 და № 30 ოქროს საბეჭდავ ბეჭდებზე კიდევ უფრო თვალსაჩინოა გამოსახულების შესრულების დროს ნახმარი იარაღების კვალი, რაც

⁶⁶ Я. И. Смирнов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 29.

გამოწვეულია ოქროს მეტი პლასტიკურობით ვერცხლთან შედარებით.

ამ ჯგუფის ყველა საბეჭდავზე გამოსახულების კონტურები წინასწარ დანიშნული ყოფილა დაკდეული წერტილებით.

გამოსახულების ძირითადი მასები ამოღებულია საჭრისით. საჭრისის კვალი პარალელური ნაკაწრების სახით განსაკუთრებით კარგად ჩანს ახალგორის განძის ერთ-ერთ ოქროს ბეჭედზე (ტაბ. II, b). და ახალგორისავე განძის ვერცხლის საბეჭდავებზე (ტაბ. II, c, d).

გამოსახულების ძირითადი მასების საჭრისით ამოღების შემდეგ საბეჭდავების ფარაკები იდებოდა მყარ საფუძველზე და მუშავდებოდა თეგით (ჭედვით). სწორედ თეგით ეძლეოდა გამოსახულებას საბოლოო, დამთავრებული სახე. ყველა დეტალი, როგორც ძირითადი მასების შიგნით (ბეწვი, ბუმბული, თვალეები და სხვა), ისე ვარეთ (ფეხები, კლანჭები, კუდეები, ყურები, რქები და სხვა)—ყველა ამ საბეჭდავზე ჭედვითაა დამზადებული. მიუხედავად იმისა, რომ ჭედვის დროს ფარაკები მყარ საფუძველზე იდო, მაინც ყველა საბეჭდავის ფარაკთა ქვედაპირზე მეტ-ნაკლებად ჩანს ჭედვის კვალი, ინტალიოს შესაბამისი, რაც მხოლოდ თეგის ხმარების შემთხვევაშია შესაძლებელი: საჭრისის კვალი, რაც არ უნდა დრმა იყოს კვეთა, ფარაკის ქვედაპირზე არ გამოჩნდებოდა. განსაკუთრებით კარგად შეიმჩნევა ჭედვის კვალი ოქროს ბეჭდების ფარაკების ქვედაპირზე, რადგანაც ოქრო უფრო პლასტიკური ლითონია, ვიდრე ვერცხლი. თეგის ხმარებითაა გამოწვეული ამ საბეჭდავთა ყველა ის თავისებურება, რომელიც ზერელე დაკვირვებისასაც კი ხშირად თვალში საცემია და რომელთაგან ზოგიერთი აღნიშნული გვაქვს ზემოთ, № 7 საბეჭდავი ბეჭდის განხილვის დროს⁶⁷.

გამოსახულებათა თეგით გამოცვანა არის სწორედ ის ძირითადი თავისებურება, რომელიც აერთიანებს აღრეანტიკური ხანის საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ მთლიანად ლითონის საბეჭდავი ბეჭდების ამ ჯგუფს და ასხვავებს მათ ამავე ხანის სხვა საბეჭდავებისაგან. თეგის გამოყენება საბეჭდავების წარმოებაში მხო-

⁶⁷ ახალგორის განძის ოქროს ერთ-ერთი საბეჭდავის განხილვისას (გლ. კაბ. № 862, სმირნოვის № 29) ინტალიოს კვეთის თავისებურებანი შენიშნული აქვს მ. ლორთქიფანიძესაც, მაგრამ ამას ხსნის თავისებური საჭრისების ხმარებით: „გამოზატულება ხელით არის ამოჭრილი (უჩვეულო ტექნიკითაა შესრულებული, თავისებური საჭრისები უნდა იყოს გამოყენებული)“. იხ. მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

ლოდ და მხოლოდ ადრეანტიკური ხანის საქართველოსათვის დამახასიათებელ თავისებურებად უნდა იქნეს მიჩნეული*.

ამავე დროს ახალგორის განძის, ალგეთისა და ყანჩაეთის ადრეანტიკური ხანის სამარხების მთლიანადლითონის საბეჭდავი ბეჭდები, რომლებიც სრულიად თავისებურია როგორც ფორმით, ასევე მათ ფარაკებზე მოთავსებულ გამოსახულებათა სიუჟეტებითა და სტილით, მიჩნეულ უნდა იქნას ამ ტიპის უძველეს ადგილობრივ (ქართულ) საბეჭდავ ბეჭდებად.

კერძო საკუთრების ინსტიტუტის შემდგომი განვითარების შედეგად ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნეში საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე საზოგადოებაში გაზრდილ მოთხოვნილებას საბეჭდავებზე უნდა გამოეწვია და გამოიწვია კიდევ საბეჭდავების ადგილობრივი წარმოება. მისაბამ ნიმუშებად ქართველ ოქრომჭედლებს გამოადგებოდათ იმპორტული (შესაძლებელია არქაული ხანის იონიური) ლითონის საბეჭდავი ბეჭდები. მაგრამ, ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნის ქართველმა ოქრომჭედლებმა ისესხეს მხოლოდ იდეა მთლიანად ლითონის საბეჭდავი ბეჭდების წარმოებისა. ქართული ოქრომჭედლობისა და ლითონზე კვეთის საუკუნოვანი ტრადიციების საფუძველზე მათ შექმნეს საბეჭდავთა დამოუკიდებელი, თავისთავადი სტილი. მაშინაც კი, როდესაც მინართავენ ანტიკურ სამყაროში ფართოდ გავრცელებულ მოტივებს (მაგ. გრიფონი), ქართველი ოქრომჭედლები ქმნიან სტილისტურად სრულიად თავისებურ გამოსახულებებს, რომელთაც ანალოგიები, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, უცხოურ გლიპტიკაში და ხელოვნების სხვა ძეგლებს შორის არ მოეძებნებათ⁶⁸.

ამით განსხვავდებიან ქართველი ოქრომჭედლები ჩრდილოშავიზღვისპირელი (ბოსფორელი) ოსტატებისაგან. როგორც ცნობილია, საბეჭდავებზე მოთხოვნილების გაზრდასთან დაკავშირებით ამავე ხანაში (V—IV ს. ს. ძვ. წ.) პანტიკაპეაშიც დაწყებული ლითონის საბეჭდავი ბეჭდების წარმოება⁶⁹. პანტიკაპეული ოქრომჭედლები სპეციალურად სკვითური მოსახლეობის მოთხოვნილება-

* ამიტომ მთლიანად მისაღებად არ უნდა ჩაითვალოს ამ საბეჭდავი ბეჭდების შესწავლა მათი თავისებურების გათვალისწინების გარეშე. მხოლოდ იმ კრიტერიუმების მიყენებით, რომლებიც შემუშავებულია ბერძნული (და სპარსული) გლიპტიკის შესწავლის საფუძველზე. ეს შეეხება, კერძოდ, ამ საბეჭდავების დათარიღების საკითხსაც, რაც მხოლოდ მთელი კომპლექსის საშუალებით უნდა განხორციელდეს.

⁶⁸ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 40 და შემდეგ.

⁶⁹ М. И. Максимова, Античные печати Северного Причерноморья, ВДИ, 1 за 1937 г., стр. 257.

თა და გემოვნების დასაკმაყოფილებლად ამზადებდნენ ოქროს რკალგახსნილ ბეჭდებს. ბეჭდის ეს ფორმა კი სრულიად უცნობია საკუთრივ საბერძნეთში. „მაგრამ ადგილობრივი ელემენტების გავლენა აისახა მხოლოდ ამ ბეჭდების ფორმაში, რაც შეეხება სტილსა და გამოსახულებების არჩევანს, ისინი წმინდა ბერძნული რჩევა“⁷⁰.

შეიძლება დაისვას საკითხი ქართული და ბოსფორული რკალგახსნილი ბეჭდების ურთიერთობის შესახებ. ჩვენის აზრით, არ არის გამორიცხული იმის შესაძლებლობა, რომ ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთსა და საქართველოში ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად შექმნილიყო ამ ტიპის ბეჭდები. ბოლოს და ბოლოს, მათ ხომ ისეთი არსებითი დეტალი ასხვავებს, როგორიცაა მათ ფარაკებზე მოთავსებულ გამოსახულებათა სტილი, ხოლო საერთოს — გახსნილ რკალს — მოექცნება პროტოტიპები და ახსნა. როგორც საქართველოში, ისე სკვითეთში⁷¹. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ვ. პიატიშევა ხერსონესში აღმოჩენილ I საუკუნის ელექტრუმის რკალგახსნილ ბეჭედს მიიჩნევს ახალგორის განძისა და ალგეთის სამარხის ბეჭდების პირდაპირ მიბაძვად, მათ მოგვიანებულ გამარტივებულ რემინისცენციად⁷². კავკასიური წარმოშობისად მიიჩნია მას ქერჩში აღმოჩენილი რკალგახსნილი ბეჭდებიც⁷³.

⁷⁰ М. И. Максимова, Резные камни, Сборник „Античные города Северного Причерноморья“, 1, 1955 г., стр. 441.

⁷¹ „Эта форма довольно близка к скифским перстням в виде металлической спирали в несколько, а иногда и в один оборот“. М. И. Максимова, Античные печати Северного Причерноморья, ВДИ, № 1 за 1937 г., стр. 257.

რკალგახსნილი ბეჭდების წარმოება პანტიკაპეაში ადვილად აიხსნება იმით რომ ეს ბეჭდები მზადდებოდა არა სპეციალური დაკვეთით, არამედ ბაზრისათვის და გათვალისწინებული იყო სხვადასხვანაირ თითზე მოსარგებად.

⁷² Н. В. Пятыева, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 43. ავტორი აქ ახსენებს რომელიღაც რკალგახსნილ ბეჭედს მცხეთიდან და უთითებს გ. გობეჯიშვილის წიგნს „არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში“. აქ გაუგებრობასთან გვაქვს საქმე: მცხეთიდან ამგვარი ბეჭედი უცნობია და, ცხადია, არც გ. გობეჯიშვილს აქვს იგი ნახსენები.

⁷³ იქვე, გვ. 43, შენიშვნა 9.

ზემოთქმულის შემდეგ შეიძლება ვეცადოთ ავხსნათ ყანჩაეთის სამარხში აღმოჩენილი საბეჭდავი ბეჭდების ფარაქებზე მოთავსებული გამოსახულებები.

საბეჭდავების გაჩენა საზოგადოებაში გარკვეული სოციალური ძვრების მანიშნებელია და დაკავშირებულია კერძო საკუთრების უფლების განმტკიცებასთან.

ინტალიოს დანიშნულება, როგორც ბეჭდისა, საბეჭდავისა, განსაზღვრავდა თვით მათზე მოთავსებულ გამოსახულებათა არჩევანს: ჩვეულებრივ, საბეჭდავებზე, განსაკუთრებით კი ადრეულ ხანაში, ღვთაებები ან მათი ატრიბუტები გამოისახებოდა ხოლმე. „Собственник печати этим самым как-бы отдавал свои права под защиту особо чтимого им божества“⁷⁴.

ყანჩაეთში აღმოჩენილი საბეჭდავები, როგორც ზევით დავინახეთ, ადგილობრივი, ქართული ნაწარმია. ამავე დროს ეს და მათი ანალოგიური საბეჭდავები, როგორც ირკვევა, უნდა ყოფილიყო საკუთრება ადგილობრივი წარჩინებულებისა, რომელთაც საერო და, შესაძლებელია, სასულიერო უფლებაც ეპყრათ ხელთ (ამაზე იხ. ქვემოთ, თავი III). ყოველივე ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამ საბეჭდავების გამოსახულებებშიც ადგილობრივი, ქართული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები აისახებოდა. ამ საბეჭდავებზე რომ სიმბოლურ გამოსახულებებთან გვაქვს საქმე და არა ჩვეულებრივ, ყოფაცხოვრებისეულ სიუჟეტებთან, გვაფიქრებინებს ანალოგიური გამოსახულებების ხშირი (ფანტასტიკური ცხენი და ფრინველი, მხედარი, ასტრალური ნიშნების თანხლებით) განმეორება ძველი ქართული მცირე ხელოვნების ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა გვიანბრინჯაოს ხანის გრავირებული ბრინჯაოს სარტყლები⁷⁵, ლურჯა მინის ათწახნაგა საბეჭდავები⁷⁶, გვიანელინისტური—გვიანანტიკური

⁷⁴ М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмитажа, Ленинград, 1926 г., стр. 6.

⁷⁵ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961 წ., ტაბ. 14, 15.

Б. В. Техов, Раскопки Тлийского могильника в 1960 г., СА, 1, 1963 г., стр. 173.

⁷⁶ М. И. Максимова, Стекланные многогранные печати, найденные на территории Грузии, енисейск. моаб. X, თბილისი, 1941 წ.

Б. А. Куптин, Тrialeti, I, табл. V.

მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ. №№ 44—51, ტაბ. VII.

ხანის ბრინჯაოს ჭვირული ბალთები⁷⁷ და სხვ⁷⁸. კიდევ მეტი, თვით ქრისტიანული ხანის ძეგლებზეც ვხვდებით ანალოგიურ გამოსახულებებს⁷⁹. ცხადია, ქართველი ოსტატები რაღაც სიმბოლურ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ამ გამოსახულებებს, ათეული საუკუნეების განმავლობაში რომ დაჟინებით იმეორებდნენ მათ⁸⁰.

ყანჩაეთის სამარხის № 7 საბეჭდავის ფარაკზე გამოსახულია ფრინველი, ფანტასტიკური (რქიანი) ცხენი და მის ფეხებს შორის ასტრალური ნიშანი—რვასხივიანი ვარსკვლავი (იხ. ტაბ. III). ვარსკვლავის მოთავსება ცხენის ფეხებს შორის გვანიშნებს, რომ ამ გამოსახულებათა სახით ზეცის მკვიდრთა გამოსახულებებთან გვაქვს საქმე⁸¹. ციურია ფრინველიცა და ცხენიც, რომლის შუბლს მოხრი-

⁷⁷ შ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. 18—20.

გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952 წ., ტაბ. XXIII, XIX.

И. И. Мещанинов, Закавказские поясные бляхи, СМОМПК, вып. 45, Махач-Кала, 1927.

⁷⁸ ლურჯი მინის ათწახნაგა საბეჭდავებსა და ბრინჯაოს ჭვირულ ბალთებს ერთმანეთს უდარებს მ. ი. მაქსიმოვაც, თუმცა ამ ბალთებს შეცდომით ძველი წელთაღრიცხვის VII—VI ს. ძეგლებად მიიჩნევს.

იხ. М. И. Максимова, Стекланные многогранные печати, найденные на территории Грузии, ენიშვის მოამბე X, 1941 წ., თბილისი, გვ. 85. ბალთების თარიღისათვის შეად.: Б. А. Куфтин, Триаleti, I, стр. 26—27. გ. გობეჯიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106—108.

⁷⁹ მაგალითისათვის დავასახელებთ წებელდის კანკელის ფილას, რომელზედაც გამოსახულია ურთიერთდაპირისპირებული ორი მხედარი, რომელთაგანაც ერთი გველეშაპისა, ხოლო მეორე კაცის სახით თრგუნავს ბოროტებას. კანკელი თარიღდება VII საუკუნის მიწურულით. იხ. Р. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тбилиси, 1962 г., стр. 62—69, табл. I.

ბრდაძორის სტელაზე გამოსახულია შუბოსანი მხედარი წმ. გიორგი, რომელიც გველს კლავს. იმავე სტელაზე სიცოცხლის ხე და მედალიონებში ჩასმული ასტრალური ნიშნებია (მზე, მთვარე, ვარსკვლავი). მთვარე გამოსახულია ხარის თავის სახით, რომელსაც ნამგალა მთვარისებური რქები აქვს. ასეთივე მხედარი წმ. გიორგი გვაქვს სიცოცხლის ხესთან ერთად აღიქმის სტელაზე. ორივე ამ სტელაზე გველეშაპი გამოსახულია მიწის აღმნიშვნელი ხაზის ქვეშ: გველეშაპი ხომ ქვესკნელის ძალების განსახივრებაა. ხსენებული სტელები ინახება ქართული ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში.

⁸⁰ შეადარეთ: A. Roes, Greek Geometric art. Its symbolism and its origin. Oxford University press, London, 1933, p. 9.

⁸¹ საბეჭდავზე მოთავსებული ასტრალური ნიშანი სწორედ ვარსკვლავია და არა მზე. მზე ძველ ქართულ ხელოვნებაში, ჩვეულებრივ, გასხივოსნებული კონცენტრული წრეებით (ზოგჯერ უხრავებოდაც კი, მაგ. ბრინჯაოს ბალთებზე)

ლი რქა ამშვენებს, ხოლო მუცელ-შეკრდი უჩვეულო, ცხენისათვის შეუფერებელი ორნამენტიტაა დაფარული. ცხენი მზის ცხოველი იყო მრავალი ძველი ხალხის რწმენით. გავიხსენოთ, თუნდაც, ჰელიოსის ცხენები, რომელთა შეკავება თვით ზევსსაც არ შეეძლო⁸². ღვთაება მზეს მსხვერპლად სწორედ ცხენებს სწირავდნენ. „ამ მსხვერპლშეწირვის აზრი ისაა, ამბობს ჰეროდოტე, რომ უსწრაფესს ღმერთთა შორის უსწრაფესი ცხოველი შეეფერება“⁸³. მზის ღვთაებისათვის ცხენის მსხვერპლად შეწირვა უცხო რომ არ ყოფილა კავკასიისათვისაც ადრეანტიკურ ხანაში, გვამცნობს ქსენოფონტე თავის „ანაბასისში“⁸⁴.

მზის ღვთაება ხშირად ცხენის სახით გამოიხატებოდა ხოლმე. ამის მაგალითები უამრავია საქართველოშიც და მის ფარგლებს გარეთაც⁸⁵. უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენს საბეჭდავზეც ფანტასტიკური

გამოისახებოდა. იხ. მაგ. სოღარული ნიშანი თრიალეთში, მარალინ-დერესის № 5 სამარხში აღმოჩენილ ბრინჯაოს სარტყელზე.

Б. А. Куфтин, Триалети, I, Рис. 49.

ასევე მთელ წინააზიაში ამგვარად (რვასხივიანი ვარსკვლავის სახით) ყოველთვის ვარსკვლავი გამოიხატებოდა და არა მზე. A. Roes, დასახ. ნაშრ., გვ. 10; H. Prinz, Altorient. Symbolik, გვ. 64.

შუამდინარეთში რვასხივიანი ვარსკვლავი იშტარის ნიშანი იყო, იხ. E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, p. 145.

⁸² Овидий, Превращения, Кн. II, Москва, 1874, стр. 33.

⁸³ Herodot, I, 216.

⁸⁴ Ксенофонт, Анабасис, IV, 35. არმენიაზე გავლისას ბერძნებს ხელში ჩავარდნიათ ცხენი, რომელიც ჰელიოსისათვის ყოფილა განკუთვნილი. ქსენოფონტეს შეშინებია, ლაშქრობით დაქანცული ცხენი არ მომიკვდესო და ერთ-ერთი კომარხისათვის დაუტოვებია, გაასუქე და მზეს მსხვერპლად შესწირეთ.

⁸⁵ ცხენის სახით გამოიხატებოდა მზე, მაგალითად, გეომეტრიული ხანის ბერძნულ ხელოვნებაში, ვილანოვაში (იტალია), ჰალშტადტში. იხ. A. Roes, დასახ. ნაშრ., გვ. 22—23.

ზემოთ ხსენებულ ბრინჯაოს სარტყლებზე და ჭვირულ ბალთებზე გამოსახულ ცხენებს გავასა და მეგრებზე მუდამ მზის ნიშნები აზის, რაც პირდაპირ გვიჩვენებს, რომ აქ მზის ღვთაებებია გამოსახული. ასევე მზეს უკავშირებენ ბორში და არმაზისხევის პატიახშითა სამაროვნის № 3 სამარხში აღმოჩენილ ვერცხლის პინაკების ძირზე გამოსახულ ცხენებს ბომონის წინაშე. ნიშანდობლივია, რომ ცხენებიანი მედალიონები აქ მოქრულია (ოქრო—მზის ლითონი!).

იხ. Е. Придик, Новые кавказские клады, стр. 9.

შ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89.

მცხეთა, I. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1955, გვ. 54 და შემდეგ.

რქიანი ცხენის სახით მზის ღვთაებაა წარმოდგენილი⁸⁶.

მზის ღვთაების გამოსახულებას ხშირად ახლავს ხოლმე ფრინველი⁸⁷. ჩვენს საბეჭდავზეც მზე-ცხენს ზედ აზის ფრინველი.

თუ ცხენი მზის ცხოველად ითვლებოდა საქართველოში, ფრინველი მთვარისა უნდა ყოფილიყო. ქახლაც კი გიორგობა ღღეს აფრენენ ხოლმე (არ კლავენ!) სპეციალურად გაზრდილ მამლებს (მაგ. გორიჯვრობას). წმინდა გიორგიმ კი, როგორც ცნობილია, ქართველი ხალხის რწმენაში ქრისტიანობის მიღების შემდეგ წარმართული მთვარის ღვთაების ადგილი დაიკავა⁸⁸. აკად. ი. ა. ორბელის ცნობით სომხურ გარემოშიც, მთიან მოქიუხში წმინდა გიორგის სამლოცველო ყოფილა, სადაც მუდმივად ყოლიათ „მისანი“ (вещный) შავი მამალი⁸⁹. სტრაბონის ცნობით მამალი მთვარის ღვთაების, მენის ფრინველად ითვლებოდა, იმიტომ რომ მამალმა ღამე ყვირილიცის⁹⁰. ყანჩაეთის სამარხის № 7 საბეჭდავზე გამოსახული ფრინველიც სწორედ მთვარის ღვთაებას უნდა გამოხატავდეს⁹¹. საბეჭდავზე მოთავსებული გამოსახულების დამაჯერებლად ასახსნელად უნდა მივმართოთ ბრინჯაოს ჭვირულ ბალთებსა და სარტყლებს, სადაც ანალოგიური კომპოზიცია გვხვდება ხოლმე. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა ერთი სარტყელი ჩაბარუხის განძიდან⁹². ამ სარ-

⁸⁶ ამოთ შეიძლება აიხსნას უცნაური „ნაძვისხისებური“ ორნამენტი № 7 საბეჭდავის ცხენის კისერ-მკერდზე: მზეთან, როგორც სიცოცხლისა და ნაყოფიერების მოქცეა ღვთაებასთან. დაკავშირებული იყო სიცოცხლის ზეც. იხ. В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовая графика грузинских племен, Тбилиси, 1957 г., стр. 54 и сл.

⁸⁷ А. Roes, დასახ. ნაშრ., გვ. 14 და შემდეგ. ასევეა ბრინჯაოს ჭვირულ ბალთებზეც

⁸⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1951, გვ. 50.

⁸⁹ К. В. Тревер, Отражение в искусстве дуалистической концепции зороастризма, Труды Отдела Истории культуры и искусства Востока (ос. Эрмитажа, I, Ленинград, 1939 г., стр. 252.

⁹⁰ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 59.

სტრაბონი, გეოგრაფია, წიგნი XII: 31—36.

⁹¹ საყურადღებოა, რომ სვანი მონადიროები ნადირობისას სახელის ნაცვლად ერთმანეთს უწოდებენ „ნაპოლ“ (ფრინველი). აქაც ფრინველი მამაკაცს, მონადირე მამაკაცს უკავშირდება. ცნობა მომადიოდა ეთნოგრაფმა დ. კოჟენიკოვამ, რისთვისაც დიდად მადლობელი ვარ.

⁹² საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი საინვენტარო № 27—6.1.24.

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა ალ. კალანდაძემ, ამ გამოსახულებით სარგებლობის უფლება მოძცა ჯერ კიდევ მაშინ, სადაც მუზეუმი გადასცემდა, რისთვისაც დიდად მადლობელი ვარ.

ტყელზე გამოსახულია, სხვათა შორის, ფანტასტიკური ცხენი მზის ნიშნით მკერდზე, მის უკანა ფეხებთან მამლისებური ფრინველი, ხოლო მუცელქვეშ, იქ სადაც ყანჩაურ № 7 საბეჭდავზე ვარსკვლავია გამოსახული—ცუძუს მაწოვარი კვიცი. ყანჩაური საბეჭდავის ვარსკვლავს ენაცვლება კვიცი, ცხენის (ე. ი. მზის) შვილი. მაშასადამე ვარსკვლავი მზის შვილია, ღვთის შვილია. ცხენი კი ფაშატია, მისი დედაა, მზე-ქალია. აქ უნდა გავიხსენოთ ცნობილი მეგრული ხალხური ლექსი: „მზე დედაა ჩემი, მთვარე მამაა ჩემი, სხვადასხვა ვარსკვლავები და და ძმაა ჩემი“⁹³. ამ შესანიშნავი ლექსიდან მარტო ის კი არ ჩანს, რომ მთვარე მამაკაცია, ხოლო მზე დედაცაა, არამედ ისიც, რომ ვარსკვლავები მათი შვილებია.]

[ქართველ მთიელთა რწმენით, როგორც ვ. ბარდაველიძემ დაადგინა, უმაღლეს ღვთაებებად ითვლებოდნენ მორიგე-ღმერთი, მზე-ქალი და კვირია. მეორეხარისხოვან ღმერთებად კი ღვთის შვილნი⁹⁴. კვირია იყო მაშუალი მორიგე ღმერთსა და ღვთის შვილთა შორის, ღვთის შვილთა თავი⁹⁵. კვირიას მესამე ადგილი ეკავა პანთეონში მორიგე ღმერთისა (მთვარე) და მზე-ქალის შემდეგ და, როგორც ჩანს, თვითონვე იყო ღვთის შვილი, ღვთის შვილთა უპირველესი. ქართული წარმართული პანთეონის უმაღლეს ღვთაებათა ეს სამეული—მთვარე (ფრინველი), მზე (ცხენი) და კვირია (ვარსკვლავი) უნდა იყოს ასახული ყანჩაურის სამარხის № 7 საბეჭდავის ფარაკზე.]

[№ 8 საბეჭდავის ფარაკზე (იხ. ტაბ. II) გამოსახულია შუბოსანი მხედარი ფანტასტიკურ რქიან ცხენზე და მხედრის ზურგს უკან რვასხივიანი ვარსკვლავი. ყველაფერი თითქმის ისევეა, როგორც № 7 საბეჭდავზე: ფანტასტიკური რქიანი ცხენი, რვასხივიანი ვარსკვლავი, ხოლო ფრინველის ნაცვლად შუბოსანი მხედარი, ფრინველისებური თავით. შეიძლება გვეფიქრა რომ აქაც ასახულია მზე-ცხენი, კვირია-ვარსკვლავი და მთვარე, ამჯერად ანტროპომორფული სახით, მაგრამ განსხვავება ამ გამოსახულებებს შორის გადამწყვეტია. თუ № 7 საბეჭდავზე ვარსკვლავიც, ცხენიცა და ფრინველიც დამოუკიდებელი, ერთგვარად თანასწორი ფიგურებია, № 8 საბეჭდავზე არსებითად ერთიანი გამოსახულება გვაქვს. თუ № 7 საბეჭდავზე

⁹³ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 59.

⁹⁴ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси, 1957, стр. 2—3.

⁹⁵ იქვე, გვ. 19.

აისახა უმაღლეს ღვთაებათა ტრიადა, № 6 საბეჭდავზე უკვე ერთი ღვთაების, მეგრძოლი მხედარი ღვთაების გამოსახულება უნდა გვქონდეს. ცხენი და ვარსკვლავი დამოუკიდებელი ფიგურები აღარაა, ისინი ამ ღვთაების ატრიბუტებად ქცეულან. ღვთაება, რომლის ატრიბუტები მზე-ცხენი და ვარსკვლავია, შეიძლება მხოლოდ ქართული წარმართული პანთეონის უმაღლესი ღვთაება, მთვარის ღვთაება იყოს⁹⁶. მართლაც, მხედარს ფრინველის (=მთვარის) ადგილი უკავია. ურს-ძუარში აღმოჩენილ ერთ მეტად საინტერესო ბრინჯაოს ბალთაზე (იხ. ტაბ. III, ა) ამ აზრის ორმაგი დადასტურება გვაქვს: ცხენს მკერდის წინ მზის ნიშანი აქვს (კონცენტრული წრეები), ხოლო მხედრის უკან ცხენის გავაზე ფრინველი (მამალი) — მთვარის ნიშანი — ზის⁹⁷.

ქართველ მთიელთა რწმენა-წარმოდგენათა თანახმად, უმაღლეს ღვთაებათა სამეულში თითოეულს თავისი განსაკუთრებული ფუნქცია გააჩნდა (მაგ. მორიგე-ღმერთი უმაღლესი მსაჯული ყოფილა, მზე-ქალი ნაყოფიერების ღვთაების ფუნქციებს ახორციელებდა, კვირია შვილიერების მფარველი იყო), მაგრამ არც მზე-ქალსა და არც კვირიას თავისი ფუნქციების განხორციელების უფლება არა, ჰქონდათ მორიგე ღმერთის ნებართვისა და დასტურის გარეშე. ამგვარად, ფაქტიურად უმაღლესი ღვთაების — მორიგე ღმერთის ხელში იყო გაერთიანებული მზე-ქალისა და კვირიას ფუნქციებიც, ხოლო ეს უკანასკნელნი მხოლოდ ამ ფუნქციების თანამონაწილენი იყვნენ⁹⁸.

ამ ვითარებაში სრულიად გასაგებია, რომ მზისა და კვირიას გამოსახულებებიც მთავარი ღვთაების — მთვარის ღვთაების ატრიბუტებად ქცეულიყვნენ: ფუნქციების გაერთიანებას ერთ ხელში ატრიბუტების გაერთიანებაც უნდა მოჰყოლოდა. როგორც ჩანს, ეს პროცესი საკმაოდ შორსწასული იყო უკვე ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნის საქართველოში. ამაზე მიუთითებს სავსებით ერთხადი მეგრძოლი მხედარი ღვთაების გამოსახულების აღმოჩენა ისეთ დაშორებულ პუნქტებში, როგორიცაა საძვეგური-ყანჩაეთი და ალგეთის წინწყარო (ტაბ. II, I). იგივე მხედარი-ღვთაება უნდა იყოს გამოსახული ყანჩაეთის № 10 ბრინჯაოს შტანდარტზე (ტაბ. V, 101, 105). ახა-

⁹⁶ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 60.

⁹⁷ ბალთა გამოქვეყნებულია: იხ. Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1947 г., табл. III.

ბალთა ინახება ცხინვალის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში.

⁹⁸ В. В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 17—18.

ლოგიურ შტანდარტზე ახალგორის განძიდან⁹⁹ და ყაზბეგის განძის ერთ-ერთ ქანდაკებაზე¹⁰⁰.

მაშასადამე, უკვე ადრეანტიკური ხანის საქართველოში ძველი წელთაღრიცხვის V საუკუნეში უნდა ჩამოყალიბებულიყო უმაღლესი ღვთაების—მთვარის ღვთაების გარკვეული იკონოგრაფია — მებრძოლი მხედარი. მისი ერთ-ერთი (ალბათ ოფიციალური) სახელი ანტიკურ ხანაში არმაზი უნდა ყოფილიყო¹⁰¹.

ამ ღვთაების გამოსახულება არ სცილდება ქართულ მცირე ხელოვნებას მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე და ქრისტიანულ ხანაშიც გადადის, სადაც შემდგომში წმინდა გიორგის სახელს იღებს¹⁰².

⁹⁹ Я. И. Смирнов, Ахалгорский клад, рис. на стр. 60.

ამ ქანდაკებებზე ცხენოსნის უკან ვარსკვლავს ისევ კვიცი, ცხენის შვილი ცვლის.

¹⁰⁰ Уварова, Могильники Северного Кавказа, МАК VIII, стр. 149, рис. 130.

¹⁰¹ ჯერ კიდევ მ. წერეთელმა (იხ. მ. წერეთელი, ხეთის ქვეყანა) და ი. ჯავახიშვილმა (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 104—112) დამაჯერებლად დაასაბუთეს, რომ ქართული საისტორიო წყაროების არმაზს არაფერი აქვს საერთო აჭურამაზთან და ცეცხლთაყვანისმცემლობასთან. ბოლო ა. ი. ბოლტუნოვა (იხ. А. И. Болтунова, К вопросу об Армази, ВДИ, 2, 1949 г., стр. 229—240), ეყრდნობა რა გიოტცეს (იხ. A. Götze, Neue Bruchstücke zum grossen Text des Hattasiliš und den Paralleltexen. Leipzig. 1930), რომლის თანახმად სახელი არმაზი ხეთურად ნიშნავდა მთვარეს, ფიქრობს, რომ ეს ღვთაება საქართველში უნდა შემოსულიყო საქართველოში და დაეკავებინა ადგილობრივი მთავარი ღვთაების—მთვარის ღვთაების ადგილი.

¹⁰² ყანჩეთის ადრეანტიკური ხანის სამარხის აღმოჩენის ადგილიდან სულ ორიოდე კილომეტრზეა სოფელი არმაზი—შეიძლება ითქვას, ერთადერთი ადგილი საქართველოში, სადაც ტოპონიმიკაში დღემდე შეჰორინაზა წარმართული ქართული მთავარი ღვთაების სახელი (არმაზისხევი მცხეთასთან ცოცხალ მეტყველებაში აღმასისხევად იწოდება). ამ სოფელთან მნაწ წელი გიორგი არმაზის მასახლისს აუგია წმინდა გიორგის ტაძარი (იხ. Г. Н. Чубинашвили. Архитектурные памятники VIII-IX века в Ксанском ущельи, ქართული ხელოვნება, I. 1942 წ., გვ. 3). თუ მხედველობაში მივიღებთ იმას რომ ამ მიდამოებში ადრეანტიკურ ხანაში სავარაუდებელია მთვარის ღვთაების საწლოცველოს, ხატის არსებობა, ეს ფაქტი ჩვენი მოსაზრების დამამტკიცებელი არგუმენტის ძალას იღებს: იმ ადგილას სადაც მთვარის სამლოცველო ყოფილა და რომელსაც არმაზი ეწოდება, წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი დგას! ამგვარი მონაცვლეობა, როდესაც წარმართული სამლოცველოა ადგილას ქრისტიანული ეკლესია შენდება, ჩვეულებრივია. ასევე 514 წ. კაპ.დოკიაში, ქალაქ ლიდაში (ყოფილი დიოსპოლისი) წარმართული მთვარის ღვთაების (მენის) სახელგანთქმული ტაძარი (სტრაბონი, XII, 31, იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრა-

განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ყანაურ № 7 და № 8 საბეჭდავების ანალოგიური გამოსახულებები გვხვდება ე. წ. გვიან-აქემენიდურ და ელინისტურ ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე ფართოდ გავრცელებულ მრავალწახნაგა საბეჭდავების ლურჯი მინის სხმულებზე (ტაბ. III, e და b)¹⁰³. ჯერ კიდევ მ. ი. მაქსიმოვამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ეს საბეჭდავები საქართველოშია ჩამოსხმული აღმოსავლეთ მცირე აზიაში ადგილობრივი ხელოსნების მიერ დამზადებული ქვის დედნებიდან¹⁰⁴.

1945 წელს ს. ბარნაველმა ახალქალაქის მახლობლად სოფ. პრტენაში აღმოჩენილი ქალცედონის მრავალწახნაგა საბეჭდავის სტილისტური ანალიზის შედეგად დაასკვნა, რომ ეს საბეჭდავი და მასთან ერთად ლურჯი მინის ძთელი რიგი სხმულების დედნებიც ადგილობრივ უნდა იყოს დამზადებული¹⁰⁵. (პრტენის გემა ჯერჯერობით საქართველოში აღმოჩენილი ქვის ერთადერთი მრავალწახნაგაა). ლურჯი მინის საბეჭდავების სიუჟეტთა დამთხვევები ადგილობრივი საბეჭდავი ბეჭდების ფარაკებზე მოთავსებულ გამოსახულებებთან კიდევ მეტ დამაჯერებლობას ანიჭებს ს. ბარნაველის დასკვნას. თუ გავიხსენებთ, რომ ქვის მრავალწახნაგა საბეჭდავები სპეციფიკურად მცირეაზიურ მოვლენად ითვლება, ეს ფაქტი იქცევა ამ

ფია, თბილისი, 1957 წ., გვ. 215, 280) წმინდა გიორგის ტაძრად გადაუკეთებიათ ეზრას ცნობით (იხ. Carbol et Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, t. VI, 1924).

¹⁰³ მაგალითად, რქიანი ცხენი (ან ირემი) და მის ზურგზე შემომჯდარი ფრინველი გამოთავსებულია ორ, როგორც ჩანს, ერთი დედნიდან ჩამოსხმულ ლურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავზე. რომელთაგანაც ერთი აღმოჩენილია ლოჭანში 1933 წ. (იხ. მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გეგმები, III, თბილისი, 1961 წ., № 48), ხოლო მეორე ურბნისში 1961 წ. (ტაბ. III, c).

ცხენი და კვიცი გამოსახულია ასევე საერთო დედნიდან ჩამოსხმულ ორ საბეჭდავზე, რომელთაგან ერთი აღმოჩნდა თრიალეთში და თარიღდება ძველი წ. IV საუკუნით (Б. А. Куфтин, Триаleti, გვ. 30—31, ტაბ. V, М. И. Максимова, Стекланные многогранные печати, გვ. 83—84, მ. ლორთქიფანიძე, საქ. სახ. მუზეუმის გეგმები, III, № 47); მეორე ლოჭანში 1933 წელს (მ. ლორთქიფანიძე, ათარიღება ძვ. წ. III საუკუნით. იხ. დასახ. ნაშრ. № 49). (ტაბ. III, f).

¹⁰⁴ М. И. Максимова, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

¹⁰⁵ ს. ვ. ბარნაველი, ორი გეგმისათვის (გოქჩის და პრტენის გეგმები). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 7, 1945 წ.

ხანაში საქართველოსა და მცირე აზიას შორის გაცხოველებული ურთიერთობის არსებობის კიდევ ერთ საბუთად¹⁰⁶.

ბრინჯაოს ჭვირულ ბალთებზე აქ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. მაგრამ უნდა მოვიხსენოთ გვიანანტიკური ხანის ოთხი გემა¹⁰⁷, რომლებზედაც, ჩვენის აზრით, შეიძლება ქართველთა უმაღლესი ღვთაების გამოსახულება დავინახოთ. ოთხივე ამ გემაზე თითქმის ერთი და იგივე გამოსახულებაა: მხედარი სხივოსან გვირგვინში, ფეხაწეულ ცხენზე პომონის წინაშე და ასტრალური ნიშნების თანხლებით. მხედრის უკან სიცოცხლის ხეა, რომლის ძირს გველი ეხვევა (იხ. ტაბ. III, c, d). ოთხი გემიდან სამი საქართველოშია აღმოჩენილი, ერთი კი უცნობი წარმოშობისაა. ყველა ეს გემა ახ. წ. III—IV საუკუნეებით თარიღდება, ხოლო ერთ-ერთ მათგანს მ. ლორთქიფანიძე ადგილობრივ ნამუშევრებად თვლის. თუ ეს აზრი სწორია, იგი ოთხივე გემაზე უნდა გავრცელდეს¹⁰⁸.

ამ უკანასკნელ გამოსახულებაში შესაძლებელია მითრიაზმის გავლენაც დავინახოთ. წარმართული ქართული პანთეონის მეთაური, რომელმაც მზის ღვთაების ფუნქციებიც შეიერთა, ადვილად შეიძლებოდა დაახლოვებოდა მითრას. მართლაც, როგორც ჩანს. მითრიაზმსაც უნდა დაეკუთვნებინა გარკვეული კვალი ქართულ წარმართობაში¹⁰⁹.

¹⁰⁶ ს. ვ. ბარნაველი, ორი გემისათვის (გოქჩის და პრტენის გემები), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VI, № 7, 1945 წ.

¹⁰⁷ გ. დუნდუა, პიტიუნტი-ბიჭვინტა ნუმისმატიკური მასალის მიხედვით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა ანოტაციები, თბილისი, 1963 წ., გვ. 65.

¹⁰⁸ უცნობი წარმოშობის სარდიონის გემა გამოქვეყნებული აქვს ფურტვანგლერს (იხ. Furtwängler, Beschreibung der Geschnitten Steine im Antiquarium, Berlin, 1910, № 2935) და გამოსახულებას საზღვრავს, როგორც ფრიგიელ მხედარ-ღვთაებას (ტაბ. III, c). ქუთაისის მახლობლად აღმოჩნდა მეორე ამგვარი გემა (იხ. К и н а л ь ч и ч, Южно-Русские геммы, Берлин, 1910, № 267). ასეთივე ინტალიო სამთავროს 1947 წ. № 660 ქვაყუთიდან გამოქვეყნებული აქვს მ. ლორთქიფანიძეს, ადგილობრივად მიაჩნია და ათარიღებს ახ. წ. IV საუკუნით, მაგრამ ძნელია დაეთანხმო მის განსაზღვრას. თითქმის აქ „წარჩინებული მხედარი“ იყოს გამოსახული (იხ. მისი საქ. საზ. მუზეუმის გემები, I, № 29) (იხ. ტაბ. III, d). ამას წინათ კიდევ ერთი ამგვარი გემა აღმოჩნდა ურბნისში XVI—5 უბანზე № 1 სამარხში, რომელსაც ლ. კილაშვილი ახ. წ. IV საუკუნით ათარიღებს.

ნაწევარმთვარე მხოლოდ ბერლინურ ეკზემპლარზეა გამოსახული, ქუთაისურ და სამთავროვალ ცალეებზე კი აღარც ვარსკვლავია სხვაგვარივ ეს გემები დეტალებშიც კი ერთნაირია.

¹⁰⁹ ს. მაკალათია, ჯეგე-მისაოონის კულტი ძველ საქართველოში, თბილისი, 1938 წ.

სავსებით ანალოგიური გამოსახულებებია ახ. წ. II—III საუკუნის ტრაპიზონის საქალაქო მონეტებზე (ტაბ. III, b). გ. დუნდუა თვლის, რომ ამ მონეტებზე გამოსახულია მთვარის, მზისა და ვარსკვლავთ ღვთაებათა ფუნქციების გამაერთიანებელი სინკრეტული ღვთაება, რომელიც ადგილობრივ, ქართულ ნიადაგზეა აღმოცენებული. არსად საქართველოს გარდა ამგვარი გამოსახულება ცნობილი არ არის¹¹⁰. როგორც ჩანს, იგივე მხედარი—ღვთაებაა გამოსახული მინის სამ თითქმის ერთნაირ ბეჭდის თვალზე (სამივეზე გამოსახულია მხედარი ფეხაწეულ ცხენზე), რომლებიც აღმოჩნდა ურბნისის სამაროვნის №№ 165, 189 და 229 სამარხებში. სამივე სამარხს დ. ქორიძე ახ. წ. I საუკუნით ათარიღებს.

წმინდა გიორგის—მებრძოლი მხედრის ხატების წარმოშობის შესახებ უზარმაზარი ლიტერატურა; ბევრი განსხვავებული მოსაზრება არსებობს, მაგრამ ერთი რამ მაინც უეჭველია, რომ ამ ხატებას თავის განვითარებაში წინარექრისტიანული ეტაპებიც უნდა გაევიწიოს¹¹¹. მხედარი წმინდა გიორგი, შესაძლებელია, თავისი წარმოშობითვე დაკავშირებული იყოს მიწათმოქმედების მფარველ და ქვესკნელის ბოროტ ძალებთან მებრძოლ წარმართულ ქართულ მთვარის ღვთაებასთან, რომელიც აგრეთვე შუბოსანი მხედრის სახით უნდა ჰყოლოდათ წარმოდგენილი ქართველებს. ყოველ შემთხვევაში, ფუნქციათა დამთხვევის გარდა იკონოგრაფიული სახის დამთხვევაც უნდა გამხდარიყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ქართველმა ხალხმა ქრისტიანობის მიღების შემდეგ თავისი მთავარი ღვთაების თაყვანისცემა წმინდა გიორგიზე გადაიტანა.

III. სარიტუალო ნივთები

10. შტანდარტი, ჭვირული, ბრინჯაოსი (ტაბ. IV, V, VI). ეს ნივთი, რომელსაც პირობითად შტანდარტი ვუწოდეთ, მაგრდებოდა რაღაც ღეროს (აღბათ ხის) ქვედა ბოლოზე, რომელიც შტანდარტის ცილინდრულ მასრაში ჯდებოდა. მასრაში ორი ნახვრეტია მანჭვალისათვის, ქვევიდან კი ყუნწი აქვს ზარავის ჩამოსაკიდებლად. მასრის ზედა ნაპირიდან ორ მხარეს გამოდის თითო მრგვალგანივკვე-

¹¹⁰ გ. დუნდუა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64—65. ტაბ. III მოთავსებული მონეტის ფოტოს დაბეჭდვის უფლება თავაზიანად მომცა გ. დუნდუამ, რისთვისაც დიდად მადლობელი ვარ.

¹¹¹ Г. Н Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тбилиси, 1959 г., стр. 325.

თიანი ღერო, რომლებიც ვერძის თავების ქანდაკებებით მთავრდება. ვერძებს ორ-ორჯერ დახვეული რქები აქვთ. რქები ვერტიკალური შვერილებით ბოლოვდება. ვერძის ძირს დაშვებული დრუნჩი გახვრეტილია ყუნწად და ასეთივე მრგვალი ყუნწებია მიმაგრებული რქების მეორე ხვიაზე, ვერტიკალური შვერილების ქვეშ. მასრიდან ვერძის „კისრებს“ შორის ორივე მხარეს ორ-ორი ჰორიზონტალური მრგვალგანიკვეთიანი ღერო გამოდის, რომლის ბოლოები შეერთებულია ვიწრო ფირფიტით. შეერთების ადგილებზე ირიბი ჯვრებია დაჭდეული. ასეთივე ფირფიტებით შეერთებულია ისინი ვერძების რქებთანაც, ისე რომ მასრის გარშემო გეგმაში იქმნება ექვსმანიანი თვალი. ამ შემაერთებელ ფირფიტებზე (სულ ოთხია) თითო მრგვალი ყუნწია მიმაგრებული. ორმაგი ღეროების ბოლოებში ძირს დაშვებულია ვერძის დრუნჩის მსგავსი შვერილები, ბოლოში ნახვრეტით.

შტანდარტის ფუძის შემქმნელ წრეზე 14 და ერთიც მასრის ბოლოზე, სულ კი 15 ყუნწია. რომლებშიც, როგორც ჩანს, რკინის რგოლებით ბრინჯაოს ქვემოთ აღწერილი (№№ 13—31) ზარაკები ყოფილა ჩამოკიდებული¹¹².

შტანდარტის ფუძეზე აღმართულია ბრტყელი ქანდაკებები, რომლებიც ერთმანეთთანაა დაკავშირებული და ერთობლივად ჰვირულ ცილინდრსა ქმნიან.

ორ მოპირდაპირე მხარეს, ვერძის თავებზე მხედრების ბრტყელი ერთნაირი ფიგურები დგას (ტაბ. V, 10₁ და 10₅). ცხენის ფეხები ვერძის შუბლიდან ამოდის. ცხენს მაღალი, მოხრილი რქა და წინ გაშვერილი ყურები აქვს; გრძელი, წვრილი კუდი ვერძის რქას ეყრდნობა. ცხენის დრუნჩი და კისერი ფირფიტითაა შეერთებული (აღვირი?). მხედარს პირამიდული თავსაბურავი ჰხურავს, პირისახეზე მხოლოდ მაღალი ცხვირია გამოყოფილი, ხელები ცხენის კისერზე უდევს. ცხენის გავაზე, მხედრის უკან დგას რაღაც ოთხფეხი (კვიცი?), თავზე წრედ შეკრული რქით და წვრილი კუდით, რომელიც ცხენის კუდს უერთდება. დრუნჩით ეს ოთხფეხი მხედრის კისერთანაა შეერთებული. (ტაბ. V, 10₁ ქანდაკებაზე კვიცს კუდი და რქა მოტეხილი აქვს. აქვე ვერძსაც წატეხილი აქვს მარჯვენა რქის წვერი).

ორმაგი ღეროების ბოლოებზე ორი სავსებით ერთნაირი ჯგუფი დგას: ჰვირულ ოთხკუთხა „კვარცხლქვზე“ აღმართულ თხების

¹¹² ქიმიურად გაწმენდამდე ყველა ამ ყუნწში რკინის ქანგი იყო შერჩენილი.

თავებს შორის დგას ადამიანის ხელემაპყრობილი ფიგურა en face (ტაბ. V, 103, 107). ადამიანის ფიგურას დიდი ზომის ბრტყელი ხელის-მტევნები და სავსებით ისეთივე სახე აქვს, როგორც მხედრებს. ადამიანის ფიგურის იდაყვები თხების უკანდახვეულ რქებს უერთდება. „კვარცხლბეკში“ ჩასმულია ორი ზ-სებური ხვია. (107 ჯგუფში ადამიანის ფიგურას მარჯვენა ხელის მტევანი წატეხილი აქვს). ამ ოთხ ჯგუფს შორის ჩადგმულია თითო (სულ ოთხი) ადამიანის მაღალი ფიგურა en face (ტაბ. VI). ფიგურებს აქვთ ბრტყელი ტანი და დიდი ზომის ხელის მტევნები, რომლებზედაც თითები ჭდეებითაა აღნიშნული. თავზე ჰხურავთ მაღალი, მრგვალი, ბრტყელი თავსაბურავი. ყველა ეს ფიგურა ერთნაირია, ოღონდ ერთ-ერთს (103) მარცხენა ხელი იდაყვში მოხრილი და ზევით აწეული აქვს, სხვებს კი ძირს დაშვებული. ფიგურები მეზობელ ჯგუფებს უერთდება ხელებით.

შტანდარტი ჩამოსხმულია. ჩამოსხმის შემდეგ მხოლოდ გარეპირია დამუშავებული და გასუფთავებული ჩამოსხმის დეფექტებისაგან, რაც კარგად ჩანს ნივთის შიდაპირზე.

შტანდარტის სიმაღლე—100 მმ, უდიდესი დიამეტრი—85 მმ. უმცირესი დიამეტრი—75 მმ.

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ძვ. წ. I ათასწლეულის ბრინჯაოს უამრავ ქანდაკებებს შორის ბევრია ჩვენი შტანდარტის მეტ-ნაკლებად მსგავსი ნივთი, ასეთივე მასრიტა და ზარაკების ჩამოსაკიდებელი ყუნწებით, რომლებზედაც ზოგჯერ ზარაკებიც კია შერჩენილი¹¹³, მაგრამ ზუსტი ანალოგი ერთადერთი მოეპოვება. ესაა ახალგორის განძის ბრინჯაოს შტანდარტი¹¹⁴, რომელიც მთლიანადაც და დეტალებშიც ყანჩაური შტანდარტის მსგავსია. ერთადერთი განსხვავება ისაა, რომ ქანდაკებათა ოთხ ძირითად ჯგუფს შორის ახალგორის განძის შტანდარტზე არაა ჩასმული ადამიანების მაღალი ფიგურები. ძირითადი და თვალშისაცემი თავისებურება, რაც განასხვავებს ყანჩაურისა და ახალგორის განძის ბრინჯაოს შტანდარტებს თუნდაც, ყაზბეგის განძის ანალოგიური ნივთებისაგან ისაა, რომ ამ შტანდარტებზე ადამიანის არც ერთი ფიგურა არაა იტიფა-

¹¹³ მაგალითისათვის საკმარისია ყაზბეგის განძის ბრინჯაოს ქანდაკებების დასახელება. იხ. Коллекции Кавказского Музея, V, №180—183, ტაბ. II—III, იხ. ლ. წი თ ლ ა ნ ა ძ ე, ყაზბეგის განძის ზოგიერთი საკითხისათვის, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III, 1963 წ., ტაბ. II—IV.

¹¹⁴ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 59—61, № 94.

ლური. ფალოსების გამოსახულება აქ ცალკეა გამოტანილი, სახელდობრ ასეთებად უნდა მიჩნეულ იქნას ვერძის რქების ვერტიკალურად ზევით აშვერილი უჩვეულო ბოლოები (იხ. ტაბ. V). ამ შვერილების ფალიკურ მნიშვნელობას, რასაც ჯერ კიდევ ი. სმირნოვმა მიაქცია ყურადღება¹¹⁵, ადასტურებს ახალგორის განძის მეორე შტანდარტი¹¹⁶ და ყაზბეგის განძის ანალოგიური ნივთი¹¹⁷, რომლებზედაც ვერძის რქების მსგავსი შვერილები გარკვევით ფალოსებს გამოხატავს. შტანდარტებზე ადამიანების ფიგურების არაიტიფალურობა გასაგები გახდება, თუ კი ამ შტანდარტების ქანდაკებათა ძირითად ჯგუფებში, როგორიცაა ვერძის რქებზე აღმართული ცხენოსნები, იმავე გამოსახულებას დავინახავთ, რაც მოცემულია ჩვენი აღწერილობის № 8 საბეჭდავის ფარაკზე და ალგეთის განძის საბეჭდავზე (იხ. ზემოთ), ე. ი. ქართული წარმართული პანთეონის მთავარი ღვთაების, მთვარის ღვთაების გამოსახულებას. მართლაც, აქაც ისეთივე ფანტასტიკურ რქიან ცხენზე ზის მხედარი, როგორც საბეჭდავებზე, ხოლო მხედრის უკან, ცხენის გავაზე ვარსკვლავის ნაცვლად (რაც, როგორც დავინახეთ, კვირიას—ღვთის შვილთა უპირველესის გამოსახულებაა) პირდაპირ კვიცია დასმული (კვიცი—ცხენის ანუ მზის შვილი).

თხეზის ორ თავს შორის მდგარი ხელაპყრობილი ფიგურა (ტაბ. V, 103, 107) და ადამიანთა მაღალი ფიგურები (ტაბ. VI). როგორც ჩანს ერთი და იგივე უნდა იყვნენ. რადგანაც ახალგორის განძის შტანდარტზე თხის თავებს შორის სწორედ მაღალი ფიგურებია ჩასმული¹¹⁸. რამდენადაც ეს ფიგურა თხის ორ გამოსახულებას შორის დგას, თითქოს საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს მისი დაკავშირება ნაყოფიერების ღვთაებასთან. საყოველთაოდ ცნობილია სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ზის წყვილი ცხოველის თანხლებით გამოსახვა¹¹⁹. ხშირად ეს ცხოველები სწორედ თხეზია¹²⁰. ასევე წყვი-

¹¹⁵ Я. И. Смирнов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 59—60.

¹¹⁶ იქვე, ნახატი 59-ე გვერდზე.

¹¹⁷ МАК VIII, გვ. 149, ნახ. 130. სხვათაშორის აქაც ვერძის დაგრენილ რქებზე მხედრები დგანან, ისევე როგორც ჩვენს შტანდარტზე. ეს ანალოგია სმირნოვსაც აქვს აღნიშნული.

¹¹⁸ Я. И. Смирнов, *დასახ. ნაშრ.*, ნახატი 59-ე გვერდზე.

¹¹⁹ აქვე, ტაბ. II, გ, ალგეთის საბეჭდავი.

გავიხსენოთ აგრეთვე წყვილი ცხოველი თრიალეთის ვერცხლის თასზე. Б. Куптин, *დასახ. ნაშრ.*, ტაბ. ХСII.

¹²⁰ В. Бардавелидзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 53.

Е. Herzfeld, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 164 და შემდეგ ნახ. 281, 283.

ლი ცხოველის თანხლებით გამოისახებოდა ხოლმე მცირეზიური ნაყოფიერების ღვთაება, ღმერთების ღედა რეა-კიბელა¹²¹ და თუ ბოლოს ადამიანთა ამ ფიგურების უჩვეულოდ დიდ და ბრტყელ ხელის მტევნებში მართლაც ყურძნის მტევნების გამოსახულებას დავინახავთ, მაშინ მათი დაკავშირება ნაყოფიერების ღვთაებასთან კიდევ მეტ დამაჯერებლობას მიიღებს.

როგორც ზევით დავინახეთ, შტანდარტი მაგრდებოდა ხის ტარის ქვედა ბოლოზე, ქვეშ კი, ყუნწებზე 15 ზარაკი ეკიდა. ამ მდგომარეობაში ნივთის ძირს დადგმა არ შეიძლება, იგი ტარით ხელში უნდა სჭეროდნათ. ამგვარი აღწერილობითაც კი, სულაც თავი რომ დავანებოთ ფიგურების სავარაუდო მნიშვნელობას, ჩვენი შტანდარტი ძალიან ჰგავს საქართველოს მთებში გადმონაშთის სახით შემონახულ დროშებს¹²² და სწორედ ამგვარი დროშის ან კვერთხის ნაწილად უნდა შივიჩნით იგი.

11. ნამგალა მთვარისებური კვირული ფირფიტა, ბრიხჯაოსი (ტაბ. IV). ფირფიტაში სამკუთხედებია ამოჭრილი. ნაპირებს გრეხილურისებური შემადლება დაუყვება. შეჭრილი მხრიდან შუაში მიმაგრებულია მამაკაცის შიშველი ფიგურა, ამართული ფალოსით. ფიგურა თავითა და ხელებით შეერთებულია ნამგალა მთვარისებურ ფირფიტასთან და თითქოს იკავებსო მას, ქვემოთ შეერთებული ფეხები კი ყუნწსა ქმნის. ამავე შეჭრილი მხრიდან ფირფიტაზე სიმეტრიულად განლაგებული კიდევ ოთხი ყუნწი უნდა ყოფილიყო (ამჟამად სამია). სამივე გადარჩენილ ყუნწში, ისევე როგორც მამაკაცის ფიგურის ფეხებზე ნივთის ქიმიურად გაწმენდამდე რკინის ჟანგი იყო, რაც გვიჩვენებს, რომ ამ ყუნწებზე რკინის რგოლებით ჩამოკიდებული ყოფილა ქვემოთ აღწერილი ზარაკები. ფირფიტის უკანა მხარე სრულიად გლუვია.

ფირფიტა სამადაა გატეხილი, მარცხენა წვერი ერთი ყუნწითურთ და შუაში ზედა ნაწილი მოტეხილი და დაკარგული აქვს.

გადარჩენილი სიგრძე 150 მმ, უდიდესი სიგანე—26 მმ; უდიდესი პისქე—3 მმ; მამაკაცის ფიგურის სიგრძე—23 მმ.

¹²¹ Gisela Richter, A Handbook of Greek Art, London, 1959, p. 252, fig. 367.

¹²² В. Бардавелидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 62, ტაბ. III—IV.

ახალგორის განძში შედის ჩვენი ნამგალა მთვარისებური ფირფიტის ანალოგიური ნივთის ნატეხი, ასეთივე სამკუთხა კრილებით და ორი ყუნწით, რომლებშიც აგრეთვე რკინის ქანგი იყო¹²³. რაც შეეხება ნივთის დანიშნულებას, მისი ფორმა (ნამგალა მთვარისებური), ითიფალური ქანდაკება და ზარაკები გვაფიქრებინებს, რომ იგი დაკავშირებული უნდა იყოს ზემოთ აღწერილ № 10 შტანდარტთან და მაშასადამე დროშასთან.

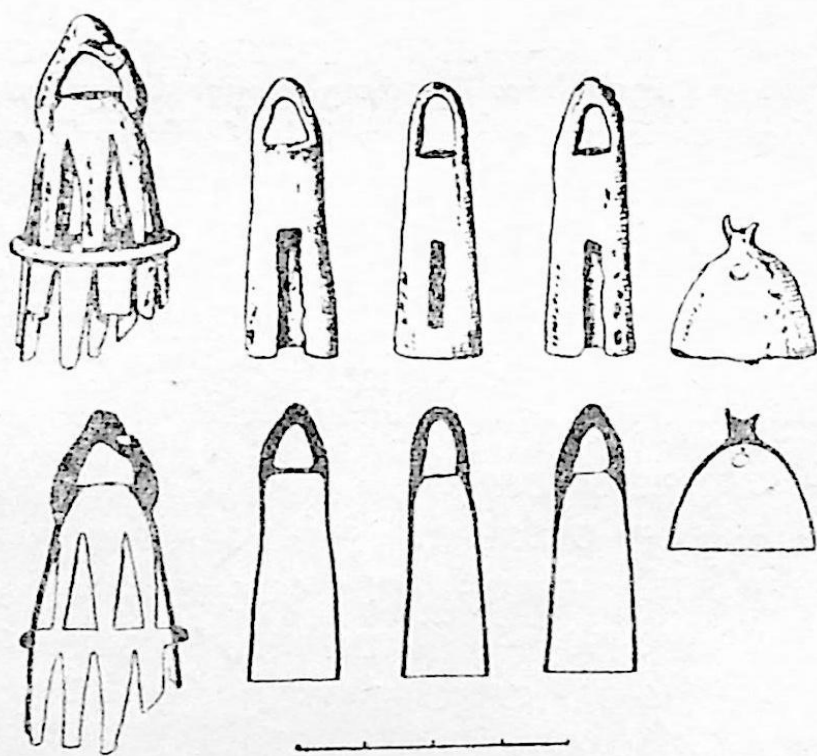
იმავე დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო ახალგორის განძის № 88 ფირფიტა.

12. ქანდაკება ცხვრისა, ბრინჯაოსი (ტაბ. IV).

ქანდაკება ჩამოსხმულია, დაგრეხილი რქები აქვს და ზურგში ვერტიკალური ნახვრეტი.

სიგრძე 23 მმ, სიმაღლე — 19 მმ, სიგანე რქებში — 14 მმ.

ამ ქანდაკებას პირობითად ვათავსებთ აქ, სარიტუალო ნივთებთან. სრულიადაც არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ იგი რკინისღეროიანი საკინძის თავი იყოს.

სურ. 2

¹²³ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 56—57, № 88.

აქ მოხაენებული ანალოგიები — ყაზბეგის განძის ეშვისებური ფირფიტები ძალიან დაშორებულია ჩვენი ნივთებისაგან.

ზემოთ აღწერილ ბრინჯაოს ჭვირულ შტანდარტთან და ნამგალა მთვარისებურ ფირფიტასთან, რომლებიც დროშის ნაწილებად მივიჩნიეთ, დაკავშირებული ყოფილა ბრინჯაოს ზარაკები. ბრინჯაოს ზარაკი სულ 19 ცალია, ამათგან ერთი ჩვენ ვიპოვეთ სამარხის ორმოში. შტანდარტსა და მთვარისებურ ფირფიტასაც სულ 19 ყუნწი აქვს ზარაკებისათვის. მაშასადამე ზარაკებს სრულად მოუღწევია ჩვენამდე.

13. ზარაკი, ჭვირული, ბრინჯაოსი (ტაბ. VII და ნახ. 2), კონუსურია, შუაზე გასდევს რელიეფური სარტყელი, რომლის ზევით და ქვევით სამკუთხა სარკმლების ორი რიგია გამოჭრილი. ზარაკის წაკვეთილ წვერში, ყურის ქვეშ ნახვრეტია ენის ჩასაკიდებლად.

ქიმიურად გაწმენდამდე ამ ნახვრეტში და ყურზე რკინის უანგა იდო. როგორც ჩანს ზარაკს რკინის ენა ჰქონია, რომელიც ყურზე დახვეულ რკინისავე მავთულზე იყო დაკიდული.

ზარაკს ქვედა ნაწილი აკლია.

სიგრძე—65 მმ, სიგანე—26 მმ.

საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის ანტიკურ სამაროვნებზე აღმოჩენილ ბრინჯაოს უამრავ ჭვირულ ზარაკებში¹²¹ ამ ზარაკს ერთადერთი პირდაპირი ანალოგია მოეძებნება: ესაა ახალგორის განძის № 89 ზარაკი ასეთივე რელიეფური სარტყლით და ორ რიგად განლაგებული სამკუთხა სარკმლებით¹²⁵.

ჩვენი ზარაკი ისეთივე ამოჭრილი სამკუთხედებითაა შემკული, როგორც № 11 მთვარისებური ფირფიტა და, საფიქრებელია, სწორედ ამ ფირფიტაზე ყოფილიყო დაკიდული, შუაში, იტიფალური კაცუნას ფეხებზე¹²⁶.

14. ზარაკი ბრინჯაოსი, ნახევაროვოიდური (ტაბ. VII, ნახ. 2), ყური მრგვალჭრილიანი აქვს, ენის ჩამოსაკიდებლად ორი ნახვრეტია კედლებში. ყურის ნაწილი წატეხილია. წატეხილია ნაწილობრივ ფუძესთანაც.

სიგრძე 28 მმ, ფუძის დიამეტრი—23 მმ

¹²¹ დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ნაწილი მეორე, თბილისი, 1958 წ., გვ. 50, 64, 72, სურ. 15, ტაბ. XII.

¹²⁵ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

¹²⁶ ასევე ფიქრობს ი. სმირნოვიც ახალგორის განძის № 89 ზარაკზე, იხ. იქვე.

რამდენადაც ეს ზარაკი ერთადერთია, თავისი აგებულებით განსხვავებული ყანჩეთის სამარხის ყველა სხვა ზარაკისაგან, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი ჩამოკიდებული იყო № 10 ბრინჯაოს შტანდარტის შუა ყუნწზე, მასრაზე. სხვაგან მისი ჩამოკიდება სიმეტრიას დაარღვევდა¹²⁷.

15—31. ზარაკები გვერდჩაჭრილი, ბრინჯაოსი (ტაბ. VII, ხახ. 2).

ჩვიდმეტივე ზარაკი მეტ-ნაკლებად ცილინდრულია, ზევით ოდნავ შევიწროებული, ყური ცილინდრის გვერდების უშუალო გაგრძელებაა, მრგვალგანივკვეთიანია და სამკუთხა ჭრილი აქვს. ყურის ქვეშ ზარაკებს ნახვრეტი აქვთ ენის ჩასაკიდებლად. გვერდი ცალ მხარეს ოთხკუთხად ამოჭრილია ფუძიდან შუამდე. ენა ზარაკებს რკინისა ჰქონდათ (ტაბ. VII, ა), დაკიდული იყო მავთულით, რომელიც ზარაკის ზედა ფუძეში მოთავსებულ ნახვრეტში გადიოდა და ყურის ერთ-ერთ ფეხზე იყო შემოსხვებული.

ყანჩეთის სამარხის გვერდჩაჭრილ ზარაკებში გამოირჩევა ორი ეგზემპლარი. ერთ-ერთს (№ 30) ზედა ფუძეში ნახვრეტი არა აქვს, ე. ი. უენო ყოფილა. მეორეს (№ 31) გვერდი ფუძემდე ჩაჭრილი კი არ არის, არამედ ოთხკუთხა სარკმელი აქვს (ნახ. 2). ორივე ეს შემთხვევა ჩამოსხმის დეფექტია.

ზარაკები ზომებით სავსებით ერთნაირი არ არის. ვიძლევიტ ორი ცალის (უდიდესისა და უმცირესის) ზომებს.

უდიდესი (№ 15) ზარაკის სიგრძე 56 მმ; ფუძის დიამეტრი—14 მმ; უმცირესი (№ 28) ზარაკის სიგრძე 47 მმ, ფუძის დიამეტრი—12 მმ.

ბრინჯაოს გვერდჩაჭრილი ცილინდრული ზარაკები ადრეანტიკური ხანის საქართველოსათვის სამარხეული ინვენტარის მეტად დამახასიათებელი ელემენტია. ძველი წელთაღრიცხვის V—IV საუკუნეების სამაროვნებში აღმოჩენილი ზარაკების უდიდეს უმრავლესობას სწორედ ამგვარი ზარაკები წარმოადგენს¹²⁸, მაგრამ მათი დი-

¹²⁷ ასევე სხვებისაგან განსხვავებული ზარაკი უნდა ყოფილიყო ჩამოკიდებული ახალგორის განძის № 94 შტანდარტის მასრაზეც. კერძოდ № 90 კონუსური ზარაკი.

იხ. Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 57.

¹²⁸ მაგ., ყაზბეგის განძი და სამართვანი, ახალგორის განძი, დაბლაგომის კამარახევის, ითხვისის სამაროვნები, ნასტაკისის სამარხი და სხვა (იხ. ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის სამარხი ქსნიდან). ძვ. წ. III საუკუნის შემდეგ ამგვარი ზარაკი მხოლოდ გადმონაშთის სახითდა შეიძლება შეგვხვდეს, თუმცა სხვაგვარი ზარაკები საკმაოდ რაოდენობითაა. მაგალითად, ელინისტური ხანის სამთავროს ქვერსამარხებში სულ სამი ცალი ამგვარი ზარაკი აღმოჩნდა (ვ. თოლორაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151.)

დი უმეტესობა ყანჩაურ ზარაკებზე ბევრად უფრო მცირე ზომისაა. როგორც ფორმით, აგრეთვე ზომით ზუსტად მათი მსგავსი გვერდ-ჩაჭრილი ზარაკები ცნობილია მხოლოდ ახალგორიდან და ყაზბეგი-დან¹²⁹. საინტერესოა რომ ამგვარი ზარაკებია ჩამოკიდებული ყაზ-ბეგის განძის ზემოთ მოხსენებულ ბრინჯაოს ქანდაკებაზე, რომელიც სხვამხრივაც უახლოვდება ყანჩაეთისა და ახალგორის შტანდარ-ტებს¹³⁰.

IV. რკინის იარაღი და სხვა ნივთები

32. მახვილი ცალპირა, რკინისა (ტაბ. XII) ძლიერ დაჟანგულია და ფრაგმენტირებული. წარმოდგენილია 4 ნატეხად. რომლებიც ერთმანეთს არ უდგება, თუმცა სრულიად შეჭველია, რომ ერ-თი ნივთის ფრაგმენტებს წარმოადგენენ. რამდენადაც გარკვევა შე-იძლება, მახვილი ოდნავ მოხრილი ყოფილა, ცალპირა, პირზე ორი პარალელური ღარი დაუყვება. ქარქაში და ტარი ხისა ჰქონია.

მახვილის სიგრძე 450 მმ-ზე მეტი ყოფილა. პირის უდიდესი სიგანეა 45 მმ.

აღმომჩენთა ცნობით მახვილი ჩონჩხის თავით დებულა. ასევე იდო მახვილი ითხვისის № 2 სამარხში. ყანჩაური მახვილი ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორიც აღმოჩნდა ითხვისში (ერთი)¹³¹ და შრომის უბანში (ორი) 1962 წელს¹³². გ. გობეჯიშვილი ამ მახვი-ლებს თვლის ბერძნულ მახაირებად და საქართველოში იმპორტულ ნივთებად მიიჩნევს¹³³. მეორეს მხრივ საკმაოდ რეალური ჩანს მათი დაკავშირება ამიერკავკასიაში ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებში ფარ-თოდ გავრცელებულ რკინის მოხრილ დანებთან, რომელთაგანაც

¹²⁹ Я. И Смирнов, დასახ. ნაშრ., № 92. ლენინგორიდანაა საქართვე-ლოს სახ. მუზეუმის № 41—13:21 ზარაკი. ყაზბეგის სამაროვნიდან ამგვარი ზა-რაკები, იხ. Коллекции Кавк. Музея, V, № 196.

¹³⁰ იხ. აქვე, გვ. 46, სქოლიო 117.

¹³¹ რ. ა ბ რ ა ძ ი შ ვ ი ლ ი. ითხვისის არქ. ექსპედიციის მუშაობის ანგარი-ში, გვ. 7.

¹³² გ. გობეჯიშვილი, შუა კავკასიონის სამხრეთი კალთის . . . გვ. 29.

¹³³ იქვე.

ზოგი საკმაოდ დიდი ზომისაა¹³⁴. მაგრამ მსგავსება ბერძნულ მახა-ირასთან მართლაც იმდენად დიდია (ითვისური და ზომისუბნის, მახვილთა ვადები, ორი ღარი ყანჩაური მახვილის პირზე), რომ ბერძნული გავლენის უარყოფა არ შეიძლება¹³⁵.

ჩეჩენო-ინგუშეთში, ლუგოვოეს ძვ. წ. VI—V ს. სამაროვანზე, № 56 სამარხში ანალოგიური მახვილი აღმოჩნდა¹³⁶.

33. ცული რკინისა (ტაბ. XI). ბრტყელი პირი სეგმენტისებური მოყვანილობისაა, სატარე ხვრელი ოვალურია, ყუა—ოთხწახნაგა. სიგრძე 112 მმ; პირის სიგანე—101 მმ; სატარე ხვრელის დიამეტრები—18 და 20 მმ.

ამგვარი ცულები ყანჩაეთში სამარხის აღმოჩენამდე მხოლოდ დასავლეთ საქართველოდან, კერძოდ სუხუმის მთიდან იყო ცნობილი¹³⁷. ეს ცულები საბრძოლო ცულებად უნდა მივიჩნიოთ, რამდენადაც, როგორც სუხუმის მთაზე, ისე ყანჩაეთშიც ისინი მეომართა სამარხებში აღმოჩნდა სხვა საბრძოლო იარაღ-საჭურველთან ერთად. ამ სამარხებში სამეურნეო იარაღი არ აღმოჩენილა.

საბრძოლო ცულების ასეთი სიმცირე უნდა აიხსნას იმით, რომ საქართველოში საერთოდ ძალიან ცოტაა აღმოჩენილი და გათხრილი ძვ. წ. V—IV საუკუნეების საბრძოლო იარაღ-საჭურველის შემცველი სამარხები.

34. შუბისპირი რკინისა (ტაბ. XI). ფართო და გრძელი, დაბალქედიაანი საბრძოლო პირით. მასრა და წვერი მოტეხილია. შუბისპირი სამარხში ჩადების წინ საგანგებოდ მოუღუნავთ.

საერთო სიგრძე—285 მმ; პირის სიგრძე—200 მმ. უდიდესი სიგანე—50 მმ; მასრის სიგანე—22 მმ.

35. შუბისპირი, რკინისა (ტაბ. XI). საბრძოლო პირი ვიწრო და გრძელი აქვს. მოტეხილ მასრაში ხის ზროს ნაშთია შერჩენილი. შუბისპირი სამარხში ჩადების წინ საგანგებოდ მოუღუნავთ.

¹³⁴ რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXI—B, 1957 წ., ტაბულა I, № 70, 72, გვ. 131.

¹³⁵ M. Ebert, Reallexikon, XI, Berlin, 1927—28, გვ. 438, ტაბ. 143 A. p.

¹³⁶ Р. М. Мунчаев, Луговой могильник, Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 1963 г., рис. 23.

¹³⁷ ა. კალანდაძე, სუხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სუხუმი, 1954 წ., გვ. 28.

М. М. Трапш, Некоторые итоги археологического исследования в Сухуми в 1951—1953 гг., СА XXIII, 1955, стр. 225.

საერთო სიგრძე—253 მმ, პირის სიგრძე—197 მმ, სიგანე—18 მმ, მასრის სიგანე—15 მმ.

36. შუბისპირი რკინისა (ტაბ. XI), გრძელი მასრითა და მოკლე, საკმაოდ მაღალქედისანი პირით. წვერი საგანგებოდ მოღუნულია.

სიგრძე—210 მმ, პირის სიგრძე—90 მმ, სიგანე—27 მმ; მასრის სიგანე—18 მმ.

37. ხელშუბისპირი, რკინისა (ტაბ. XI). ფართო მასრა და ვიწრო, უქედო პირი აქვს. წვერი წაბეჭდილია.

სიგრძე—85 მმ; პირის სიგრძე—30 მმ, სიგანე—17 მმ; მასრის სიგანე—19 მმ.

38. ხელშუბისა თუ ისრისპირი რკინისა (ტაბ. XI). საბრძოლო პირი ოთხფრთიანი, განივკვეთში ჯვარისებურია. ცალი ფრთა, წვერი და მასრა წაბეჭდილია.

სიგრძე—69 მმ; პირის სიგანე მასრასთან—18 მმ; შერჩენილი ცალი ფრთის სიგანე გადანატეხთან—16 მმ; მასრის სიგანე—14 მმ.

ამ იარაღს ანალოგია ვერ მოუძებნეთ.

39. შუბისა თუ ხელშუბისპირის ნატეხი რკინისა (ტაბ. XI), მაღალი, მკვეთრად გამოყოფილი ქედით.

ზედაპირზე შეიმჩნევა რაღაც ქსოვილის კვალი. ქსოვა მარტივია (ჯვარედინა). ძაფების სისქეა 0,5 მმ.

ნატეხის სიგრძე—54 მმ; უდიდესი სიგანე—28 მმ.

პარალელები ჩვენს შუბისა და ხელშუბისპირებს (გარდა ერთისა—№ 38) საკმაო რაოდენობით მოეძებნათ ძვ. წ. VII—V საუკუნეების მასალებში სამთავროდან, ბეშთაშენის ციხესთან მდებარე სამაროვნიდან, სოხუმის მთიდან და სხვა¹³⁸.

40. მოხრილი დანა, რკინისა (ტაბ. XII), ორადეა გაბეჭდილი.

სიგრძე 133 მმ, პირის სიგრძე—105 მმ; უდიდესი სიგანე—17 მმ.

41. დანა რკინისა (ტაბ. XII). ვიწრო ყუნწითა და სწორი პირით. წვერი წაბეჭდილია.

სიგრძე—74 მმ; პირის სიგრძე—45 მმ; სიგანე—12 მმ.

¹³⁸ მაგალითისათვის დავასახელებთ ბეშთაშენის ციხესთან მდებარე სამაროვანზე აღმოჩენილ შუბისპირებს, რომლებიც ძვ. წ. VI—V სს. თარიღდება: ჩვენი № 34 შუბისპირის მსგავსია შუბისპირები საველე ნომერი № 503 (სამარხი 36), სავ. № № 575 (სამ. 48); ჩვენი № 35 შუბისპირის ანალოგიურია შუბისპირი სავ. № № 456 (სამარხი 55); ჩვენი № 39 შუბისპირის ანალოგიურია სავ. № № 531 (სამარხი 41) შუბისპირი. გრძელმასრიანი (როგორც ჩვენი № 36) შუბისპირები. იხ. ა. კალანდ აძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 34, ნახ. 12.

მცირე ზომის ცალპირა დანა, მოხრილი ან სწორპირიანი, თითქმის აუცილებელი ელემენტია ადრეანტიკური ხანის სამარხეული ინვენტარისა საქართველოში, განუჩევლად იმისა, ქალისა იქნება სამარხი, თუ მამაკაცისა.

42. ჩაქუჩი (?) რკინისა (ტაბ. XI). ამ იარაღს ოთხწახნაგა სამუშაო თავი აქვს, ცალმხარეს უფრო მოკლე და ოთხკუთხა-განიკვეთიანი, მეორე მხარეს კი უფრო გრძელი და ბოლოსაკენ შევიწროებული. რკინისავე ტარი. რომელიც ადრე შესაძლებელია ხეში იჯდა, თუმცა ხის კვალი ვერ შევნიშნეთ, ორადაა გატეხილი.

სიგრძე 160 მმ, სამუშაო თავის სიგრძე—72 მმ, უდიდესი სიგანე—17 მმ, უმცირესი—7 მმ, ტარის განიკვეთი— 10×5 მმ.

ვერავითარი ანალოგია არა თუ ადრეანტიკური ხანის საქართველოს არქეოლოგიაში, არამედ საერთოდ არქეოლოგიურ ნივთებს შორის ამ ნივთს ვერ მოვუძებნეთ. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგი მართლაც სამგზავრო ჩაქუჩი იყო, რომელიც მუდამ თან დაჰქონდათ, რათა ველზედვე გამოეპირათ იარაღი. იარაღი კი ალბათ საკმაოდ ხშირად უნდა გაღუნულიყო, რამდენადაც ყანჩეთის სამარხში აღმოჩენილი იარაღი საკმაოდ რბილი ფოლადისაგან დამზადებული ჩანს (გავიხსენოთ გაღუნული შუბისპირები № 34, 35 და 36), მაგრამ შესაძლებელია ეს ჩაქუჩისებური ნივთი იარაღი კი არა, არამედ სპეციალური დანიშნულების კვერთხისებური ნივთი. ინსიგნია იყო, როგორც მაგალითად ითხვისში 1962 წელს გათხრილ № 2 სამარხში აღმოჩენილი ორი მასრიანი რკინის ნივთი, რომელთაგან ერთს პარალელეპიპედის ფორმის თავი, ხოლო მეორეს ბრტყელი, მაგრამ არა მჭრელი პირი ჰქონდა. რაიმე პრაქტიკული მიზნებისათვის მათი გამოყენება ძნელი წარმოსადგენია, ესე კი ძალიან საპატიო ადგილას—ჩონჩხის თავით, მახვილთან იდო.

43. ლურსმანი რკინისა (ტაბ. XI). ოთხწახნაგა ღეროთი და ბრტყელი, მრგვალი თავით.

სიგრძე—27 მმ; ღეროს სიგანე — 2,5 მმ; თავის დიამეტრი 13 მმ.

44. ღერო რკინისა, ბოლოებდაბრტყელებული (ტაბ. XI). სიგრძე—66 მმ; განიკვეთი 6 მმ.

V. ცხენის აგაზმულობის ნაწილები

ყანჩათში აღმოჩენილი სამარხის ინვენტარში ბრინჯაოს სამოლაგამი და ცხენის აგზარის შესამკობი ვერცხლის ფირფიტების სამი.

სრული კომპლექტი შედის. გარდა ამისა, არის ნივთების ერთი რიგი. რომლებიც აგრეთვე ცხენის აკაზმულობის ნაწილებად უნდა იქნას მიჩნეული. ამიტაც ახლო დგას ყანჩაეთის სამარხი ახალგორის განძთან, რომელიც 5 ლაგამს შეიცავს, და ალგეთის სამარხთან, რომელშიც სამი ლაგამი იყო.

სამივე ყანჩაური ლაგამი ერთი ტიპისაა. საკუთრივ ლაგამი შესდგება სამი ნაწილისაგან, რომელთაგანაც თვითოეული წარმოადგენს მოკლე ღეროთი შეერთებულ ორ რგოლს. ამ ღეროებზე ცხელი ჰედვით ჩამოცმულია ბრინჯაოსავე სადა ან დაკბილული დისკოები. ლაგამის ნაწილები ცალ-ცალკეა დამზადებული და შემდეგაა ასხმული ერთად. რისთვისაც ორი ნაპირა ელემენტის რგოლები გახსნილია. განაპირა რგოლებით ლაგამები დაკავშირებულია საყბეურებთან. ამავე რგოლებზე წამოცმულია რგოლები ალვირისათვის. საყბეურები წარმოადგენს ბრინჯაოს მრგვალგანივკვეთიან ღეროს, ცალ მხარეზე სამი ყუნწით. შუა, უფრო დიდი ყუნწით საყბეური ლაგამს უკავშირდება, ნაპირა მომცრო ყუნწებით კი—ავშარას. ამ ყუნწებიდან წამოსული ორი თასმა ცხენის ყბაზე ერთდებოდა (ნახ. 3).

45. ლაგამი ბრინჯაოსი (ტაბ. XIII), სამი თ-სებური ელემენტისაგან შედგება. თვითოეულ ელემენტზე თითო სადა დისკოა წამოცმული. შუა დისკო უფრო დიდია. ლაგამის რგოლები ხმარებისაგან დაცვეთილია გადაბმის ადგილებზე.

ლაგამის სიგრძე—170 მმ, შუა დისკოს დიამეტრი—33 მმ, საყბეურის სიგრძე—200 მმ.

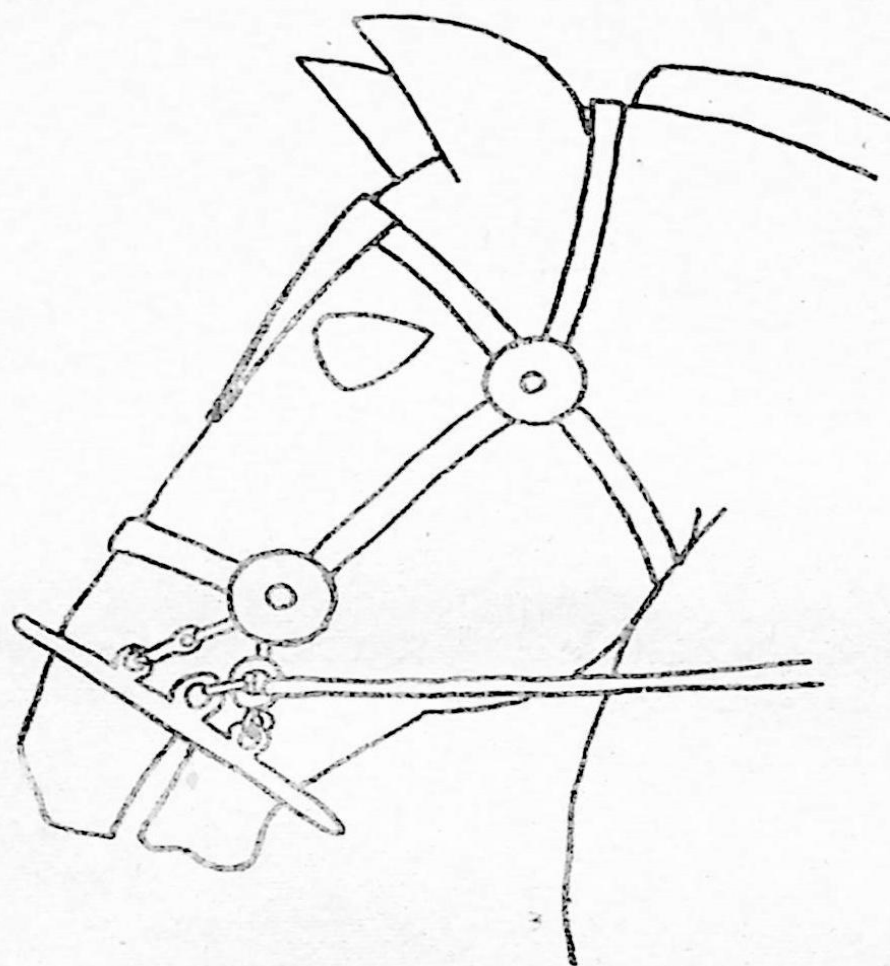
46. ლაგამი ბრინჯაოსი (ტაბ. VIII), სამნაწილიანია. შუა ელემენტზე პატარა კბილებიანი რგოლია წამოცმული, ორ დანარჩენზე უფრო მოზრდილი, ოთხმანიანი თვალისებური. ცალი საყბეურის განაპირა ყუნწებში შერჩენილია ბრინჯაოს მართკუთხა ფირფიტა, ორივე ბოლოზე რგოლით. ფირფიტა ერთი რგოლით საყბეურის ყუნწზეა ჩამოკიდებული, მეორე რგოლი კი ავშარის თასმის გასაყრელია. ლაგამის რგოლები გადაბმის ადგილებში თითქმის სულ გალეულია ხმარებისაგან. ცალი საყბეურის ბოლო წატეხილია.

ლაგამის სიგრძე—180 მმ, საყბეურის სიგრძე—230 მმ.

47. ლაგამი ბრინჯაოსი (ტაბ. IX)¹³⁹, ყანჩაურ ლაგამებში ყველაზე „მკაცრია“. განაპირა ელემენტებზე წამოცმულია ორ-ორი დისკო, თვითოეული ორ რიგად განლაგებული გრძელი კბილებით.

¹³⁹ ლაგამზე ჩამოცმულია ბრინჯაოს რგოლი № 68.

შუა ელემენტზე წამოცმულია დაკბილულნაპირიანი ბორბალი. ცალი საყბეურის ბოლო წატეხილია. ლაგმის სიგრძე—180 მმ. შუა დისკოს დიამეტრი—42 მმ, საყბეურის სიგრძე—200 მმ.

სურ. 3

ამ ტიპის შედგენილი ლაგმები დღემდე სულ 16 ცალია აღმოჩენილი, აქედან 15 ისტორიული იბერიის ტერიტორიაზე და მხოლოდ ერთი მის ფარგლებს გარეთ: რკინის შედგენილი სამნაწილიანი ლაგამი აღმოჩნდა სომხეთში, არინბერდის გორაზე, ძვ. წ. V საუკუნის პირველი ნახევრის მილეტური მონეტებით დათარიღებულ ფენაში¹⁴⁰.

¹⁴⁰ К. Л. Оганесян. Архитектура Эребуни, Ереван, 1961г., стр. 9.

А. О. Мнацаканян, Г. А. Тиракян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81. ლაგამი გამოფენილია პუშკინის სახელობის სახვითი ხელოვნების მუზეუმში, მოსკოვში. სამწუხაროდ ლაგამს საყბეურები არ შეორჩენია და ამიტომ სათუთა მისი მიკუთვნება ახალგორული ტიპისადმი.

ყველა დანარჩენი ლაგამი აღმოჩნდა საქართველოს ტერიტორიაზე: 5 ცალი ახალგორის განძთან ერთად საძეგურში (ქსხის ნეობა)¹⁴¹, 3 ცალი ალგეთის წინწყაროს აქემენიდური ხანის სამარხში (თრიალეთი)¹⁴², თითო ცალი სურამში (საქ. სახ. მუზეუმის № 14 — 31 : 1)¹⁴³, საჩხერის რაიონის სოფელ საირხეში¹⁴⁴, სოფ. არდისუბანში (თეთრიწყაროს რაიონი)¹⁴⁵ და ითხვისში 1962 წელს № 2 სამარხში. ორი უკანასკნელი ლაგამი რკინისაა, ყველა დანარჩენი ბრინჯაოსი, გარდა ერთი ცალისა ახალგორის განძიდან, რომელიც რკინისა ყოფილა: გადარჩენილია მხოლოდ მისი ბრინჯაოს საყბურები და ზედ რკინის ქანგი¹⁴⁶.

ყველა ეს ლაგამი შედგენილია, მაგრამ ზოგი სამი, ზოგი კი ორი ნაწილისაგან. ასევე საყბურებიც ყველა სამყუნწიანია, მაგრამ ზოგი საყბურის მრგვალგანივკვეთიანი ღეროსაგანაა დამზადებული, ზოგი კი ბრტყელია¹⁴⁷. თუ მხედველობაში მივიღებთ საკუთრივ ლაგმების ნაწილების რიცხვს და საყბურების ფორმას, შეიძლება ლაგმების შემდეგი ოთხი ჯგუფი გამოიყოს:

- I. სამნაწილედ ლაგმები მრგვალგანივკვეთიანი საყბურებით.
- II. სამნაწილედ ლაგმები ბრტყელი საყბურებით.
- III. ორნაწილედ ლაგმები მრგვალგანივკვეთიანი საყბურებით.
- IV. ორნაწილედ ლაგმები ბრტყელი საყბურებით.

I ტიპისაა სულ ცხრა ლაგამი: სამივე ყანჩაური ლაგამი, ორი ახალგორის განძიდან¹⁴⁸, ორი ალგეთიდან¹⁴⁹, სურამისა და საირხის ლაგმები. II ტიპისაა მხოლოდ ერთი რკინის ლაგამი ითხვისის № 2 სამარხიდან. III ტიპს განეკუთვნება ალგეთისა (ერთი ცალი)¹⁵⁰ და

¹⁴¹ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 52—56, № 86.

¹⁴² Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XII და XII bis.

ალგეთის სამარხში აღმოჩენილი მესამე ლაგამი [საველე № T¹ 29] გამოუქვეყნებელია.

¹⁴³ Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრომი, სურათი გვ. 64.

¹⁴⁴ დ. ქორიძე, მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები, თბილისი, 1961 წ., გვ. 126—128. ნახ. 37.

¹⁴⁵ ნ. თუშიშვილის ცნობა.

¹⁴⁶ Я. И. Смирнов, იქვე.

¹⁴⁷ ასეთი ბრტყელი საყბურებია გამოსაბული ახალგორის განძის № 26 სასაფეთქლე საკიდებას ცხენებზე [Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., გვ. 27; ტაბ. III]. ნახ. 3-ზე ნაჩვენები ცხენის ავშარა ჩვენ სწორედ ახალგორის განძის ოქროს ცხენების მიხედვით აღვადგინეთ.

¹⁴⁸ Я. И. Смирнов, ნახ. გვ. 54—55.

¹⁴⁹ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XII bis და გამოუქვეყნებელი ცალი.

¹⁵⁰ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ.

არდისუბნის ლაგმები, IV ტიპისაა ახალგორის განძის ორი ლაგამი¹⁵¹.

I ან II ტიპს მიეკუთვნება არინბერდის სამნაწილედ ლაგამი, რომლის საყბურების ფორმა ჩვენთვის უცნობია და I ან III ტიპს — ახალგორის განძის ერთ-ერთი ლაგამი, რომლის მხოლოდ მრგვალგანივკვეთიანი საყბურები გადარჩა.

საქართველოს ფარგლებს გარეთ ამ ხანაში სხვა სახის ლაგმებს ვხედავთ. პერსეპოლისის აპადანას რელიეფების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ძვ. წელთაღრიცხვის V საუკუნის ირანში გავრცელებული ყოფილა ლაგმები, მთლიანად სხმული საყბურებთან. საყბურის ორ ყუნწში ეყრებოდა ავშარის თასმები, აღვირი კი გამოდებული იყო საყბურის მესამე ოთხკუთხა ყუნწზე¹⁵² (როგორც დავინახეთ, ჩვენთან აღვირი უშუალოდ ლაგამზე ებმებოდა, იხ. ნახ. 3). ამგვარივე ლაგამია გამოსახული აქემენიდური ხანის ელექტრუმის რიტონზე, რომელიც აკაზმული ცხენის თავს წარმოადგენს¹⁵³. ამგვარივე ბრინჯაოს ლაგამი აღმოჩნდა პერსეპოლისის გათხრების დროს საგანძურის დარბაზში (Treasury Hall)¹⁵⁴. იქვე აღმოჩნდა ამავე ტიპის სხვა ლაგამებიც ოდნავ განსხვავებული საყბურებით (აღვირის გამოსადები მრგვალი ყუნწით)¹⁵⁵. სხვა სახის ლაგმები იყო გავრცელებული სკვითებსა და სავრომატებში, სადაც ძვ. წ. VI—V საუკუნეთა მიჯნიდან ვრცელდება ლაგმები ორხვრელიანი საყბურებით¹⁵⁶.

არსებობს ყველა საბუთი იმისა, რომ ზემოთ განხილული ლაგმები ლაგმების ადგილობრივ, ქართულ ვარიანტად მივიჩნიოთ, თუმ-

¹⁵¹ Я. И. Смирнов, *დასახ. ნაშრ.*, ნახ. გვ. 53.

¹⁵² Artur Upham Pope, *A Survey of Persian Art*, London-New York, 1938, v. IV, Tab. 94 A; 94 B; 99 B.

¹⁵³ იქვე, ტაბ. 110.

¹⁵⁴ Erich Schmidt, *Persepolis*, v. II, Contents of the Treasury and other discoveries, Oriental Institute Publications LXIX, Chicago, 1957, Tab. 73,3; fig. 79,8; № PT 5—819.

¹⁵⁵ იქვე, ტაბ. 78:2, 4, 79:9 ნახ. 79:7,9, № PT 3—174, PT 5—45, PT 3—72. იხ. აგრეთვე, R. Ghirshman, *Iran from the earliest time to the islamic conquest*, Fig. 71.

¹⁵⁶ А. А. Иессен. К вопросу о памятниках VIII—VII в.в. до н.э. на Юге Европ. части СССР. СА XVIII, Москва, 1953, стр. 102.

К. Ф. Смирнов, *Вооружение Савроматов*, МИА 101, Москва, 1961, стр. 82 и дальше, табл. 146—150.

ცადა, საბოლოოდ და კატეგორიულად ამის გადაწყვეტა როგორც სრულიად სამართლიანად აღნიშნავს ა. ა. იესენი, შესაძლებელი იქნება მხოლოდ აქემენიანთა სახელმწიფოს მთელი ტერიტორიის არქეოლოგიურად უკეთ შესწავლის შემდეგ (მაგალითად, ჩვენთვის ამ შხრივ სრულიად უცნობი რჩება, სხვას რომ თავი დავანებოთ, მცირე აზია)¹⁵⁷. ლაგმების ეს ტიპი უნდა ჩამოყალიბებულიყო ძვ. წ. V საუკუნის პირველ ნახევარში და, როგორც ჩანს, განაგრძობს არსებობას IV საუკუნეშიც.]

¹⁵⁷ სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია განსაკუთრებული მადლობით მოვიხსენიო აქ ა. იესენი, რომელმაც მრავალი ცნობა მომაწოდა ლაგმების შესახებ როგორც პირად საუბარში 1961 წლის სექტემბერში, ისე წერილობითაც. მიზანშეწონილად მიმაჩნია, მოვიტანო ამონაწერი ა. ა. იესენის 1962 წლის 12/1 ჩემთან მოწერილი წერილიდან.

«... Посылаю Вам сведения о бронзовых удилах из Кармир-блур и из Персеполя, уже давно приготовленные. Задержал я их потому, что не мог разыскать аналогию к Вашим удилам Ахалгорийского типа, только сейчас по окончании года, нашел время для этого. Дело в том, что я смутно помнил о подобных удилах из Греции, что вероятно следует иметь в виду при решении вопроса о том, являются ли ахалгорийские удила узко-локальной формой, как мы с Вами говорили в сентябре, или же имели более широкое распространение.

Удила опубликованы в работе Е. Pernice, Griechisches Pferdegeschicks, Berlin, 1896 (56, Winckelmannsprogramm). Всего этих удил 3 пары, все они однотипны. Двое удил вместе с бронзовым намордником хранятся в Берлине в музее Antiquarium, а происходят из Беотии и найдены будто бы в одной могиле; относятся они автором к IV в. до н. э. (табл. II и III указанной работы). Третьи удила (изображены на стр. 21, рисунок без номера) имелись в частной коллекции Карапаноса из случайной покупки.

Все эти удила наборные и очень строгие. Внутренние кольца удил по-видимому скованы (в одном случае это на фотографии видно). Наружный конец «шапочкой», по-видимому, литой. На каждое звено удил с внутреннего конца, до соединения двух половин, свободно насажены: 1) Крючек для поводка; 2) псалий с двумя петельками для крепления к оголовью; 3) цилиндр с шипами — по 4 в ряд, а рядов видимо 8 (или 6?); 4) диск. После этого внутренние концы удил соединялись, а к скованным кольцам ещё присоединялись цепочки из тонких колечек (3 и 4 колечка). Псалии первой пары удил (табл. II) изогнуты. В другом случае (табл. III) псалий как будто уплощены и колечки поставлены в плоскости среднего отверстия, но по фотографии это видно недостаточно ясно. Удила Карапаноса (впервые изданы Lechat в 1890 г. в Bulletin de correspondance hellenique, стр. 385, рис. 1) кажется совпадают с удилами таблицы II.

48—55. ლამბაქისებური ფირფიტები, ვერცხლისა, ზევით აკეცილი ნაპირით, შუაში ამობურცული წრით, რომლის ცენტრი ჩაზნექილია (ტაბ. X); ფირფიტების დიამეტრია 62—64 მმ.

ფირფიტებს ქვედაპირზე, შუაში ორ-ორი ყუნწი უნდა ჰქონოდა მირჩილული კალით¹⁵⁸. ყუნწი არცერთ ფირფიტას არ შერჩენია. რვა ფირფიტიდან მთელია მხოლოდ ერთი. სხვები მეტ-ნაკლებად დაზიანებულია, ხოლო № 55-ის მხოლოდ ნატეხია გადარჩენილი. ეს ფირფიტები ცხენის ავშარაზე მაგრდებოდა ავშარის თასმების გადაჯვარედინების ადგილებზე (იხ. ნახ. 3). თვითოეულ ავშარას ოთხი ამგვარი ფირფიტა სჭირდებოდა, მაშასადამე აქ გვაქვს ორი სრული კომპლექტი. ამგვარი ფირფიტები შედის ახალგორის განძში (4 ცალი)¹⁵⁹ და ალგეთის სამარხეულ კომპლექსში (8 ცალი)¹⁶⁰. ზუსტად ასეთი ფირფიტები აქვს ავშარაზე ცხენის კოლოსალურ ქანდაკებას პალიკარნასის მავზოლეუმიდან (ძვ. წ. 350 წ.)¹⁶¹.

56—58. ფირფიტები ვერცხლისა, მრგვალი, ოდნავ ამობურცული (ტაბ. IX).

Возможно, что есть и более новые находки подобных удил; пока я других все же не знаю. Встает конечно вопрос, что это за форма — греческая, грузинская или, так сказать, «международная» для ахеменидского времени. Думаю, что греческое происхождение типа отпадает, но окончательный ответ на вопрос вероятно можно будет дать только со временем, когда мы лучше будем знать археологию всей территории ахеменидского государства.

Так как описываемые удила явно позже Алгетских, Ахалгорийских и Канчаецких, то может быть они (а не известные удила более раннего типа с акрополя в Афинах) связаны с нашествием Ксеркса? (იხ. Б. А. Куфтин, Тrialeti, стр. 60—61, ი. გ.) но возможно, что Pernice в своей датировке (IV в.) прав. За такую позднюю дату говорит и тип намордника, будто бы найденного вместе с удилами...»

А. Иессен

Ленинград, 12. 1. 1962 г.

როგორც აღწერილობიდან ჩანს, საბერძნეთში აღმოჩენილი ლაგნები ჩვენი ლაგნებისაგან განსხვავდება საყბურების ფორმით, მათი ლაგნებთან დაკავშირების ზერბითა და ალვირის ამოღების წესით, თუმცა კი ლაგნების ტიპი (შედგენილი) ისეთივეა.

¹⁵⁸ იხ. სქოლიო 26.

¹⁵⁹ Я. И. Смирнов, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 50, ტაბ. XII, № 75. ყუნწები არც აქაა შერჩენილი.

¹⁶⁰ Б. А. Куфтин, *დასახ. ნაშრ.*, ტაბ. XII, გამოქვეყნებულია მხოლოდ ორი.

¹⁶¹ H. B. Walters, *Marbles and Bronzes in the British Museum*, London, 1923, t. 11.

დიამეტრი—33—34 მმ, სისქე—1 მმ.

ორი მთელი და მესამე ფირფიტის ნატეხი გვაქვს, სულ კი ოთხი უნდა ყოფილიყო. ქვედა პირზე კალით მირჩილული უნდა ჰქონოდათ ორ-ორი ყუნწი. ყუნწები მომძვრალა. ეს ფირფიტებიც იმავე დანიშნულებისაა, რაც № 48—55. ასეთი ფირფიტები არის ახალგორის განძში¹⁶² და ალგეთის სამარხშიც¹⁶³. ასეთივე ფირფიტებით ჰქონდა შემკული ავშარა ცხენს ითხვისის № 2 სამარხიდან.

59. ყუნწი ვერცხლისა, ოვალური (ტაბ. IX), დამზადებულია ოთხწახნაგაგანივკვეთიანი მავთულისაგან. დიამეტრები—13 და 10 მმ. მირჩილული უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთ ზემოთ აღწერილ № 56—58 ფირფიტაზე. ყველა სხვა დანარჩენი ყუნწი დაკარგულია.

60—62. ღილაკები ვერცხლისა, ორკუთხედიანი (ტაბ. IX). ღილაკები მასიურია, ვერცხლით მირჩილული სქელი, მრგვალგანივკვეთიანი მავთულის ყუნწებით, რომლებიც დიდი ძალის მიყენებაზეა გათვალისწინებული. ზდნავ ამოზურცული გარეპირი გაპრიანებულია, შიდაპირი კი არა. შესაძლებელია ცხენის აკაზმულობის ნაწილები იყოს. სამივე ღილაკი ტოლია.

დიამეტრი—25 მმ; სიმაღლე 14 მმ; სისქე—2 მმ, ყუნწის შიდა დიამეტრი—7 მმ; ყუნწის განივკვეთი—4 მმ.

63. ფირფიტა ვერცხლისა (ტაბ. X), წარმოადგენს წესიერ ამოზურცულ წრეს, ნაპირებთან ოთხი ოთხკუთხა ნახვრეტით. ფირფიტა ნაკლულია და სამადაა გატეხილი. გაწმენდამდე ამოზურცული ზედაპირი სპილენძის ქანგით იყო დაფარული. ასეთივე ქანგი ედო შიდაპირზეც რგოლისებურად ნაპირის გასწვრივ.

დიამეტრი—79 მმ, სისქე—0,6 მმ; ნახვრეტის სიგანე—2,6 მმ.

64—67. ფირფიტები ვერცხლისა, მრგვალი, ამოზურცული, ორ-ორი ოთხკუთხა ნახვრეტით ნაპირებთან ერთ-ერთი დიამეტრის ბოლოებზე (ტაბ. X). № 64 ნაპირი ჩამოტეხილი აქვს ერთ ადგილას, დანარჩენი სამი უფრო ნაკლულია.

დიამეტრი—60 მმ; სისქე—0,6 მმ; ნახვრეტის სიგანე—3,2 მმ.

ზემოთ აღწერილი ვერცხლის ფირფიტები (დიდი № 63 და უფრო მცირე ზომის № 64—67), ოთხკუთხა ნახვრეტებით ნაპირებთან, რაღაც ერთ ჯგუფს უნდა წარმოადგენდეს. როგორც ჩანს ისინი დაკრებული ან მცირე ზომის მანქვლებით დაჭედილი იყო რაღაც საფუძველზე. ალბათ ტყავზე. ნახვრეტები დაუდევრადაა გაკეთებული, ქვედაპირზე ნაწიბურები შესწორებულიც კი არ არის, დიდ

¹⁶² Я. И. Смирнов, დასახ. ნაშრ., № 77.

¹⁶³ ინახება საქ. სახ. მუზეუმის თრიალეთის ფონდში სავ № T¹

ფირფიტაზე ოთხი ნახვრეტი არასიმეტრიულადაა გახლავებული. განსაკუთრებული გულმოდგინება საჭირო ალბათ არც იყო, რამდენადაც ცხენის რახტის სამკაულთან უნდა გვექონდეს საქმე.

ალგეთის წინწყაროს სამარხის რამდენიმე ლამბაქისებურ ფირფიტას ნაპირებთან ასეთივე ოთხკუთხა ნახვრეტები აქვს, ზოგიერთში მანჭვლებიცაა შერჩენილი.

68. რგოლი ბრინჯაოსი (ტაბ. IX)¹⁶⁴. ოვალურგანივკვეთიანი. მასიური. დიამეტრი—55 მმ.

ოთხვისში № 2 სამარხში, ცხენის თავთან ამავე ზომის რკინის რგოლი აღმოჩნდა. აღვირთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

69. რგოლი ბრინჯაოსი (ტაბ. IX). რგოლის დაახლოებით $\frac{2}{3}$ წესიერი რკალია, დანარჩენი $\frac{1}{3}$ კი ნაკლები სიმრუდისაა, ალბათ ბრტყელი თასმის გამოსადებად. დიამეტრი—38 მმ.

70—72. რგოლები ვერცხლისა (ტაბ. X), მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისა, რომლის ბოლოები ერთმანეთზეა გადაჭედილი. სამივე რგოლი ტოლია. დიამეტრი—19 მმ, განივკვეთი—3 მმ.

73. საკიდი ვერცხლისა (ტაბ. X). საკიდს სრული, ერთ ადგილას გახსნილი წრის ფორმა აქვს, რომელსაც შუაზე ყუნწად მირჩილული აქვს ვერცხლის ბრტყელი ფირფიტისაგან დამზადებული მოკლე მილაკი. საკიდი ყუნწთან მსხვილია, ბოლოებისაკენ თანდათანობით ვიწროვდება, ბოლოები ალბათ სპირალებად ჰქონდა ჩახვეული, როგორც ახალგორის განძის № 72 ანალოგიურ საკიდს. საკიდი განივკვეთში ნახევარწრიულია. ორადაა გატეხილი, ბოლოები წატეხილი და დაკარგული აქვს.

ი. სმირნოვი ახალგორის განძის ანალოგიურ № 72, 73 და 74 საკიდებს ცხენის სამკერდე სამკაულებად თვლის¹⁶⁵.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ყანჩაეთის საკიდიც ასეთივე დანიშნულებისა იყო, თუმცა ამ ფორმის საკიდები ადამიანის სამკაულადაც იხმარებოდა. გავიხსენოთ თუნდაც ახალგორის განძისავე № 11 ოქროს საკიდი¹⁶⁶, ან ოქროს ასეთივე საკიდი დაბლაგომის № 27 სამარხიდან¹⁶⁷.

VI. ლითონის ჭურჭელი

74. თასი ვერცხლისა (ტაბ. XII — XIII).

¹⁶⁴ წამოცმულია № 47 ლაგამზე აღმომჩენების მიერ. გამოვადგრეთ სამწუხაროდ მაშინ, როცა ფოტო გადაღებული იყო.

¹⁶⁵ Я. И. Смирнов, Дасახ. ნაშრ., გვ. 49—50.

¹⁶⁶ იქვე, გვ. 14, ტაბ. II.

¹⁶⁷ Б. А. Куфтин, Колхида, т. II стр. 47 табл. 96 и 15.

ღრმა, მაღალყელიანი, პირგადაშლილი ვერცხლის თასი მხრებზე თექვსმეტი წვეტიან-ოვალური (ნუშისგულისებრი) ბურცობითაა შემკული. ყანჩათის თასი საქართველოში აღმოჩენილ ადრეანტიკური ხანის თასებს შორის ყველაზე ღრმაა. თასის სხეული გამოსახავს ლოტოსის გაშლილ ყვავილს, რომლის თექვსმეტი ფურცლის წვეტებს შორის ჩასმულია ნუშისგულის ფორმის ბურცოები, რაც ლოტოსისავე ნაყოფს უნდა გამოსახავდეს¹⁶⁸. ყვავილის ფურცლები დაბალი რელიეფითაა გამოყვანილი, ხოლო თვითოეული მათგანის ძირში დაჭდეული ორ-ორი ნახევარკალი, რომლებიც წრედ იკვრება თასის ძირის გარშემო, საბოლოოდ ამორებს მათ თავის პროტოტიპს (ლოტოსის ყვავილის გამოსახულებას) და უბრალო დეკორატიულ მოტივად, კანელურებად აქცევს მათ. ნახევარკალების რიცხვია 32. გარედან თასის ძირზე, იქ სადაც ჩვეულებრივ ომფალოსი აქვთ ხოლმე აქემენიდური ხანის ფიალებს, ოცდათერთმეტ-ფურცლიანი ვარდულია დაჭდეული. ვარდულს ცენტრში აქვს წერტილი, რაც ჩარხზე დამაგრების კვალი უნდა იყოს. ვარდულსა და ზემოხსენებულ ნახევარკალების წრეს შორის ჩასმულია ორი კონცენტრული, ოდნავ ამოზრცული წრეხაზი. თასი გარედან მთლიანად გაპრიალეებულია, შიგნიდან კი მხოლოდ ყელი აქვს გაპრიალეებული. ზედაპირზე ბინოკულარულ მიკროსკოპში პარალელური ხაზები შეიმჩნევა, რაც ჩარხზე ბრუნვით გაპრიალეების კვალი უნდა იყოს.

თასი დაზიანებულია და რამდენიმე ნატეხი. მათ შორის ერთი ბურცობიც აკლია.

სიმაღლე—82 მმ, პირის დიამეტრი—134—136 მმ; დიამეტრი მხრებში—130 მმ, პირის სისქე—1,6 მმ; ძირის სისქე—0,8 მმ.

ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს (ისევე როგორც თიხისა და მინის) ამ ფორმის სასმისები ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს ანტიკურ სამყაროში—ინდოეთიდან იტალიამდე და ეგვიპტიდან ურალამდე¹⁶⁹. ამ მხრივ გამონაკლისს არც საქართველო წარმოადგენს. ლითონის ფიალების აღმოჩენათა რიცხვით საქართველოს, სომხეთისა და მცირე აზიის მომიჯნავე რაიონებთან ერთად, ერთ-ერთი პირველი ადგილი უკავია მსოფლიოში და ზოგიერთი მკვლევარის აზრით ფიალების წარმოების ერთ-ერთი კერის არსებობაც კი შეიძლება ვივარაუდოთ აქ¹⁷⁰. ადრეანტიკური ხანის ფიალებში რა-

¹⁶⁸ A Survey of Persian Art, v. I, pp. 370 and. fol.

¹⁶⁹ H. Lushey, Die Phiale, Bleicherode am Harz, 1939.

¹⁷⁰ H. Lushey, დას. ნაშრ., გვ. 51, 56.

P. Amandry, დასახ. ნაშრ., გვ. 272., Б. А. Куфтин, Триаleti, стр., 41.

მოდენიშე ვარიანტი გამოირჩევა¹⁷¹. ჩვენი თასი ყველაზე მეტად უახლოვდება ფიალების იმ ტიპს, რომელსაც ლუშეი ურთიერთმოპირისპირე ბურცობებიან ფიალებს უწოდებს. ისევე როგორც ამ ტიპში გაერთიანებულ ფიალებზე, აქაც ნუშისგულისებრი ბურცობების რიგი თასის ცენტრთან დაკავშირებულია მოპირისპირე ბურცობების ვარსკვლავის საშუალებით¹⁷². მაგრამ ყანჩაური თასი ამ ტიპში გაერთიანებული ყველა სხვა ფიალისაგან განსხვავდება მოპირისპირე ბურცობების ბევრად უფრო დაბალი რელიეფით: აქ ფაქტიურად ბურცობები კი არა გვაქვს, არამედ კანელურები. ყველაზე ახლოს ყანჩაურ თასთან დგას ალგეთის სამარხის მინის ფიალა, რომელსაც 14 ნუშისგულისებრი ბურცობი აქვს და, ისევე როგორც ჩვენი თასი, მოკლებულია ძირზე ომფალოსს¹⁷³. ასეთივე მინის ფიალა, ვარდულით ძირზე, აღმოჩნდა პერსეპოლისის გათხრების დროს¹⁷⁴.

როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ყანჩაური თასი ძალიან ღრმაა (შეფარდება სიღრმესა და პირის დიამეტრს შორის 1 : 1,6). ამ მხრივ და საერთოდ ფორმითაც (მაგრამ არა ორნამენტაციით) ჩვენ თასთან ახლოა პერსეპოლისის აპადანას რელიეფებზე (ძვ. წ. V საუკუნის პირველი ნახევარი) გამოსახული ერთ-ერთი თასი¹⁷⁵.

75. ნატეხები ვერცხლის ბრტყელი ფირფიტებისა (ტაბ. XIV). ზოგიერთ ნატეხზე ჩარიგებულია ოთხკუთხა ნახვრეტები მანჭვლისათვის¹⁷⁶. სულ თერთმეტი ნატეხია.

უდიდესი ნატეხის სიგრძე—72 მმ, სიგანე—61 მმ, სისქე—0,5 მმ.

ამ ნატეხებს სრულიად პირობითად ვათავსებთ ჭურჭელთან. სინამდვილეში ისინი რაღაც ხის ნივთის (კოლოფის ან, შეიძლება, კაპარჭის) მოჭედილობა უნდა იყოს: ქიმიურად გაწმენდამდე ზოგიერთ ნატეხზე გარკვევით ჩანდა ხის ნაშთი.

¹⁷¹ A Survey of... v. I, p. 370; H. Lusche y, დასახ. ნაშრ.

¹⁷² Phialen mit gegenständigen Buckeln (GB).

H. Lusche y, დასახ. ნაშრ., გვ. 44 და შემდეგ. ამ ტიპისაა ახალგორის განძის № 63 ფიალა და ალგეთის მინის ფიალა.

¹⁷³ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრ., გვ. 37, ტაბ. VIII.

¹⁷⁴ E. Schmidt, დასახ. ნაშრ., გვ. 91—93. ტაბ. 67.

¹⁷⁵ E. Herzfeld, დას. ნაშრ., ტაბ. LXXXIV.

¹⁷⁶ ვ. ხოტუაშვილის ცნობით, ერთ-ერთ ნახვრეტში ვერცხლის პატარა ზომის მანჭვალის იყო შერჩენილი. ლენინგორის რაიმილიციაში იგი დაიკარგა.

76. სურა ბრინჯაოსი (ტაბ. XIV და სურ. 4)¹⁷⁷. შედგებილია 5 ნაწილისაგან, რომლებიც ცალ-ცალკე დამზადებული და შემდეგ მიმოქლონებული და მირჩილული ყოფილა ერთმანეთთან. ამჟამად სურა დაშლილია. მუცლის ქვედა ნაწილი ერთი ფურცლისაგანაა გაწნეული. იგი ოთხი მოქლონით დაკავშირებული იყო მთლიანსავე მუცლის ზედა ნაწილთან. მოქლონები მკაცრად ერთმანეთის პირდაპირაა განლაგებული ოთხ მხარეს. მიმაგრების ადგილას ქვედა ნაწილზე საფეხურია შეწეული და მასზეა ჩამოცმული მუცლის ზედა ნაწილი. მიმოქლონების გარდა აქ კალით მიუჩრილავთ კიდევ. ყელთან მუცლის ზედა ნაწილი შევიწროებულია და ზედ ჩამოცმულია წაკვეთილი კონუსის ფორმის მასიური სალტე, რომელიც ექვსი მოქლონით (და ალბათ რჩილვითაც) მჭიდროდაა დაკავშირებული ტანთან. ამ სალტეზე ზემოდან დარჩილული ყოფილა პირგადაშლილი ყელი. მუცლის ზედა ნაწილზე მოქლონით მიმაგრებულია მრგვალგანივკვეთიანი ყური, რომლის ზედა ნაწილი ტუჩზე ყოფილა დამაგრებული აგრეთვე მოქლონით. ამჟამად მხოლოდ ნახვრეტი გადარჩენილი ჭურჭლის პირზე, ყურის ზედა ნაწილი კი მოქლონიანად დაკარგულია.

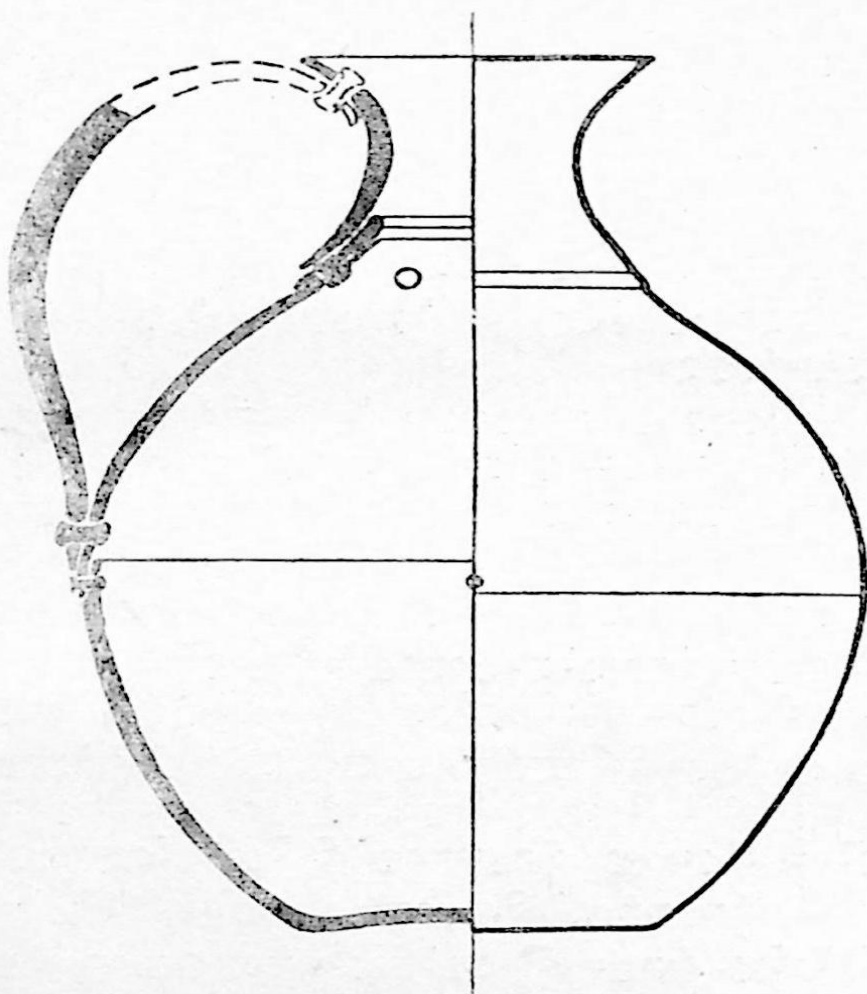
ძალიან საეჭვოდ გამოიყურება ზემოთ აღწერილი სალტე სურის ყელის ქვეშ. რისთვის უნდა დასჭირებოდათ ასე მჭიდროდ, ექვსი მოქლონით სრულიად უსარგებლო სალტის მიმაგრება და ზედ კალით ყელის მირჩილვა, მაშინ როცა თავისუფლად შეიძლებოდა პირდაპირ ყელის მიმოქლონება, ყოველგვარი სალტის გარეშე, რითაც სურა პირიქით მოიგებდა კიდევ სიმაგრეში? სურის არსებული კონსტრუქცია თითქოს ეწინააღმდეგება სალ აზრს. როგორც ჩანს, სურის ქვედა და ზედა ნაწილების ცალ-ცალკე გამოჭედვის და ერთმანეთთან მიმაგრების შემდეგ მიუჩრილავთ და მიუმოქლონებიან ყელი, სავსებით ისეთივე, როგორიც აწ შერჩენილი ყელია. მიმოქლონების დროს, როგორც ჩანს, ყელს გასჩენია ბზარები და იგი გატეხილა ან მაშინვე, როცა ამზადებდნენ, რაც უფრო საფიქრებელია, ანდა შემდგომში. სწორედ ამ გადატეხილი ყელის ქვედა ნაწილია ეს „სალტე“, რაზეც მისი ზედა, ნაგლეჯი ნაპირები მიუთითებს. ის-

¹⁷⁷ სურ. 4-ზე არ არის დაცული მასშტაბი კრილში. სურის კედელი უფრო სქელია ნაჩვენები, ვიდრე სინამდვილეშია, რადგანაც ასე უფრო მოხერხებული იყო კონსტრუქციის ჩვენება.

ტატს ყელის უკვე მიმოქლონებული ქვედა ნაწილი აღარ მოუძვრია და ზედვე დაურჩილავს მეორე ასეთივე ყელი¹⁷⁸.

თუ რატომ გატყდა ჰედვის დროს სწორედ ყელი, რომელიც სურის ყველაზე მასიური ნაწილია. (გადატეხის ადგილას 3 მმ სისქისაა), იმით აიხსნება, რომ ყელი სურის ერთადერთი ჩამოსხმული ნაწილია და ამიტომ ყველაზე მყიფეა. როგორც ჩანს, ჰედვის დროს თავი იჩინა სხმულის დეფექტმა.

სურის სიმაღლე—152 მმ, ყელის სიმაღლე—38 მმ, პირის დიამეტრი—51 მმ; მუცლის დიამეტრი—114 მმ; ძირის დიამეტრი—51 მმ¹⁷⁹.

სურ. 4

¹⁷⁸ სალტისა და ყელის ზომები სავსებით ერთნაირია, ამიტომ ყელი მთლიანად არ ფარავს სალტეს. სალტეზე ჩანს კალის კვალი, ასეთივე კვალია ყელის ქვედა ნაწილზე შიგნიდან.

¹⁷⁹ თვალშისაცემია ბრინჯაოს სურის განზომილებათა ერთი თავისებურება: პირისა და ძირის დიამეტრები ერთნაირია, მუცლის დიამეტრი ზუსტად

ყანჩაური სურის ერთადერთი ჩვენთვის ცნობილი პირდაპირი ანალოგიაა ახალგორის განძის № 97 ბრინჯაოს სურა, როგორც ზომებით, ისევე, რაც მთავარია, დამზადების ტექნიკით. სმირნოვი ადარებს ამ სურას ყაზბეგის განძის ბრინჯაოს ჭურჭლებს და აღნიშნავს განსხვავებებს მათ დამზადების წესში. ამიტომ შესაძლებლად მიაჩნია ახალგორული № 97 სურის იმპორტულობა¹⁸⁰. ჩვენის აზრით კი, სწორედ დამზადების ტექნიკის ეს თავისებურებანი უნდა მიუთითებდეს ამ სურების ადგილობრივ წარმოებაზე. და მერე, სხვა რომ არა იყოს რა, ყანჩაური სურა ხომ თითქმის წარმოების წუნია.

77. ნატეხები ბრინჯაოს ჭურჭლისა (ტაბ. XV). ნატეხები თხელფურცლოვანია, დაფარულია კეთილშობილი პატინით. ჭურჭლის ფორმის აღდგენა არ ხერხდება. პროფილირებული პირის (?) ერთ-ერთ ნატეხში ძავთულის ყუნწია შერჩენილი: ორად მოღუნული ბრინჯაოს ძავთული გაყრილია მრგვალ ნახვრეტში და შიდამხრიდან ძავთულის ბოლოები ორ მხარესაა გადაკეცილი. სულ 13 ნატეხია. ამავე ჭურჭლისა უნდა იყოს ჩვენს მიერ სამარხის ადგილას აკრეფილი ბრინჯაოს ნატეხების ერთი ნაწილი.

უდიდესი ნატეხის სიგრძე—135 მმ, სისქე—0.5 მმ.

VII. კერამიკა

78. ნატეხები რუხი ფერის თიხის კოჭობისა (ტაბ. XV). პირი მომრგვალებული და გარეთ გადმოკეცილია. სულ ხუთი ნატეხია. ოთხი ნატეხი შეკოწიწდა.

79. ნატეხები წითლად გამომწვარი თიხის ჭურჭლებისა (ტაბ. XV). თიხა რბილია, გადალესილი. ერთ-ერთ ნატეხს რკინის ქანგი დასაღებია გადანატეხში. სულ 7 ნატეხია. აქედან 4 ერთმანეთს უდგება და საკმაოდ დიდი დიამეტრის ოდნავ შიგნით შეწეულპირიანი ლანგრისაა, დანარჩენი ალბათ იმ დოქის ნატეხებია, რომელიც აღმომჩენებს გაუტყდათ (იხ. ზემოთ). ასეთივე უსახური კერამიკა ახლდა ახალგორის განძსაც¹⁸¹.

ძვ. წ. VI საუკუნიდან საქართველოში შემოდის წითლად გამომწვარი კერამიკა, რომელიც თან მოჰყვება თიხის ჭურჭლის ახალ—ადრერკინის ხანის ქართული მატერიალური კულტურისათვის სრულდრის სურის სიმაღლეს უყვლოდ [152—38=114 მმ]. ყელის სიმაღლე სურის საერთო სიმაღლის 1/4 და ტანის სიმაღლის [მაშასადამე მუცლის დიამეტრისა] ზუსტად ერთი მესამედი [114:38=3]. განხომილებათა ასეთივე თანაფარდობა შეიმჩნევა ძვ. წ. VI—V სს. ზოგიერთ თიხის ჭურჭელზეც და ახალგორის განძის ბრინჯაოს № 97 სურაზეც. ამ გარემოებაზე სხვაგან გვექნება საუბარი.

¹⁸⁰ Я. И. Смирнов, დას. ნაშრ., გვ. 62.

¹⁸¹ Я. И. Смирнов, დას. ნაშრ., გვ. 63.

ლიად უცხო ფორმებს, როგორიცაა ფიალები, ფართოყელიანი, ზოგჯერ ტუჩიანი (ენახოისებური) დოქები, „ჩაიდნისებური“ და ორყურა „ამფორისებური“ ჭურჭლები¹⁸². თიხის ჭურჭლის ერთი ნაწილი წითლად ანგობირებული და გაპრიალებულია. ჩნდება მოხატული ჭურჭელიც¹⁸³. ამ, საქართველოსათვის ახალი კერამიკის საწყისები საძიებელია სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კერძოდ ურარტუში. სადაც სწორედ წითლად შეღებილი და გაპრიალებული კერამიკა იყო გავრცელებული. აქვე შეინახა მოხატული კერამიკის ძველი ტრადიციები¹⁸⁴. ურარტული კერამიკიდან უნდა მომდინარეობდეს ტუჩიანი დოქების ფორმაც¹⁸⁵, რომელიც საქართველოში ჩნდება უფრო ადრე ვიდრე შეიძლება ვილაპარაკოთ უშუალო ბერძნულ გავლენაზე და თანაც აღმოსავლეთ საქართველოში უფრო ადრე, ვიდრე დასავლეთში, სადაც ეს გავლენა უფრო მოსალოდნელი უნდა იყოს. წითელი კერამიკა (მოხატულთან ერთად) პირველად ქვემო ქართლში ჩნდება (ბეშთაშენის სამაროვანი ციხესთან). შეიძლება თვალი გაედევნოს თუ როგორ ვრცელდება იგი თანდათანობით VI—V საუკუნის განმავლობაში ჯერ შიდა ქართლში და შემდეგ დასავლეთ საქართველოშიც. როგორც ითხვისში ჩატარებულმა გათხრებმა დაგვანახვა, ძვ. წ. V საუკუნის მეორე ნახევარში წითლად გამომწვარი და მოხატული კერამიკა იქ ჯერ კიდევ შეტანილია აღმოსავლეთ საქართველოდან¹⁸⁶.

ამ ტალღას, რაც შეიძლება აიხსნას აქემენიდური ირანის ექსპანსიით ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევარში, კიდევ უფრო სამხრეთული ელემენტებიც შემოჰყვა. ასეთი უნდა იყოს, კერძოდ, ბეშთაშენის ციხესთან არსებული სამაროვნისა და კიკეთის ამავე ხანის სამაროვნის „ჩაიდნისებური“ ჭურჭლების ფორმა, რაც საკუთრივ ირანისათვის დამახასიათებელი ჩანს უძველესი დროიდან (ძვ. წ. III—II ათასწლეული) აქემენიდურ ხანამდე და უფრო გვიანაც¹⁸⁷, საქართველოში კი პირველად მხოლოდ ამ დროს ჩნდება¹⁸⁸.

¹⁸² Б. А. Куфтин, *დას. ნაშრ.*, ტაბ. XV.

¹⁸³ Б. А. Куфтин, *Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948 г. стр. 8, табл. III.*

¹⁸⁴ Б. Б. Пнотровский, *Ванское царство (Урарту), Москва, 1959 г., стр. 189.*

Б. А. Куфтин, *Триалети*, стр. 6—10.

¹⁸⁵ Б. Б. Пнотровский, *Кармир-Блур, 1, Ереван, 1950 г., стр. 35.*

¹⁸⁶ ვგულისხმობთ ითხვისის № 2 სამარხის კერამიკას. იხ. რ. აბრამიშვილი, *ითხვისის არქ. ექსპედიციის ანგარიში.*

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე . ძეგლის დათარიღება და ხასიათი

ყანჩაეთში აღმოჩენილი სამარხის ინვენტარზე ერთი თვალის გადავლებითაც კარგად ჩანს, თუ რაოდენ ახლოს დგას იგი ახალგორის განძთან და ალგეთის წინწყაროს აქემენიდური ხანის სამარხის იხვენტართან. ვფიქრობთ, რომ მასალის დაწვრილებითმა განხილვამ კიდევ უფრო ნათელი გაჰხადა ეს სიახლოვე. მართლაც, როგორც დავინახეთ, ყანჩაეთში, საძეგურში და წინწყაროში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნივთი იმდენად ჰგავს ერთმანეთს, რომ ერთი სახელოსნოდან გამოსულის შთაბეჭდილებას ტოვებს (მაგ. საბეჭდო ბეჭდები). ძალიან ახლოა ერთმანეთთან ყანჩაეთის სამარხისა და ახალგორის განძის ბრინჯაოს რიტუალური ქანდაკებები და ზარაკები, ყანჩაეთის, ახალგორისა და წინწყაროს სამაჯურები, არაფერი რომ არა ვთქვათ, ცხენის რახტის ნაწილებზე, რაც აბსოლუტურად ერთნაირია სამივე კომპლექსში. კიდევ მეტი, ყანჩაეთის სამარხეულ ინვენტარში არ შედის არც ერთი ისეთი ნივთი, რომლის აღმოჩენა ახალგორის განძთან ან ალგეთის სამარხის მასალასთან ერთად შეუძლებელი ან შეუსაბამო ყოფილიყო და პირიქით.

ახალგორის განძისა და ალგეთის აქემენიდური ხანის სამარხის სინქრონულობა, რაც თავის დროზე დამაჯერებლად დაასაბუთა კუფტინმა, ამჟამად მკვლევართა უმეტესობის მიერ გაზიარებული დებულებაა¹⁸⁷. როგორც ზევით დავინახეთ ახალი აღმოჩენა ყანჩაეთში კიდევ უფრო მეტად აახლოვებს ალგეთის სამარხს და ახალგორის განძს. ასე რომ, ეჭვგარეშეა სამივე ამ კომპლექსის სრული სინქრონულობა. ქრონოლოგიური სხვაობა მათ შორის, ალბათ, რამდენიმე ათეულ წელს არ აღემატება, ამიტომ ერთ-ერთი ამ კომპლექსის დათარიღება სამივეს თარიღს მოგვცემდა. ხოლო იგივე ურთიერთსიახლოვე უფლებას იძლევა დათარიღებისათვის გამოყენებულ იქნას სამივე კომპლექსის მონაცემები.

ახალგორის განძისა და ალგეთის სამარხის გარშემო არსებული საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურის მიუხედავად მათი კონკრეტული თარიღი დღემდე საბოლოოდ გარკვეული არ არის. ძირითადად

¹⁸⁷ E. Herzfeld, დასახ. ნაშრ., გვ. 107 და შემდეგ ნახ. 210—218.

A Survey of . . . , ტ. I, გვ. 193, ნახ. 38.

R. Ghirshman, დასახ. ნაშრ. გვ. 24, ტაბ. XXXI და სხვ.

¹⁸⁸ Б. А. Куфтин, Тriaлетн, табл. XV. კიკეთის მასალები გამოუქვეყნებელია.

¹⁸⁹ Б. А. Куфтин, Тriaлетн, стр. 35.

А. А. Иессен, Ранние связи Приуралья с Ираном, СА XVI, 1952 г. стр. 211.

ეს გამოწვეულია იმით, რომ ი. სმირნოვის შემდეგ ახალგორის განძი არავის გაუხდია სპეციალური კვლევის საგნად. არც ალგეთის სამარხის მასალაა უკეთეს დღეში. მისი სრული პუბლიკაციაც კი არ არსებობს.

ახალგორის განძი აღმოჩენისთანავე შესასწავლად გადაეცა აკად. ი. სმირნოვს. სამწუხაროდ, მან ვერ მოასწრო დაესრულებინა განზრახული ფართო გამოკვლევა და დასტოვა ხელნაწერი, რომელშიც განძის შემადგენელი ნივთების აღწერილობაც კი არ იყო ბოლომდე მიტანილი. ი. სმირნოვის გარდაცვალების შემდეგ მისი ხელნაწერები წესრიგში მოიყვანა და ჯერ კიდევ პირველ მსოფლიო ომამდე დამზადებული ფოტოტიპიური ტაბულების დართვით რუსულ და გერმანულ ენაზე გამოსცა გ. ნ. ჩუბინაშვილმა¹⁹⁰. გამოცემას წინ უძღვის გ. ნ. ჩუბინაშვილის შესავალი წერილი, სადაც თავმოყრილი და შეჯამებულია აღწერილობის ტექსტში გაფანტული ცალკეული მითითებანი ი. სმირნოვისა, რომელთა მიხედვით შესაძლებელი ხდება აღდგეს ის ზოგადი დებულებანი და საკითხები, რომლებსაც აყენებდა მკვლევარი ახალგორის განძის დამუშავების დროს¹⁹¹. როგორც ჩანს, ი. სმირნოვისათვის სრულიად გარკვეული იყო, რომ ახალგორის განძის სახით საქმე გვაქვს სავსებით ერთგვაროვან, ერთიან კომპლექსთან და რომ იგი არის არა განძი, არამედ ქალის სამარხის ინვენტარი¹⁹². ი. სმირნოვისათვის გარკვეული იყო აგრეთვე ხანა—ძვ. წ. VI—IV საუკუნეები, როდესაც უნდა შექმნილიყო ახალგორის განძის შემადგენელი ნივთები და ის კულტურული წრე—ე. წ. აქემენიდური წრე, რომელსაც ისინი მიეკუთვნება, მაგრამ სად და ვის მიერ არის დამზადებული ახალგორის განძის უმთავრესი ნივთები, ე. ი. იმპორტის საკითხი, როგორც ჩანს, არც სმირნოვისათვის იყო საბოლოოდ გადაწყვეტილი¹⁹³.

ეს დებულებები გაზიარებულია ყველა დანარჩენი მკვლევარის მიერ, როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე საზღვარგარეთ. ერთადერთი გამონაკლისია ა. მ. ტალვარენი, რომელიც თავის რეცენზიაში ი. სმირნოვის ნაშრომზე, ეცადა ახალგორის განძი მიდიურ-ასურული

¹⁹⁰ Я. И. Смирнов, Ахалгоринский клад, Посмертное издание, Тифлис, Издание Музея Грузии, 1934 г.

J. I. Smirnov, Der Schatz von Achalgori, Aus dem Nachlass von Georg Tschubinaschwili herausgegeben, Verlag des Georgischen Museums, Tiflis, 1934.

¹⁹¹ იქვე, გვ. X.

¹⁹² იქვე, გვ. XI—XII.

¹⁹³ იქვე, გვ. XIV—XV.

ხელოვნებისათვის მიეკუთვნებინა და ძვ. წ. VII საუკუნით დაეთარილებინა¹⁹⁴. უკვე 1939 წელს პ. ლუშეიმ დამაჯერებლად დაასაბუთა ტალგორის ცდის უსაფუძვლოება¹⁹⁵. ლუშეის მოსაზრებებზე ახალგორის განძის შემადგენელი ნივთების შესახებ ქვევით უფრო დაწვრილებით შევჩერდებით.

აქემენიდური ხანის სპარსული ხელოვნების ნიმუშებთან ერთად არის განხილული ა. პოპის წიგნში ნივთები ახალგორის განძიდან (ფიალები №№ 62, 63; ოქროს ფირფიტები №№ 54, 55, 56, 57, 59)¹⁹⁶.

ბ. კუფტინის მოსაზრებებს ახალგორის განძისა და ალგეთის წინწყაროს სამარხის შესახებ ზევით მრავალჯერ შევეხეთ. ორივე ძეგლს ბ. კუფტინი აქემენიდურ ხანაში ათავსებს¹⁹⁷.

ზოგადად ძვ. წ. VI—IV სს. აკუთვნებენ ახალგორის განძსა და ალგეთის სამარხს სხვა მკვლევარებიც (ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი და სხვ.)¹⁹⁸. მ. ლორთქიფანიძეც აქემენიდური ხანით ათარიღებს ახალგორის განძისა და ალგეთის სამარხის საბეჭდავ-ბეჭდებს¹⁹⁹. ახალგორის განძს შ. ამირანაშვილი აკუთვნებს აქემენიდური ხელოვნების აყვავების ხანას, არა უგვიანეს ძვ. წ. V საუკუნისა, რაც, ჩვენი აზრით სრულიად სამართლიანია, თუმცა კი არგუმენტები, რომელთა საფუძველზეა გამოტანილი ეს დასკვნა, სადაოა. სრულიად გაუმართლებელია აგრეთვე № 26 სასაფეთქლე საკიდების მიჩნევა ცხენის რახტის სამკაულად²⁰⁰.

¹⁹⁴ A. M. Tallgreen, J. I. Smirnov, Der Schatz von Achalgori, ESA X. Helsinki, 1936, S. 265.

¹⁹⁵ H. Lushey, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

¹⁹⁶ A Survey of Persian Art, v. I, pp. 371, 373, 379; v. IV, tt. 118, 119.

¹⁹⁷ Б. А. Куфтин, Триаleti, стр. 34. и сл.

Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, стр. 8—9.

¹⁹⁸ „საქართველოს არქეოლოგია“, თბილისი, 1959 წ., გვ. 267.

გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952 წ., გვ. 112.

¹⁹⁹ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 39—42.

²⁰⁰ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961 წ., გვ. 71, ტაბ. 24.

შეად. აღ. ჯავახიშვილი, ქართული მხატვრული ხელოვნების ისტორიიდან (წერილი მეორე), საბჭოთა ხელოვნება, № 6, 1956 წ., გვ. 28—29.

ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ქართული ოქრომკედლობის ისტორიისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა XIII სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებათა შემოკლებული ტექსტები, თბილისი, 1962 წ. გვ. 25.

ა. იესენი წერია „Ранние связи Приуралья с Ираном“, სხვათაშორის, ეხება ახალგორის განძისა და ალგეთის სამარხის თარიღსაც და აღნიშნავს, რომ ეს კომპლექსები მთელი რიგი ელემენტებით სინქრონულია, მათი აბსოლუტური თარიღი კი მოიცავს ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლოსა და V საუკუნის ნაწილს. ა. იესენი ეყრდნობა პ. ლუშეის მიერ ფიალებისათვის შემუშავებულ ქრონოლოგიას, რომლის თანახმად ახალგორის განძის № 63 ფიალა ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლოს განეკუთვნება, მაგრამ იგივე ლუშეი ახალგორის განძის ორ სხვა ფიალას (№№ 61, 62) ძვ. წ. V საუკუნის შუახანებისაკენ სწევს²⁰¹.

ახალგორის განძის, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხეული ინვენტარის ყველაზე თვალსაჩინო ნივთები ვერცხლის ფიალებია. პ. ლუშეის ფუნდამენტალურ გამოკვლევაში ფიალების შესახებ, რომელშიც გათვალისწინებულია 1939 წლამდე აღმოჩენილი თითქმის ყველა ფიალა ლითონისა თუ მინისა, განხილულია აგრეთვე ახალგორისა და ყაზბეგის განძების ფიალებიც. ახალგორის განძის № 63 ფიალას ლუშეი მიაკუთვნებს ურთიერთმომპირისპირე ბურცობებიანი ფიალების ტიპს და მიიჩნევს მას უძველესად გვიანასურულის შემდეგდროინდელ ფიალებში²⁰². ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლოდან ფიალებს უჩნდებათ გადაშლილი პირი, ახალგორის განძის № 63 ფიალას კი სწორი პირი აქვს, რაც მისი არქაულობის ნიშანია²⁰³. ზუსტად ამგვარი ფიალაა გამოსახული ძვ. წ. VI ს. ბოლოს ევფრონიუსის მოხატულ ლარნაკზე ათენში²⁰⁴.

ახალგორის განძის № 63 ფიალისათვის ლუშეის მიერ მიღებული თარიღის შესამოწმებლად გაგვანია ამავე ტიპის ერთი ზუსტად დათარიღებული ფიალა ე. ჰერცფელდის კოლექციიდან, რომელზედაც არტაქსერქსე I-ის (ძვ. წ. 465—423 წწ.) წარწერაა ამოკაწრული²⁰⁵. ეს ფიალა ბევრად უფრო ახალგაზრდად გამოიყუ-

²⁰¹ H. Luschey, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

²⁰² იქვე, გვ. 50.

²⁰³ იქვე, გვ. 39.

²⁰⁴ იქვე, გვ. 43, იხ. Bulletin de correspondance hellénique, 54, 1930, ტაბ. 20 და 22.

²⁰⁵ E. Herzfeld, Eine Sillberschüssel Artaxerxes I. Archeologische Mitteilungen aus Iran, VII, 1934, S. 1—8.

A Survey of Persian Art, v. I. p. 371.

H. Luschey, დასახ. ნაშრ., გვ. 43, № 29—32.

P. Amandry, დასახ. ნაშრ., გვ. 211, ნაწ. 157 d.

რება ახალგორის განძის № 63 ფიალასთან შედარებით, ბევრად უფრო ბრტყელი და პირგადაშლილია, ბურცობების ზომებიც შემცირებულია, მათი რაოდენობა კი გაზრდილია (სულ 14 ბურცობი აქვს) და უფრო უახლოვდება მაზანდერანში²⁰⁶ და სომხეთში აღმოჩენილ ასევე V საუკუნის ფიალებს²⁰⁷.

უფრო ახლოა ახალგორის განძის № 63 ფიალასთან ე. სტათოსის კოლექციის (ათენი) ვერცხლის 10 ბურცობიანი ფიალა, რომელიც აღმოჩენილა სინოპში გათხრილ სამარხში სხვა ნივთებთან ერთად²⁰⁸. ეს მასალა შესწავლილი და გამოქვეყნებული აქვს პ. ამანდრის. სამარხს პ. ამანდრი ფართო ანალოგიებზე დაყრდნობით ძვ. წ. V საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს²⁰⁹.

კიდევ უფროა ახლოა ახალგორულთან ბრინჯაოს ფიალა დელფოდან, რომელსაც ლუშეი ძვ. წ. 500 წლის ახლო ხანით ათარიღებს²¹⁰. ასეთივე ვერცხლის ფიალა აღმოჩნდა ბულგარეთში, დუვანლიში, ძვ. წ. V საუკუნის I მეოთხედის სამარხში²¹¹.

ახალგორის განძის № 64 ფიალას (8 დიდი ბურცობით) ლუშეი აკუთვნებს ფიალებს „ბურცობების ერთი რიგით“²¹². ფიალების ამავე ტიპს განეკუთვნება ახალგორის განძის № 62 ლანგარი (24 ბურცობით) და ყაზბეგის განძის გედის თავებიანი ფიალა²¹³. ახალგორის განძის № 64 და ყაზბეგის განძის ფიალები ერთნაირი პროფილისაა და თარიღდებიან ძვ. წ. V საუკუნის დასაწყისით. ყაზბეგის განძის ფიალის ანალოგიური ორი ფიალა აღმოჩნდა როდოსზე.

²⁰⁶ A Survey of . . . ტ. I, გვ. 371, ტ. IV, ტაბ. 120 A.

²⁰⁷ ერზინჯანში აღმოჩენილი ფიალა (ბრიტანეთის მუზეუმი) იხ. M. A. Dalton, დაახ. ნაშრ., გვ. 44, ტაბ. XXIII, № 180. H. Lushey, დაახ. ნაშრ., გვ. 42, № 12.

ერზურუმში აღმოჩენილი ასეთივე ფიალა (ლუვრი) იხ. H. Lushey, დაახ. ნაშრ., გვ. 42, № 11. P. Amandry, დაახ. ნაშრ., გვ. 261, ნახ. 157 c.

²⁰⁸ P. Amandry, დაახ. ნაშრ., გვ. 260, ნახ. 156, ტაბ. XXXVII. იხ. აგრეთვე P. Amandry, Bijoux Antiques, I, გვ. 14.

²⁰⁹ P. Amandry, Collection Hélène Stathatos, III, p. 270.

²¹⁰ H. Lushey, დაახ. ნაშრ., გვ. 43, № 27, გვ. 58—59.

²¹¹ იქვე, № 26.

იხ. Filow, Duvanlij, გვ. 38, № 8, ტაბ. 110.

²¹² Phialen mit einreihigen Buckeln. H. Lushey, დაახ. ნაშრ., გვ. 61, № 4.

²¹³ იქვე, № 5 და № 3.

იალისოსის სამაროვანზე №№ 61 და 72 სამარხებში, რომლებიც V საუკუნის დასაწყისით თარიღდება²¹⁴.

ახალგორულ № 62 ლანგარს ლუშეი ძვ. წ. V ს. შუახნებით ათარიღებს, ასევე № 61 ლანგარსაც, რომელიც „ყვავილიანი“ ფიალების ტიპს მიეკუთვნება²¹⁵. აღსანიშნავია, რომ ამავე ტიპის ოქროს ფიალა აღმოჩნდა ვანშიც 1961 წლის მდიდრულ სამარხში²¹⁶. ერთი ფრაგმენტი ამავე ტიპის ვერცხლის ფიალისა ცნობილია ნიმფეის ნეკროპოლის № 24 ყორღანიდან. ამ ყორღანის მასალა ჩვენთვის იმითაცაა საინტერესო, რომ მასში შედის ბრინჯაოს სამფეხა და ვერცხლის ჩამჩა, როგორც ალგეთის სამარხში. ყორღანი V ს-ის 60—50-იანი წლებით თარიღდება²¹⁷. ლუშეის მიხედვით წინწყაროული და ყანჩაური ფიალებიც ტიპოლოგიურად ძვ. წ. V ს-ის პირველი ნახევრის უნდა იყოს²¹⁸.

კიდევ ერთი ნივთი ახალგორის განძიდან, რომელსაც კარგად დათარიღებული ანალოგები მოეძებნება, არის ვერცხლის № 66 პურქელი, მხრებზე ასტრაგალის ორნამენტიანი ამობურცული

²¹⁴ H. Lushey, დას. ნაშრ., გვ. 61, № 2, გვ. 65.

იხ. Laurenzi, Clara Rhodos, VIII, გვ. 28, 179; ტაბ. 168, 169.

Möbius, Marburger Studien, გვ. 159.

ყაზბეგის განძის გედისთავებიანი ფიალის იონიურ ნაწარმად მიიჩნევა ამგვარი ფიალების როდოსზე აღმოჩენის გამო, ალბათ მაინც არ არის გამართლებული. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს აქვე ლუშეი, პალმეტებისა და ცხოველური დეკორის შერწყმა საერთოდ არ ახასიათებს ბერძნულ ხელოვნებას. სამაგიეროდ პერსეპოლისის გათხრების დროს ზუსტად ასეთი გედისთავებითა და პალმეტებით შემკული ქვის უამრავი ლანგარი აღმოჩნდა. ერთ-ერთ ასეთ კურქელზე ქსერქსეს (ძვ. წ. 486—465 წწ.) წარწერა იყო.

E. Schmidt, Persepolis, v. II, tab. 53.

Ghirshman, Iran, pp. 177, fig. 68.

ყაზბეგის ფიალის აღმოსავლურ წარმოშობაზე მიუთითებს მასზე ამოკაწრული არამეული წარწერაც. ი. სმირნოვი ამ ფიალას ატემენიდური ხანის ფინიკიურ ნაწარმად მიიჩნევდა.

Я. И. Смирнов, Восточное серебро, Петербург, 1909 г., стр. 7, табл. III, № 13.

А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

²¹⁵ H. Lushey, დასახ. ნაშრ., გვ. 97, № 18.

²¹⁶ Н. Хоштарна, დას. ნაშრ.

²¹⁷ Л. Ф. Силантьева, Некрополь Нимфея, МИА, 69, стр. 62, рис. 26, 32, 34.

შეად. Б. Куфтин, Триалети, стр. 35, табл. X.

²¹⁸ А. Иессен, Ранние связи . . . გვ. 211, 215.

სარტყლით. მხრებზე ასეთი ამოზრცული სარტყლით შემკული ჭურჭელი არც თუ ისე ბევრია აღმოჩენილი და ყველა ძვ. წ. V ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება. ამგვარსარტყლიანი ორყურა ამფორები და ფიალა გამოსახულია პერსეპოლისის აპადანას რელიეფებზე. აპადანას მშენებლობა დაიწყო დარიოსმა (522—486 წ. წ.), დაამთავრა ქსერქსემ (486—465 წწ.)²¹⁹. ასეთივე ვერცხლის ამფორა აღმოჩნდა დუვანლიში—V ს-ის მეორე მეოთხედის სამარხში²²⁰. კიდევ უფრო ახლოა ახალგორულთან სტათატოსის კოლექციის ენახოა, რომელიც აღმოჩნდა სინოპში, იმავე სამარხში, საიდანაცაა ახალგორული № 63 ფიალის ანალოგიური, ზემოთ მოხსენებული ფიალა. ამანდრი დაწვრილებით განიხილავს მხრებზე ასტრაგალის სარტყლით შემკულ ჭურჭლებს, მათ შორის ახალგორულსაც, და სამარხს ათარიღებს V ს-ის პირველი ნახევრით²²¹.

ახალგორის განძის, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხების დანარჩენი მასალაც არ ეწინააღმდეგება ამ თარიღებს. ტიპოლოგიურად ძვ. წ. VI—V საუკუნისაა ალგეთის სამარხის ისრისპირი²²². ბეშთაშენის ადრეაქემენიდური ხანის სამაროვნის კერამიკას უახლოვდება წითლად შეღებილი ცალყურა თიხის ჭურჭელიც ალგეთის სამარხიდან²²³, ისევე როგორც ახალგორის განძისა და ყანჩაეთის სამარხების კერამიკული ფრაგმენტები. საყურადღებოა, რომ ბეშთაშენის ციხის სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ფიალები სავსებით ახალგორული ვერცხლის ფიალების ფორმისაა²²⁴.

ზურგშედრეკილი სამაჯურები კი ჩვენს კომპლექსებს როგორც ზევით დავიხახეთ, უფრო მოგვიანო ხანის ძვ. წ. V—IV საუკუნის ნერონ-დერესისა და დაბლაგომის სამაროვნებს უახლოვებს. ბრინჯაოს ზარაკები ახალგორის განძსა და ყანჩაეთის სამარხს ყაზბეგის განძსა და სამაროვანს უკავშირებს²²⁵.

²¹⁹ E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, გვ. 227; ტაბ. LXXXIV.

²²⁰ A Survey of . . . ტ. IV, ტაბ. 117.

Filow, Duvanlij, ტაბ. 3.

H. Luschey, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

²²¹ P. Amandry, დას. ნაშრ., გვ. 263, ტაბ. XXXVII.

²²² Б. Куфтин, დას. ნაშრ., ნახ. 41 е.

შეად. P. Rau, Die Gräber der Frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, Taf. III, i.

²²³ ჭურჭელი ინახება საქ. სახ. მუზეუმის თრიალეთის ფონდში.

²²⁴ Б. Куфтин, დას. ნაშრ., გვ. 46, ტაბ. XV.

²²⁵ იქვე, გვ. 65.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენი კომპლექსები ნერონ-დერესის და დაბლაგომის სამაროვნების უფროსი, ხოლო ბეშთაშენის ციხესთან მდებარე სამაროვნის უმცროსი თანამედროვეა—ეს სამაროვნები კი ერთმანეთს V საუკუნის შუახანებში ხვდება²²⁶.

ახალგორული, ალგეთური და ყანჩაური ლაგმები, როგორც ზევით დავინახეთ ძვ. წ. V საუკუნეზე უფრო ადრეული არ უნდა იყოს. ახალგორის განძის ოქროს ნივთების ანალიზსაც V საუკუნის პირველი ნახევრისაკენ მივყევართ²²⁷. ოქროს მასალაზე დაწვრილებით აქვერ შევჩერდებით, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ახალგორის განძის ოქროს ნივთების უმთავრესი ნაწილი მდიდრულადაა შემკული გავარსით, გავარსის უხვად ხმარება კი, მაგალითად, საბერძნეთში უფრო არქაული ხანისათვისაა დამახასიათებელი, კლასიკურ ხანაში გრეხილური ჭარბობს²²⁸. გავარსის ხასიათით ახალგორის ნივთები უახლოვდება ძვ. წ. VI საუკუნით დათარიღებულ საყურეებს სამთავროს ჩრდ. უბნის № 191 ორმოსამარხიდან (№ 12—54:5015, 5016)²²⁹, აგრეთვე ფარცხანაყანევისა და ნოსირის მასალებს²³⁰, მაგ-

²²⁶ ნერონ-დერესის სამაროვნის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარის დასადგენად საყურადღებოა, რომ ამ სამაროვნის № 6 სამარხში აღმოჩენილი თიხის შავპრიალა, მუცელზე ღარშემოვლებული ფიალის (საფელე № 335; „თრიალეთი“, ტაბ. IV) ანალოგიური ფიალები აღმოჩენილია გორდიონში გათხრების დროს ძვ. წ. V საუკუნის ფენებში (იხ. Young S. R o d n e y, The 1961 Campaign at Gordion, American Journal of Archaeology, v. 66, № 2, 1962, p. 155, tab. 41, fig. 1 a, b.).

ეს ანალოგია სხვაშრივაცაა საყურადღებო: ძვ. წ. IV საუკუნეში საქართველოში ფართოდ ვრცელდება შესანიშნავად გაპრიალებული შავად გამომწვარი, მკვეთრადპროფილირებული თიხის ჭურჭელი, ჩნდება ამავე ტექნიკით შესრულებული თიხის ფიგურული ჭურჭელი—ცხოველების ღრუ ქანდაკებები (ნერონ-დერესის სამაროვანი, ურბნისის, უფლისციხის, სამთავროს კულტურული ფენები). ანალოგიური ტექნიკითა და ფორმებით ხასიათდება ფრიგიული ადგილობრივი კერამიკა (იხ. ზემოთ ციტირებული ნაშრომი). ძნელია ამ დამთხვევაში არ დავინახოთ ანარეკლი მოსაზრებების გაოკეპული მასების გადაადგილებისა მცირე აზიიდან აშიერკავკასიაში, რაც სავულისხმებელია აქემენიანთა მიერ ფრიგიის სახელმწიფოს განადგურების შემდგომ ხანაში.

შეად. გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955 წ., გვ. 134—136.

²²⁷ ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ადრეანტიკური ხანის ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიისათვის.

²²⁸ F. H. M a r s h a l l, დასახ. ნაშრ., გვ. XXXI.

²²⁹ რ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, საქ. საზ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXI II, 1957, ტაბ. 1, № 22.

²³⁰ Б. К у ф т и н, დას. ნაშრ., გვ. 133—135.

რამ მათზე აშკარად უფრო გვიანია: არ უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ ახალგორულ № 23 სასაფეთქლე საკიდების ცხენებს ახალგორული ტიპის საყბეურები უკეთიათ. V საუკუნეზევე მიუთითებს აქემენიდური ხელოვნების გავლენის თვალსაჩინო ნიშნებიც ახალგორულ ოქროზე²³¹.

ყველაფერი ზემოთქმულის საფუძველზე, ჩვენის აზრით, შესაძლებელია ახალგორის განძისა, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხების დათარიღება ძვ. წ. V საუკუნის შუა ხანებით.

1962 წელს საჩხერის რაიონის სოფელ ითხვისში აღმოჩნდა სამარხი, რომლის ინვენტარი ამ თარიღის შემოწმების საშუალებას იძლევა. სამარხში სხვათაშორის იყო ორი იმპორტული ნივთი—შავფიგურებიანი, მაღალფეხიანი ატიკური კილიკი და შავლაცხანის ლარნაკი გრაფიტოთი ΜΗΤΟΣ²³² (ტაბ. XVI). ორივე ჭურჭელი მტკიცედ თარიღდება ძვ. წ. V ს. პირველი ნახევრით. ამ სამარხის ინვენტარი აქვე აღმოჩენილი ვერცხლის დიადემით (ტაბ. XVI) უკავშირდება ვანის მდიდრულ სამარხს, სადაც ზუსტად ასეთი დიადემა აღმოჩნდა. ვანის სამარხის სიახლოვე კი ახალგორის განძთან ცნობილია²³³. მეორეს მხრივ ითხვისის ეს სამარხი უკავშირდება ზემოთ არაერთგზის მოხსენებულ იქვე გათხრილ № 2 სამარხს, რომელიც ახალგორის განძზე მოგვიანო უნდა იყოს.

ახალგორის განძისა და ყანჩაეთის სამარხის ინვენტარის განსაკუთრებული სიმდიდრე გვიჩვენებს, რომ ამ სამარხებში საზოგადოების რიგითი წევრები არ უნდა ყოფილიყო დაკრძალული. ეს წარჩინებულნი რომ ადგილობრივი დიდებულები იყვნენ და მრავალი ძაფით უკავშირდებოდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას, მათი დაკრძალვის წესიდან ჩანს. სამწუხაროდ, ამ წესის აღსადგენად იძულებული ვართ დავკმაყოფილდეთ მხოლოდ იმ მცირედით, რასაც აღმომჩენთა ჩვენება და თვით ინვენტარის ანალიზი იძლევა.

²³¹ ი. გაგოშიძე, დასახ. ნაშრ.

²³² ამავე სამარხში აღმოჩენილი ერთ-ერთი ადგილობრივი თიხის დოქის ჯურზე ამოკაწრულია მონოგრამა, რომელშიც იგივე, როგორც ჩანს, მფლობელის სახელი იხსნება.

²³³ Н. Хоштарна, დას. ნაშრ.

ასეთივე დიადემები გ. გობეჯიშვილის ცნობით აღმოჩენილია ამავე ხანის სამაროვანზე ბრილში. ერთი ასეთი ბრინჯაოს დიადემა აღმოჩნდა ნესტეროვის სამაროვანზე ჩრდილოეთ კავკასიაში. იხ. Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960 г., стр. 289, рис. 48, 33.

ყანჩაეზის სამარხის აღმოჩენთა ცნობით, ადამიანის ძვლები სულ ერთი მეტრის სიგრძეზე ამოდიოდა. თუ გავიხსენებთ, რომ ბეჭდებისა და სამაჯურების ზომების თანახმად ყანჩაეთში მოზრდილი ადამიანი უნდა ყოფილიყო დაკრძალული, მაშინ ეს ცნობა პირველხარისხოვან მნიშვნელობას იღებს: ერთი მეტრის სიგრძეზე მოზრდილი ადამიანის ჩონჩხის მოთავსება შეიძლება აიხსნას მხოლოდ მისი მოკრუნჩხული პოზით. ამასვე ადასტურებს მეორე ცნობაც, რომ ბეჭდები თავის ქალის მარცხნივ ეყარა: ჩონჩხი გვერდზე წოლილა, ხელები იდაყვებში მოხრილი და სახესთან მიტანილი ჰქონია.

სამარხი ჩაჭრილი იყო მიწაში და, როგორც ჩანს, ქვაყრილი არა ჰქონდა, მაგრამ შეიძლება ორმოში ხის ნაგებობა ყოფილიყო ჩადგმული: გავიხსენოთ № 43 ლურსმანი. ხის ნაგებობები დადასტურდა ვანისა და ითხვისის № 2 მდიდრულ სამარხებში, სადაც ამ ნაგებობიდან დიდი ზომის ლურსმნების გარდა პატარა ბრტყელთავიანი ლურსმნებიც გადარჩა. საძეგურშიც ორმოსამარხი უნდა ყოფილიყო²³⁴.

გვერდზე, მოკრუნჩხული პოზით ორმოსამარხში დამარხვა, დაკრძალვის ერთადერთი ჩვენთვის ცნობილი წესია ადრეანტიკური ხანის შიდა ქართლში. ქვემო ქართლში ამ დროს ქვაყუთებში მარხავდნენ, ასევე მოკრუნჩხულად. ბ. კუფტინის ფონდში დაცული საველე ჩანახატის თანახმად, ალგეთის სამარხიც, ისევე როგორც იქაური რიგითი სამარხები, მოკლე ქვაყუთი ყოფილა.

მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ როგორც საძეგურში, ისე ყანჩაეთში და წინწყაროში ადგილობრივი მოსახლეობის წრიდან დაწინაურებული პირები უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი²³⁵. ამასვე ადასტურებს ინვენტარის ანალიზი. როგორც დავინახეთ, მდიდრული სამარხების ოქროსი და ვერცხლის ბეჭდებსა და სამაჯურებს რიგით სამარხებში ბრინჯაოს და რკინის ანალოგიური სამკა-

²³⁴ Е. Такайшвили, დას. ნაშრ.

²³⁵ ამ სამარხებში ცხენების ჩაყოლების წესმა არ უნდა გვაფიქრებინოს თითქოს აქ სკვითები ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი. ამის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს მთელი ინვენტარი და სხვა რომ არა იყოს რა, ცხენის სრულიად თავისებური რახტი, რომელშიც არაფერი სკვითური არ არის, და ჩონჩხის პოზა — სკვითები ზურგზე, ფეხებგაქიმულნი იკრძალებოდნენ. ასევე ირანშიც, შეადარეთ, სუზაში გათხრილი აქემენიდური ხანის ქალის მდიდრული სამარხი. R. G h i r s h m a n, Iran, ნახ. 56.

ული შეესაბამება, ლითონის ფიალებს—თიხის ფიალები და ა. შ. მაგრამ საძეგურის, ყანჩეთისა და ალგეთის მდიდრულ სამარხებსა და მათ თანადროულ რიგით სამარხებს შორის მსგავსების გარდა ისეთი არსებითი განსხვავებანიც ჩანს, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ამ მდიდრულ სამარხებში დაკრძალულთა სახით არა მხოლოდ ქონებრივად დაწინაურებულ პირებთან, არამედ სოციალურად განსხვავებულ ფენასთან გვაქვს საქმე და რომ ეს პირნი არიან, ცხადია, არა ტომის ბელადები, ან, თუნდაც, გვაროვნული არისტოკრატის წარმომადგენელი, არამედ უკვე ხევისუფალნი, ხევისთავები, ერისთავები, რომელთაც უზურპირებული აქვთ საერო და, ალბათ, სასულიერო ხელისუფლება, რასაც გვაფიქრებინებს სამარხში დროშის ჩატანება (იხ. ზემოთ № 10).

ძირითადი და უმთავრესი, რაც ასხვავებს ამ მდიდრულ სამარხებს მათი თანადროული რიგითი, ხშირად არც თუ ისე დარიბული სამარხებისაგან, არის სამარხებში აკაზმული ცხენებისა და საბრძოლო იარაღის ჩატანება, რაშიც, ჩვენის აზრით, ერთი და იგივე სოციალური შინაარსია ჩაქსოვილი.

შეკაზმული ცხენის სამარხში ჩატანება ანტიკურ საქართველოში რომ მხოლოდ და მხოლოდ წარჩინებულთა სამარხებისათვისაა ცნობილი და დამახასიათებელი, ამას განსაკუთრებული მტკიცება არა სჭირდება²³⁶ სხვა საქმეა იარაღის ჩატანების საკითხი.

ჯერ კიდევ ს. ჯანაშიამ შენიშნა სამთავროს სამაროვანზე ელინისტური ხანის ქვევრსამარხებში საომარი იარაღის სრული გაქრობა, რაშიც სრულიად სამართლიანად სოციალური შინაარსი დაინახა, დაუკავშირა რა ეს ფაქტი მცხეთის გაქალაქებას²³⁷.

ადრეანტიკური ხანის სამაროვნების შემდგომმა შესწავლამ დავანახა, რომ სამარხებში იარაღის მასობრივად გაქრობა არ არის ლოკალური მოვლენა, არამედ გარკვეული ხანიდან დამახასიათებელია მთელი საქართველოს ბარისათვის. თუნდაც მარტო ამიტომ ამ მოვლენაში უფრო მეტი უნდა დავინახოთ, ვიდრე ცალკეული პუნქტების გაქალაქების შედეგი.

²³⁶ ცხენის და მისი აკაზმულობის ჩატანება წარჩინებულთა სამარხებში გადმონაშთის სახით შემოინახა გვიანანტიკურ ხანაშიც. გავიხსენოთ, მცხეთის სადგურთან 1951 წელს აღმოჩენილი აკლდამა, არმაზისხევის № 6 სამარხი, კლდეეთის და ბორის სამარხები. იხ. გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 164—165.

²³⁷ Г. А. Ломтатидзе, Археологические раскопки в Мцхета, Тбилиси, 1955 г., стр. 59.

მივმართოთ ფაქტებს: ქვემო ქართლში ძვ. წ. VI—V საუკუნის ბეშთაშენის სამაროვანზე ჯერ კიდევ ბევრია საბრძოლო იარაღი. მაგრამ ძვ. წ. V საუკუნის შუა წლებისა და მომდევნო ხანის მრავალრიცხოვან სამაროვნებზე კი იარაღი სრულებით აღარა გვხვდება (რკინის დანები, ცხადია, საბრძოლო იარაღი არ არის). ასეთებია ნერონ-დერესის, კუშჩის, ტაშ-ბაშის, საფარ-ხარაბას, სანთის, გომარეთის და ბევრი კიდევ სხვა სამაროვანი, რომლებიც სხვადასხვადროს გაითხარა თრიალეთშივე²³⁸.

ამავე ხანაში ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს დასავლეთ საქართველოშიც. სიტყა-სიტყვით მოგვაქვს ბ. კუფტინის ნათქვამი დაბლაგომის სამაროვნის შესახებ: «Первое, что обращает на себя внимание когда пытаешься в целом охарактеризовать исследованные нами кувшинные погребения, это полное отсутствие в погребальном инвентаре предметов вооружения».²³⁹

ასევე არ გვხვდება საბრძოლო იარაღი დასავლეთ საქართველოს ბარში გათხრილ სხვა სამაროვნებზეც²⁴⁰.

შიდა ქართლიდან ადრეანტიკური ხანის მასალები ცოტაა, მაგრამ რაც არის, გვიჩვენებს, რომ იარაღი აქაც იმავე ხანაში გამქრალა. მაგალითად, ალაიანიდან (კასპის რაიონი), სადაც წლების განმავლობაში ჩნდება ძვ. წ. V—IV ს-ის სამარხები და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ამ ადგილიდან შემთხვევითი შემოსულობის გზით საკმაოდ მნიშვნელოვანი მასალა დაგროვდა, ამ ხანის ჯერ არცერთი საბრძოლო იარაღი არა გვაქვს.

ასევეა სამთავროს სამაროვანზეც, სადაც ძვ. წ. VI—IV და შემდეგი ხანის სამარხებში საბრძოლო იარაღი აღარა გვხვდება²⁴¹.

რიგით სამარხებში იარაღის თითქმის სრული გაქრობის ფონზე კიდევ უფრო თვალშისაცემია ამავე ხანის განსაკუთრებულად მდიდრულ მამაკაცთა სამარხებში საბრძოლო იარაღის უხვად ჩატახების

²³⁸ Б. А. Куфтин, Триалети, глава I, 1, 2, 3, 4, 5.

Б. А. Куфтин, Раскопки 1947 г., стр. 8—9.

ა. ბოხოჩაძე, ადრეანტიკური ხანის სამარხები თეთრიწყაროს მაზლობლად, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. III, 1963 წ.

²³⁹ Б. А. Куфтин, Колхида, т. II, стр. 35.

²⁴⁰ М. М. Иващенко, Кувшинный могильник в западной Грузии, СА XII, 1956, стр. 320—330.

²⁴¹ სრულიად გაუგებარია, თუ რა მონაცემებზეა დამყარებული გ. მელიქი-

ფაქტები, რის შესანიშნავი ნიმუშია ზემოთ განხილული სამარხეული ინვენტარი ყანაეთიდან. იარაღი რომ ყოფილა აღგეთის წინწყაროს სამარხშიც, გვიჩვენებს მასში ისრისპირის აღმოჩენა²⁴². ცხადი სურათი გვქონდა ითხვისში, სადაც გაითხარა ორი მდიდრული სამარხი და ორივეს ინვენტარში უხვად იყო საბრძოლო იარაღი, ორივე სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე შეკაზმული ცხენიც. ამ ორი სამარხის მახლობლად გათხრილ იმავე ხანის ათზე მეტ რიგით სამარხიდან კი არცერთში საბრძოლო იარაღი არ აღმოჩენილა, თუძკა უინვენტარო არცერთი ეს სამარხი არ ყოფილა.

ძნელია იმ საზოგადოებაში, სადაც ამგვარი დაპირისპირება ჩანს, არ დავინახოთ კლასობრივი საზოგადოება, სადაც იარაღი და მასთან ერთად ძალა-უფლებაც საზოგადოების გარკვეული, უფლებრივად და ეკონომიურად დაწინაურებული წრის, ფენის ხელშია; სადაც იარაღის ტარება და ქვეყნის დაცვაზე ზრუნვა ამ ფენის მთავალეობას და კიდევ უფრო მეტად მის პრივილეგიას შეადგენს, ხოლო მოსახლეობის ძირითადი, მწარმოებელი ნაწილი—მიწის მუშები და მოქალაქენი, „თავისუფალია“ იარაღისაგან და ფიზიკური თავდაცვის აუცილებლობისაგან, წარჩინებულები კი, პირიქით, მწარმოებლური შრომისაგან თავისუფლდებიან.

ამავე წრის წარმომადგენელთა ხელში იქნებოდა ცაღია, პოლიტიკური და სასულიერო ხელისუფლებაც. ამ მხრივ, რიშანდოლივია, რომ წარჩინებულთა სამარხები ლოკალიზდება ხევებში, იქ სადაც დაირწა ქართული სახელმწიფოებრიობის აკვანი²⁴³.

შვილის შემდეგი მტკიცება: „То что это была эпоха постоянных войн (საუბარია აქემენიდურ ხანაზე ძვ. წ. VI—IV ს. ი. გ.), показывает исключительное обилие боевого оружия в погребениях этого времени из Восточной Грузии, что ясно видно на основе данных Самтаврского могильника в Мцхета.“ (Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959 г., стр. 272). სხვა რომ არა იყოს რა, სამთავროს მრავალსართულიან სამაროვანზე სწორედ ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებია ყველაზე სუსტად წარმოდგენილი და ამ ხანის არცერთი იარაღიანი სამარხი არ გვეგულება იქ. იხ. Г. Ломтатидзе, დას. ნაშრ., გვ. 57.

²⁴² საერთოდ ძალიან საეჭვოა ბ. კუფტინის მიერ ამ მასალის მიჩნევა, ქალის და არა მამაკაცის სამარხის ინვენტარად. იარაღის მასში თითქოსდა არ არსებობის საფუძველზე. სამაჯურების აღმოჩენა არ ნიშნავს, რომ სამარხი უთუოდ ქალისაა. იხ. К у ф т и н, Трналетн, стр. 34.

²⁴³ ნ. ბერძენიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიისათვის, გვ. 18.

საზოგადოება, სადაც შეიქმნა ახალგორის განძის შემადგენელი ნივთები, კლასობრივი საზოგადოებაა. ჩვენ აქ ვგულისხმობთ არა იმპორტულ ნივთებს, არამედ, უპირველეს ყოვლისა, ახალგორის განძის ოქროს გავარსიან ნივთებს, რომელთა ადგილობრივი ქართული წარმოშობა სრულიად უეჭველად მიგვაჩნია²⁴⁴. კიდევ მეტი, თვით ქსნის ხეობის უშუალო სიახლოვეში საგულისხმებელია საოქრომჭედლო სახელოსნოს არსებობა. საქმე ისაა, რომ ახალგორის განძის რამდენიმე ოქროს ნივთი ძველადვე შეკეთებულია ოქროს რჩილვის გამოყენებით, რაც მხოლოდ პროფესიონალ ოქრომჭედელ-ხელოსანს შეუძლია²⁴⁵. წარმოუდგენელია, რომ ეს ნივთები უკვე ნახმარ-შეკეთებული მოხვედრილიყო ქსანზე, ანდა ყოველი დაზიანებული ნივთი შესაკეთებლად საზღვარგარეთ გაეტანათ.

ოქრომჭედლობის რომელიღაც უფრო დაწინაურებული, მაგრამ ისევე ქართული, ცენტრებიდან შემოტანილი ნივთების გვერდით ახალგორის განძში გვაქვს ერთი რიგის ნივთები, რომლებიც პირველი ჯგუფის ნივთების ადგილობრივ მინაბადებად უნდა ჩაითვალოს²⁴⁶. ეს ფაქტიც ადგილობრივ, ქსნის ხეობის უშუალო სიახლოვეში საოქრომჭედლო სახელოსნოს არსებობას გულისხმობს. ამასვე გულისხმობს ყანჩაეთის ბაგისა და თვალისსაფარები, რომლებიც უშუალოდ დაკრძალვის წინ დამზადებული ნივთებია.

ოქრომჭედელმა, რომელიც გავარსით შემკულ ნივთებს აწარმოებს, შეიძლება იარსებოს მხოლოდ საწარმოო ძალების მაღალი განვითარების პირობებში. სოციალურად მაღალ განვითარებულ საზოგადოებაში, სადაც არსებობს ერთი მხრივ მოთხოვნილება ფუფუნების საგნებზე და მათი მომხმარებელი, ხოლო მეორეს მხრივ მატერიალური დოვლათის უშუალო მწარმოებლები, რომლებიც იძულებულნი არიან გამოკვებონ პირველნი²⁴⁷.

²⁴⁴ ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიისათვის.

²⁴⁵ შეკეთებულია მაგ. ახალგორის განძის № 26 ცხენებიანი სასაფეთქლე, № 47 და № 55 ფირფიტები.

²⁴⁶ Я. И. Смирнов, Ахалгорийский клад, стр. 42, № 59.

²⁴⁷ იმის საჩვენებლად, თუ რა შრომაა ჩაქსოვილი გავარსიანი ნივთების წარმოებაში, მოვიტანთ ერთ მაგალითს: ფარცხანაყანევის მხოლოდ ერთი მძივისათვის ცალკე დამზადებული და მერე მძივზე დარჩილულია 0,5—1,0 მმ დიამეტრის ოქროს 3700-ზე მეტი (!) ბურთულა. ასეთი მძივი კი ერთ ასხმაში რამ-

იგივე საზოგადოებაა მშენებელი ურბნისის, ტირიფონის, მუხრანის გრანდიოზული სარწყავი სისტემებისა, რომლებიც ძვ. წ. IV საუკუნეში უკვე მოქმედი სარწყავი სისტემებია²⁴⁸.

ამ სარწყავი სისტემების მშენებლობა სახელმწიფოებრივი მასშტაბის ღონისძიებაა და მათ გასაყვანად, ისევე როგორც საექსპლოატაციოდ აუცილებელია არათავისუფალი მუშახელის გამოყენება²⁴⁹. ვერავითარი თემი ვერ შესძლებდა ათასობით ადამიანის ორგანიზებას და ასეული ათასობით შრომადღის დახარჯვას, რაც მუხრანის, ტირიფონის ან ურბნისის მრავალკილომეტრიანი რუსხმულებისათვის მიწის მოსაჭრელად და დასაყრელად იყო საჭირო²⁵⁰. ეს ძალუძს მხოლოდ ცენტრალიზებულ ხელისუფლებას და ისიც ძლიერ ხელისუფლებას. ურბნისის, ტირიფონის და მუხრანის სარწყავი სისტემების მშენებლობა ერთი და ორი წლის საქმე არ არის და რამდენადაც ეს სარწყავი სისტემები ძვ. წ. IV საუკუნეში უკვე მოქმედებენ, მათი მშენებელი სახელმწიფოს არსებობა ძვ.წ. V საუკუნიდან მაინცაა სავარაუდებელი.

სწორედ ხევეები უნდა ყოფილიყო ის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულები, რომელთაგანაც შედგებოდა ეს პირველი სახელმწიფო აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე²⁵¹.

ახალგორის განძი და ყანჩაეთის სამარხი აღმოჩნდა ერთ-ერთ ასეთ ხევში—ქსნის ხევში, იქ სადაც შუასაუკუნეებში ერთ-ერთი უძველესი ქართული საერისთაოს, ქსნის საერისთაოს ცენტრი იყო აქ შემოინახა გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სოციალურ-პოლიტიკური დოკუმენტი—ძეგლი ერისთავთა²⁵².

დენიმე უნდა ყოფილიყო. დამხადების სირთულით და სამუშაოს მოცულობით ფარცხანაყანევის მძივი ახლოც კი ვერ მოვა ახალგორის განძის № 26 ცხენებიან სასაფეთქლებთან.

²⁴⁸ ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963 წ., გვ. 51, 64, 79 და სხვ.

ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის სამარხი ქსნიდან, საქ. სახ. მუზეუმის XI სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, 1963 წ.

²⁴⁹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 64.

²⁵⁰ მაგ. ურბნისის რუსხმულის სიგრძე—5 კმ-ია, სიმაღლე—8 მ., ფუძის სიგანე 100 მ-ს აღწევს, თავდაპირველი მოცულობა 300000 მ³: (ამჟამად 900000 მ³). იხ. ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 71—72.

²⁵¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 143.

²⁵² ძეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატრიანე) ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შ. მესხიამ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30. თბილისი, 1954 წ.

სრულიადაც არაა მოულოდნელი და შეუძლებელი პირდაპირი მემკვიდრეობა ადრეანტიკური ხანის საძეგურ-ყანჩაეთისა და ფეოდალური ხანის ქსნის საერისთაოს შორის, მითუმეტეს რომ თანდათანობით შემაერთებული რგოლებიც ჩნდება. მაგალითად. თვით ლენინგორში აღმოჩნდა, ჩვენი წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მდიდრული სამარხი, რომლის ინვენტარი (ვერცხლის თასი, ოქროს საყურეები და თვალედი ბეჭდები, შაბურ II ოქროს მონეტა და სხვა)—არმაზისხევის პიტიახშთა სამარხეული მასალის რიგისაა²⁵³. მათი მფლობელიც პიტიახშთა ტოლი იქნებოდა.

საძეგურში და ყანჩაეთში დაკრძალულებს შეიძლება უკვე ერისთავებიც კი ერქვათ: ერისთავი ხომ ერთ-ერთი ყველაზე მეტად ქართული სიტყვაა და ერისთაობა ერთი ყველაზე მეტად ქართული ინსტიტუტი (ნ. ბერძენიშვილი). ამ ინსტიტუტს საფუძველი სწორედ ადრეანტიკურ ხანაში უნდა ჩაჰყროდა. სხვათაშორის, ყველაფერი ის, რაც ყანჩაეთის სამარხში დაკრძალული პირის წარჩინებულობის ნიშნებად მივიჩნიეთ (იარაღ-საჭურველი, დროშა, ცხენი, საბეჭდავი) შუასაუკუნეებშიც ერისთავის ინსიგნია იყო²⁵⁴.

ქსნის ხეობის ცენტრი — როგორც ეკონომიური, ისე პოლიტიკური და სტრატეგიული თვალსაზრისით მუდამ სწორედ თანამედროვე ლენინგორის მიდამოები უნდა ყოფილიყო²⁵⁵. აქ არსებობს სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებისათვის ხელშემწყობი პირობები, რამაც ჯერ კიდევ გვიან. ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში გამოიწვია ხეობებისა და საერთოდ საქართველოს მთისძირა რაიონების დაწინაურება²⁵⁶. აქედანვე შეიძლებოდა კონტროლის გაწევა, როგორც მთაზე, ისევე ბარზე. აქედან შეედლო ქსნის საერისთაოს სანაპირო საერისთაოს ფუნქციების განხორციელება: ერთის მხრივ სახელმწიფოს დაცვა ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და მეორეს მხრივ—დაპყრობითი პოლიტიკის წარმოება იმავე მხარეს. ქსნის სა-

²⁵³ მცხეთა, I, გვ. 202.

²⁵⁴ „ძეგლი ერისთავთა“ გვაცნობს ერისთავის ინსიგნიებს, რომელიც თითქოს იუსტინიანემ უბოძა როსტომ ქვენიფნეველს ცხრაზმისხევის ერისთავის წოდებასთან ერთად: „შეაცუა ბეჭედი და საყურე და სარტყელი თჳსი, საჭურველი და ცხენი თოროსანი, დროშაჲ და შუბი“. იხ. „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 346.

²⁵⁵ ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ ქვენიფნეველნი—მთის ბატონები—ერისთავთ-ერისთავებად იწოდებიან მხოლოდ ქსნის ხევის ქვედაწელის დაპყრობის შემდეგ. „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 346.

²⁵⁶ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31 და შემდეგ.

ერისთაო სხვადასხვა დროს კონტროლს უწევდა უზარმაზარ ტერიტორიას—არაგვიდან ლიახვამდე და მტკვრიდან კავკასიონამდე²⁵⁷. კავკასიონის ქედსაქითა მხარესთან რომ სწორედ ქსნის ხეობით სორციელდებოდა ურთიერთობა ადრეანტიკურ ხანაში მაინც, კარგად გვიჩვენებს ამ ხანის შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენები ქსნის ხევიდან არაგვისა და თერგის ხეობებში გადასასვლელ გზებზე²⁵⁸. ამისავე მაჩვენებელია ახლგორული ტიპის ბრინჯაოს ქანდაკებების აღმოჩენა ყაზბეგის განძთან ერთად²⁵⁹ და, პირიქით, ქსნის ხეობაში ისეთი ნივთების აღმოჩენა, როგორიც აქამდე მხოლოდ ყაზბეგიდან იყო ცნობილი²⁶⁰. ქსნის საერისთაო ადრეანტიკურ ხანაში უნდა ყოფილიყო ქართული სახელმწიფოებრიობის ერთ-ერთი ფორპოსტაგანი შიდა ქართლში. ამ ხევის მჭიდრო კავშირურთიერთობას IV—III საუკუნეთა მიჯნაზე აღმოცენებული ქართლის სამეფოს ცენტრთან, კარგად გვიჩვენებს ტოპონიმიკური შეხვედრები ქსნის ხეობისა და მცხეთის მიდამოებს შორის²⁶¹. ამ დამთხვევებში შესაძლებელია მოსახლეობის გარკვეული მასების გადაადგილებაც დაინახოთ ქსნის ხეობიდან ბარში. ყოველ შემთხვევაში, შეიმჩნევა ტენდენცია მთიდან ბარისკენ მოსახლეობის გადაადგილებისა. ქსნის ხეობაში ოსები იჭერენ მთიულებისაგან დაკავებულ ადგილებს, ყანჩაველები და კორინთელები კი (გვარებს ვგულისხმობთ) ქსნიდან ბარში ჩამოსულან—სოფ. ყანჩაეთიცა და კორინთაც ქსანზეა. მუხრანის ველი, სადაც ქსნის ხევის მოსახლეობას უძველესი ხანიდან საზამთრო საძოვრები უნდა ჰქონოდა, ისევ ქსნის ხეობის მოსახლეთა მიერ ჩანს ათვისებული სახნავ-სათესადაც. აქაც ტოპონიმიკური შეხვედრები გვაქვს: სოფ. ერედა ძალისასთან და ერედა ქსნის ხეობაში, ყანჩაურას შესართავთან.

²⁵⁷ „ძველი ერისთავთა“. გვ. 356.

²⁵⁸ მაგ. საქ. სახ. მუზეუმის ფონდებიდან, საინვ. №№ 10—12:197—201 (ცხავატი); № 19—61 (ს. უკანუბანი, ლარგვისის საბჭო) და სხვ.

²⁵⁹ იხ. MAK, VIII, სტრ. 130.

²⁶⁰ ნ. მზარეულოვის კერძო კოლექციაში ინახებოდა ლენინგორის მიდამოებში აღმოჩენილი ხარის ორი ბრინჯაოს მასიური ქანდაკება, სავსებით ისეთივე, როგორც ერთი ცალი ყაზბეგის განძიდან. იხ. Th. H. Bossert, *Geschichte des Kunstgewerbes*, Band IV, Berlin, Zürich, 1930. გვ. 14.

ნ. მზარეულოვის კოლექცია ამჟამად გორის მუზეუმშია.

²⁶¹ ქსნის ხევის ბაგინი, არმაზი, საძვგური, ძეგლვეი და მცხეთური ბაგინეთი, არმაზციხე, არმაზისხევი, ძეგვი.

მუხრანის სარწყავი სისტემის აგების შემდეგაც ქსნის ხევს მთლიანად არ უნდა დაეკარგა ადრინდელი მნიშვნელობა. სარწყავი არხების სათავეები ხომ ისევ ხევისუფალთა ხელში რჩებოდა²⁶², მაგრამ მუხრანის, ტირიფონის და ურბნისის სარწყავი სისტემების დასრულების შემდეგ დიდი ძვრები უნდა მომხდარიყო საქართველოში: შიდა ქართლის სარწყავი ველები საქართველოს ბელად იქცა და შედეგად შიდაქართლის ბარშივე, მისი მრავალრიცხოვანი მტკვრისპირა ქალაქებით, უნდა გადმოენაცვლა პირველი ქართული სახელმწიფოს ჯერ ეკონომიურ, ხოლო შემდეგ პოლიტიკურ ცენტრებსაც.

ქართლის ველებზე დიდი სარწყავი სისტემების მშენებელი სახელმწიფოს რაიმე სახელით მოხსენებას აქამდე შეგნებულად გავუბრუნდით, რადგან სავსებით შეგნებული გვაქვს სირთულე საკითხისა, რომელიც ერთი ხელის მოსმით ვერ გადაიჭრება. პირადად ჩვენ, ადრეანტიკური ხანის მატერიალური კულტურის ერთიანობის გამო ქართლსა და დასავლეთ საქართველოს შორის (ახალგორი-ყანხაეთი-ითხვისი-შრომისუბანი-ვანი) გვგონია, რომ ძვ. წ. V—IV საუკუნეების ეს პირველი სახელმწიფოებრივი ორგანიზმი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე იგივე სახელმწიფო უნდა ყოფილიყო, რომელიც ანტიკურ წყაროებში (ჰეროდოტე და სხვ.) კოლხეთის სახელითაა ცნობილი და რომლის ცენტრი ადრეანტიკურ ხანაში დასავლეთ საქართველოშია საძიებელი²⁶³. კოლხეთი აქემენიანთა ექსპანსიას გადაურჩა²⁶⁴, როგორც ჩანს, აქემენიდებს არც აღმოსავლეთი საქართველოს ტერიტორია დაუპყრიათ²⁶⁵. ყოველ შემთხვევაში აქ მათი ხანგრძლივად ყოფნის ისეთი კვალი, როგორც მაგალითად აირარატის ველზე (არინბერდი), არ ჩანს. ძვ. წ. VI—V საუკუნეთა მიჯნაზე აქემენიანთა სატრაპების ეპიზოდურ ლაშქრობებს, რის შედეგადაც, შესაძლებელია, დაინგრა, მაგალითად, ხოვლე, ხანგრძლივი მშვიდობის ხანა უნდა მოჰყოლოდა საქართველოსათვის.

²⁶² შეად. ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

²⁶³ ამით, სხვათაშორის აიხსნებოდა ქართული საისტორიო წერილობითი ტრადიცია, რომელიც უძველეს ხანაში ერთ სახელმწიფოს ითვის საქართველოს ტერიტორიაზე და არა ორს.

²⁶⁴ ჰეროდოტე, III, 97.

²⁶⁵ პლუტარქე, პომპეუსი, 34.

V საუკუნის პირველ ნახევარში აქემენიანთა იმპერიის მთელი ძალა და ყურადღება მცირეაზია-საბერძნეთისაკენ იყო მიპყრობილი, V საუკუნის 'შუახანებიდან კი მათ ხელი აღარ მოუწვდებოდათ საქართველომდე²⁶⁶. ამ საუკუნის ბოლოს ჩვენი სამხრეთი მეზობლებიც აქემენიანთაგან დამოუკიდებელნი ჩანან²⁶⁷. ამ ხანგრძლივი 'შეღარებული' მშვიდობიანობის ხანაში უნდა გავვრცელებინა თავისი ძალა-უფლება კოლხურ სახელმწიფოებრიობას აღმოსავლეთ საქართველოზეც, აადაც ამ დროისათვის უკვე არსებობდა საწარმოო ძალთა განვითარების სათანადო დონე. ამავე მშვიდობიანობას ხელი უნდა შეეწყო ქვეყნად დოვლათის დაგროვებისათვის (ახალგორის განძი, ვასი) და საწარმოო ძალთა შიმდგომი განვითარებისათვის, რის შედეგადაც მოხდა შიდა ქართლის ველების სარწყავად ათვისება. ამან კი თავისთავად გამოიწვია ქვეყნის ჯერ ეკონომიური, ხოლო შემდეგ პოლიტიკური ცენტრების შიდაქართლშივე გადმონაცვლება. აქემენიდურ ხანაში უნდა მომხდარიყო მოსახლეობის გარკვეული მასების გადმონაცვლება წინააზიიდან ამიერკავკასიაში, რისი კვალიც უნდა იყოს ზემოთ აღნიშნული ცვლილებანი ქართულ მატერიალურ კულტურაში. შეიძლება ამავე ტალღას შემოჰყვა ღვთაებათა მცირეაზიური სახელები—არმაზი, ზადენი, რომელთა კულტი ადრეანტიკურ ხანაშივე უკვე ფართოდ გავრცელებული ჩანს საქართველოში.

აქემენიანთა იმპერიის თანამედროვე ამ პირველ ქართულ სახელმწიფოებრივ ორგანიზმს ბოლო უნდა მოეხდინა აქემენიანთა იმპერიის დაცემისა და ალექსანდრე დიდის გარდაცვალების შემდეგ ატეხილ ომებში. საქართველოს ტერიტორიაზე მომხდარი სისხლისმღვრელი ბრძოლების ყრუ გამოძახილი შემოგვინახა ქართულმა წერილობითმა საისტორიო ტრადიციამ²⁶⁸. ამავე ბრძოლების ცოცხალი მოწმეებია ძვ. წ. IV—III საუკუნეთა მიჯნაზე დაწვარ-დანგრეული ანტიკური ხანის ქართული ქალაქები—ვანი, ურბნისი, უფლისციხე, სარკინე.

პირველი ქართული სახელმწიფოს ნანგრევებზე ხელშემწყობი საერთაშორისო პირობების დადგომისთანავე, III საუკუნის დასაწყისში აღმოცენდა ახალი ქართული პოლიტიკური ერთეული—ქართლის სამეფო, იბერია, ცენტრით მცხეთაში.

²⁶⁶ R. G h i r s h m a n, Iran, გვ. 189—197.

²⁶⁷ ქ ს ე ნ ო ფ ო ნ ტ ე, ანბასისი, წიგნი VII, თავი VIII, 25.

²⁶⁸ „სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუტ“...

ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, სამი ისტორიული ქრონიკა, გვ. 9.

ПАМЯТНИКИ РАННЕАНТИЧНОЙ ЭПОХИ ИЗ КСАНСКОГО УЩЕЛЬЯ

Резюме

Изучение процесса формирования классового общества и первых государственных образований одна из важнейших проблем истории древней Грузии. Ряд вопросов, связанных с этой проблемой, ввиду скудности письменных источников может быть решен лишь на основании изучения археологических материалов.

За последние годы грузинской археологией достигнуты значительные успехи в деле выявления и изучения памятников раннегосударственного периода истории Грузии¹. Но, несмотря на это, т. н. Ахалгорийский клад, а фактически инвентарь богатого женского погребения, обнаруженного в 1908 году в Ксанском ущелье, у селения Садзегури, нынешнего Ленингорского района, все же продолжает по сей день оставаться одним из самых значительных археологических памятников этой эпохи². Смело можно утверждать, что без учета данных Ахалгорийского клада многие вопросы, связанные с проблемой генезиса грузинской государственности, даже не могут быть поставлены. Именно в этом и заключается, главным образом, значение Ахалгорийского клада, помимо выдающейся художественной ценности составляющих его предметов, и именно поэтому всестороннее его изучение в свете новейших данных, является задачей первостепенной важности, стоящей перед грузинской археологической наукой³.

До последнего времени единственным памятником, близким с Ахалгорийским кладом как хронологически, так и по характеру, был инвентарь Алгетского погребения, открытого у селения Цинцкаро в 1940 году⁴, и только недавно, летом 1960 года, неподалеку от селения Канчаети, Ленингорского района, т. е. опять в Ксанском ущелье, как и Ахалгорийский клад, случайно было обнаружено богатое погребение, инвентарь которого, впервые публикуемый в данной работе, оказался еще более близким к Ахалгорийскому кладу.

¹ Археология Грузии, Тбилиси, 1959 г., гл. IV (на груз. яз.).

² Я. И. Смирнов, Ахалгорийский клад, Тбилиси, 1959 г.

³ Н. А. Бердзенишвили, К исторической географии. Сборник исторической географии Грузии, Тбилиси, 1960 г., стр. 18—20 (на грузинском языке).

⁴ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Тrialeti. Тбилиси, 1941 г., стр. 34—41.

Канчаетское погребение, в отличие от Ахалгорийского кла-
да являясь мужским захоронением, во многом пополняет дан-
ные Ахалгорийского клада, например, содержит полный ком-
плект боевого вооружения воина. Это обстоятельство еще
больше увеличивает значение новой находки.

Рассмотрим инвентарь Канчаетского погребения и попут-
но остановимся на некоторых вопросах, возникающих при его
изучении⁵.

В инвентарь Канчаетского погребения входят серебряные
ромбические пластинки, служившие накладками на губы и
глаза покойника. С оборотной стороны к пластинкам были
припаяны петельки для продевания шнуров, ныне утерянные⁶.
Длина нагубника 135 мм; ширина наглазника — 42 мм.
(Табл. 1, №№ 1, 2, 3).

Аналогичные лицевые пластинки из Алгетского погребе-
ния вместе с канчаетскими являются древнейшими во всем
Закавказье. Обычай употребления лицевых пластинок в по-
гребальном обряде указывает на связи раннеантичной Грузии
со Средиземноморьем. В Ахеменидском Иране этот обычай
не известен⁷.

Из личных украшений в инвентаре Канчаетского погребе-
ния сохранились пара серебряных браслетов (Табл. 1, №№ 4,
5), один непарный бронзовый браслет (Табл. 1, № 6) и три
серебряных перстня. Все три браслета с вогнутой спинкой,
как и браслеты Алгетского погребения.

В Ахалгорийском кладе, как известно, нет браслетов с
вогнутой спинкой, но золотые браслеты Ахалгорийского кла-

⁵ Золотые предметы (два перстня, чаша), входящие в состав инвен-
таря Канчаетского погребения, утеряны.

⁶ Спектральный анализ припоя, проведенный в Химико-реставраци-
онной лаборатории Гос. Музея Грузии, показал, что он состоял из олова
и свинца, причем преобладало олово.

Аналогичный припой был обнаружен и на серебряных нащечниках
конского оголовья (№№ 48—58), все петельки от которых, за исключени-
ем одной № 59), также утеряны.

⁷ Б. А. Куфтин, Ук. соч., стр. 40.

Н. В. Пятыева, Ювелирные изделия Херсонеса, М., 1956 г., стр.
33.

F. H. Marshall, Catalogue of the Jewellery, London, 1911,
tab. I—III.

E. Cjerstad, etc., The Swedish Cyprus Expedition, Stockholm,
1934, v. I, tab. LXXXIV, 193, XCII, 77.

M. Freiherr von Oppenheim, Der Tell—Halaf, Leipzig,
1931, Taf. III.

Collection Hélène Stathatos, III, Strasburg, 1963, p. 191, fig. 95.

Г. Ломтатидзе, Кандеетский могильник, Тбилиси, 1957 г., стр.
112 (на груз. яз.).

да, так же как и гривны, имеют совершенно такие же утолщенные головки в виде рубчатой бусины, как и серебряные канчаетские и один аглетский браслет.

Браслеты с вогнутой спинкой широко распространены по всему Закавказью во второй половине I тысячелетия до н. э. Они впервые появляются в V в. до н. э. и, по-видимому, распространились из Ахеменидского Ирана. Севернее Кавказа такие браслеты не проникали.⁸

Из серебряных перстней Канчаетского погребения целым дошел до нас лишь один (Табл. I, II, № 7), от второго сохранился щиток (Табл. II, № 8), а от третьего — только маленький обломок щитка с кусочком шинки (№ 9, не изображен)⁹.

Канчаетские перстни-печати относятся к тому же типу цельнометаллических перстней-печатей, что и золотые и серебряные ахалгорийские (табл. II, а, в, с, d) и алгетские перстни (Табл. II, е, f, g), а также бронзовые перстни из могильников Дабла-Гоми, Итхвиси, Куши и т. д. Все они имеют плоские, почти круглые щитки, с углубленными изображениями на них, и раскрытые шинки, и считаются местными изделиями (Рис. 1)¹⁰.

Единственное место за пределами Грузии, где в V—IV в.в. до н. э. также производились цельнометаллические перстни-печати с раскрытыми шинками, было Боспорское царство. Но эти последние от грузинских резко отличаются стилем и выбором изображений, помещаемых на щитках, которые в Северном Причерноморье всегда оставались чисто греческими¹¹, тогда как изображения на наших печатях очень своеобразны

⁸ Я. И. Смирнов, Ук. соч., №№ 1, 2, 3.

Б. А. Куфтин, Ук. соч., стр. 36.

Н. В. Хоштария, Археологические раскопки в Вани, Кавказско-Ближневосточный сборник, II, Тбилиси, 1960 г., стр. 70.

⁹ Данная часть работы автором была зачитана в виде доклада. См. Ю. М. Гагошидзе, Древнейшие грузинские перстни-печати, X научная сессия Гос. Музея Грузии, Тезисы докладов, Апрель 1962 г.

¹⁰ Я. И. Смирнов, Ук. соч., №№ 27, 28, 29, 30, табл. III, X.

Б. А. Куфтин, Ук. соч., стр. 35, табл. XI.

Б. А. Куфтин, Археологические работы 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948 г., стр. 10, рис. 4, табл. II.

Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, стр. 44—45, рис. 11.

М. Лорткипанидзе, Геммы Гос. Музея Грузии, III, Тбилиси, 1961 г., №№ 34, 35, 36, 37, 38.

¹¹ М. И. Максимова, Резные камни, Античные города Северного Причерноморья, 1, 1955 г., М.-Л., стр. 441.

и самобытны, что неоднократно отмечалось в специальной литературе¹².

Стилистические особенности и своеобразие изображений, помещаемых на щитках местных грузинских цельнометаллических перстней-печатей, в основном определяются техникой исполнения. Внимательное изучение канчаецких, ахалгорийских и алгетских перстней-печатей под микроскопом показывает, что хотя основные объемы изображений и вырезаны резцом, их доработка производилась чеканом. Чеканены все детали изображений — ноги, глаза, уши, хвосты, оперение, шерсть, волосы и т. д. Несмотря на то, что при обработке чеканом щитки, очевидно, клались на жесткое основание, изображения все-таки выступают на оборотной стороне, чего не должно быть, если бы изображения были только резные. Следы чекана особенно явственны на золотых перстнях, вследствие особой пластичности золота.

В связи с возросшим спросом на личные печати, по-видимому, уже в V в. до н. э. грузинские ювелиры, позаимствовав извне идею цельнометаллических перстней-печатей, на основе многовековых традиций грузинского ювелирного искусства и художественной обработки металлов освоили их производство, выработав самобытный стиль изображений.

Поскольку рассматриваемые нами печати местные, а на печатях же вообще чаще всего изображались божества и их атрибуты¹³, надо думать, что и на этих печатях получили отображение местные, грузинские религиозные представления и верования.

На щитке перстня № 7 изображена рогатая лошадь, в профиль влево, над ее спиной птица, также в профиль влево, а между ногами — восьмилучевая звезда. На щитке № 8 изображены всадник с копьем в руках, верхом на рогатой лошади, в профиль влево, и за спиной всадника опять восьмилучевая звезда. Точно такое же изображение помещено на щитке одного из алгетских перстней (Табл. II, f).

То, что в этих изображениях и вправду следует усматривать изображения членов грузинского языческого астрального пантеона¹⁴, видно хотя бы из того, что древнегрузинские

¹² См. сноску 10.

¹³ М. И. Максимова, Античные резные камни Эрмитажа, Ленинград, 1926 г., стр. 6.

¹⁴ И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, I; Тбилиси, 1951 г., 2, §§ 1—8 (на груз. яз.).

В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957.

мастера в памятниках малого искусства античной и предантичной Грузии, начиная с эпохи поздней бронзы, в течение тысячелетий с удивительным постоянством вновь и вновь возвращаются к аналогичным сюжетам. Изображения лошади и птицы, вооруженного всадника, в сопровождении астральных знаков, часто встречаются на гравированных бронзовых поясах (напр. инв. № 27—61: 24 Гос. Музея Грузии), в бронзовых статуэтках (напр. Табл. V), на стеклянных многогранных печатях, ажурных бронзовых бляхах (напр. Табл. III, а), резных камнях (Табл. II, с, d), монетах (Табл. III, b) и т. д. Эти сюжеты переживают грузинское язычество и вполне обычны на раннехристианских памятниках. Назовем, к примеру, плиту цебельдской алтарной преграды с двумя священными всадниками, попирающими зло, в одном случае в виде человека, в другом — в виде змия¹⁵, и стеллы из Брдадзора и Агика¹⁶, на которых также высечены священные всадники, пронзающие копьями змей и сопровождаемые изображениями астральных знаков и древа жизни. Судя по надписи, всадник-змееборец на стелле из Агика уже святой Георгий.

Сравнительный анализ этих изображений в свете данных грузинской этнографии, дает возможность предположить, что в раннеантичную эпоху уже сформировались языческий грузинский астральный пантеон с триадой высших божеств¹⁷ и определенная иконография высшего божества, Бога-Месяца-всадник с копьем в руках, сопровождаемый астральными знаками (Табл. II, 8, f; Табл. III, а, b, с, d; Табл. V). Возможно, что иконографический образ христианского конного святого Георгия-змееборца генетически связан с этим божеством¹⁸. Во всяком случае совпадение иконографических образов, помимо совпадений основных функций, должно было стать одной из причин того, что после объявления христианства государственной религией грузинский народ перенес на христианского святого Георгия почитание своего верховного языческого божества, Бога-Месяца, бога-всадника, объединившего в своем образе функции божеств солнца и звезд, борца со злыми силами подземелья и покровителя земледелия и скотоводства¹⁹.

¹⁵ Р. О. Шмерлинг, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, Тбилиси, 1962 г., стр. 62—69, табл. 1.

¹⁶ Стеллы хранятся в Гос. Музее Искусств Груз. ССР.

¹⁷ В. В. Бардавелидзе, *Ук. соч.*, стр. 2—3.

¹⁸ Г. Н. Чубинашвили, *Грузинское чеканное искусство*, Тбилиси, 1959 г., стр. 325.

¹⁹ И. А. Джавахишвили, *Ук. соч.*, стр. 48 и дальше.

В христианскую эпоху на местах святилищ Бога-Месяца строились церкви святого Георгия. Так и вблизи места обнаружения Канчаевского погребения, у селения Армази (топоним сохранил имя языческого божества: одним из имен Бога-Месяца в античной Грузии было Армази²⁰) в 864 г. была построена церковь святого Георгия²¹.

Группу бронзовых предметов из Канчаевского погребения (№№ 10—31) следует считать частями знамени, штандарта, нижним наконечником которого, очевидно, являлся бронзовый предмет № 10 (Табл. IV, V, VI) со втулкой для древка посередине. Снизу ко втулке приделано ушко для подвешивания колокольчика (возможно, № 14, Табл. VII), а в стенках втулки имеются два, находящихся друг против друга, круглых отверстия для чеки. От втулки в горизонтальной плоскости расходятся шесть стержней, два из которых заканчиваются головками туров с витыми рогами. На концах стержней расположены 8 соединенных между собой групп фигурок животных и людей, образующих ажурный цилиндр. На противоположных сторонах цилиндра, на головках туров поставлены две одинаковые плоские группы: всадник в коническом головном уборе, верхом на рогатой лошади, на крупе которой, за спиной всадника, стоит фигурка животного, также с одним закрученным в кольцо рогом (Табл. V, № 10_{1,5}). Также на противоположных сторонах цилиндра расположены еще две одинаковые группы: на ажурном четырехугольном пьедестале, между парой козлиных голов стоит маленькая антропоморфная фигурка с поднятыми руками (Табл. V, № 10_{3, 7}). В промежутках между этими группами вставлены четыре высокие антропоморфные фигуры в круглых плоских головных уборах и с крупными кистями рук (Табл. VI). Снизу по краю цилиндра приделано 14 ушек, к которым железными кольцами были подвешены бронзовые цилиндрические колокольчики (Табл. VII, №№ 15—31). Таким образом, всего на наконечнике штандарта висело 15 колокольчиков.

Ближайшей аналогией этому предмету среди множества подобных наконечников, обнаруженных на территории Грузии (вспомним, хотя бы Казбекский клад) является наконечник штандарта № 94 Ахалгорийского клада²². В фигурках на канчаевском и ахалгорийском штандартах можно предполагать изображения того же божества, что и на щитке перстня № 8 (см. выше) т. е., изображение Бога-Месяца и его свиты.

²⁰ А. И. Болтунова. К вопросу об Армази. ВДИ, 2, 1949 г., стр. 229—240.

²¹ Г. Н. Чубинашвили. Архитектурные памятники VIII и IX века в Ксанском ущелье, Грузинское искусство, 1, 1942 г., стр. 3.

²² Я. И. Смирнов, Ук. соч., стр. 60.

По-видимому, частями того же штандарта являлись также миниатюрная бронзовая статуэтка барана (Табл. IV, № 12) и поломанная бронзовая ажурная лунница с ушками для подвешивания колокольчиков (№№ 15—31) и приделанной в центре фаллической фигуркой, с ногами соединенными в кольцо, к которому был некогда подвешен, очевидно, бронзовый ажурный колокольчик № 13 (Табл. VII). Обломок аналогичной лунницы известен из Ахалгорийского клада²³.

Бронзовые колокольчики очень часты в погребальных комплексах раннеантичной Грузии²⁴. Канчаетские колокольчики (Табл. VII и Рис. 2, №№ 13—31) неотличимы от ахалгорийских.²⁵

Дальними аналогиями канчаетскому и ахалгорийскому штандартам могут служить сохранившиеся в грузинской этнографической действительности полуязыческие храмовые знамена²⁶.

Среди предметов вооружения из Канчаети выделяются обломки однолезвийного короткого (длиной около полуметра) железного меча, типа греческой *μάχαρις* (Табл. XII, № 32). Аналогичные мечи нам известны из могильников Итхвиси (могила № 2), Шромисубани и Лугового (мог. № 56), датированных VI—V вв. до н. э.²⁷

Кроме меча в Канчаетском погребении были шесть железных наконечников копий и дротиков, большинство которых в могилу были положены в намеренно поврежденном виде (Табл. XI, №№ 34—39), а также боевой топорик (Табл. XI, № 33). Аналогичные топорики до сих пор были известны только из Западной Грузии²⁸.

²³ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 88.

²⁴ Д. Л. Коридзе, Археологические памятники из Тбилиси, II, Тбилиси, 1958 г., стр. 50 и дальше (на груз. яз.).

²⁵ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 89—92.

²⁶ В. В. Бардавелидзе, Ук. соч., стр. 62, табл. III—IV.

²⁷ Р. М. Мунчаев, Луговой могильник, Древности Чечено-Ингушетии, Москва, 1963 г., рис. 23.

Р. М. Абрамшвили, Отчет работ Итхвисской археологической экспедиции, Научная сессия Института истории АН ГССР, аннотации докладов, Тбилиси, 1963 г. (на груз. яз.).

Г. Ф. Гобеджишвили, Отчет работ археологической экспедиции Южных склонов Центрального Кавказа (там же).

²⁸ А. И. Каландадзе, Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми, 1954 г., стр. 28 (на груз. яз.).

М. М. Трапш, Некоторые итоги археологического исследования в Сухуми в 1951—1953 гг. СА XXIII, 1955, стр. 225.

Кроме оружия в погребальный инвентарь входят еще три железных предмета: стерженек № 44, гвоздь № 43 и молоточек с железной же рукояткой № 42 (Табл. XI).

Инвентарь Канчаевского погребения включает по меньшей мере три комплекта металлических частей конской сбруи: три пары бронзовых удила ахалгорийского типа и соответствующее количество (по четыре на каждые удила) серебряных нащечников (Табл. IX, №№ 56—58, 59 и Табл. X, №№ 48—53), совершенно аналогичных ахалгорийским и алгетским нащечникам²⁹.

Канчаевские удила составные, трехчастные (Табл. VIII, IX, №№ 45—47). На каждую из трех ∞ — видных частей надеты разнообразные зубчатые диски. Псалии прямые, тростевидные, с тремя петлями: две из них служили для крепления с оголовьем, средняя же, большая, сцеплена с удилами. Повод крепился особым кольцом непосредственно к удилам (Рис. 3).

Таких удила пока обнаружено всего 15 пар и все исключительно на территории Грузии: 5 в Ахалгорийском кладе, по 3 в Алгетском и Канчаевском погребениях, по одной в Сурами (инв. № 14—31:1 Музея Грузии), Ардисубани, Саирхе и Итхвиси³⁰. Некоторые из этих удила имеют плоские псалии. Именно такие псалии изображены и на мордах конских фигурок от пары золотых височных подвесок № 26 Ахалгорийского клада, что может служить еще одним доказательством местного, грузинского происхождения этих украшений³¹.

²⁹ Я. И. Смирнов, Ук. соч., №№ 75, 77.

Б. А. Куфтин, Ук. соч., табл. XII.

³⁰ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 86.

Б. А. Куфтин, Ук. соч., табл. XII.

Р. М. Абрамшвили, Ук. соч.

Д. Л. Коридзе, Древнейшие памятники материальной культуры Тбилиси, 1961 г., рис. 37.

Возможно этого же типа были составные удила из Ариберда, хранящиеся в Музее Изобразительных искусств им. Пушкина, но псалии от них не сохранились.

См. А. О. Мнацаканян, Г. А. Тирацян, Новые данные о материальной культуре древней Армении, Известия АН Арм. ССР, Общественные науки, 8, 1961 г., стр. 81.

³¹ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 26.

Ю. М. Гагошидзе, К истории ювелирного дела в раннеантичной Грузии, XIII научная конференция аспирантов АН Груз. ССР, сокращенные тексты докладов, Тбилиси, 1962 г., стр. 25.

За пределами Грузии, в том числе и в Ахеменидском Иране, в эту эпоху были распространены удила других типов, имеющие, соответственно, другого типа псалии³².

По-видимому, к конской сбруе относятся также бронзовые № 68, 69 и серебряные №№ 70—72 кольца (Табл. IX), серебряные бляшки №№ 60—62 (Табл. IX), пластинки №№ 63—67 с дырочками по краям для крепления с основанием (Табл. X) и подвеска-лунница № 73 (Табл. IX), аналогичная лунницам Ахалгорийского клада³³.

Наиболее выдающимся предметом среди металлической посуды из Канчаевского погребения является глубокая серебряная чаша с высоким, отогнутым наружу краем, украшенная на резко выделенных плечиках шестнадцатью миндалевидными выступами (Табл. XII, XIII, № 47). На днище чаши снаружи вычеканена розетка с тридцатью одним лепестком, окруженная кольцом, составленным из тридцати двух чеканных же полукругов, от которых отходят вверх шестнадцать листьев, выполненных в низком рельефе и своими остриями входящих в промежутки между миндалевидными выступами.

Среди металлических чаш этого времени, в большом количестве обнаруженных на территории Грузии и прилегающих к ней районов Армении и Северо-восточной Малой Азии, где предполагается даже существование одного из производственных центров металлической посуды ахеменидской эпохи, канчаевская чаша одна из самых глубоких³⁴. Ее глубина 82 мм, при наибольшем диаметре в 134—136 мм. Канчаевскую чашу можно отнести к группе фиал с противостоящими выступами, выделенной Лушеем³⁵. К этой же группе относятся ахалгорийская фиала № 63 и алгетская стеклянная чаша, которая подобно канчаевской, лишена омфала и является ее ближайшей нам известной аналогией³⁶.

³² A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, London-New York, 1938, IV, tab. 94A; 94B; 99B; 110.

E. Schmidt, *Persepolis*, II, Chicago, 1957, tab. 73,3; 78,2,4; 79,7,9.

А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII в.в. до н. э. на Юге Европейской части СССР, СА XVIII, Москва, 1953 г., стр. 102.

К. Ф. Смирнов, Вооружение Савроматов, МИА 101, Москва, 1961 год, стр. 82 и дальше, табл. 146—150.

³³ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 72—74.

³⁴ H. Lushey, *Die Phiale*, Bleicherode am Harz, 1939, стр. 51, 56.

³⁵ Там же, стр. 44.

³⁶ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 63.

Б. А. Куфтин, Ук. соч., табл. VIII.

Еще одна такая же стеклянная чаша с розеткой на дне обнаружена в Персеполе³⁷.

Бронзовый кувшинчик № 76 (Табл. XIV и рис. № 4) составлен из пяти частей: нижней и верхней половинок почти шаровидного тулова, «муфты» у горлышка, горлышка и ручки, отдельно изготовленных (за исключением «муфты» и горлышка, очевидно литых, все части сосуда кованые) и затем соединенных между собой заклепками и оловянной пайкой³⁸. Кувшинчик развалился, а верхняя часть ручки утеряна. Высота кувшинчика 152 мм. Единственной, нам известной, точной его аналогией является бронзовый кувшинчик Ахалгорийского клада³⁹.

От бронзовой ситуты (Табл. XV, № 77) сохранились только обломки (длина наибольшего из них 135 мм), так же как и от серебряной обивки какого то деревянного предмета, шкатулки, а возможно, колчана (Табл. XIV, № 75; длина наибольшего обломка 72 мм).

Во время осмотра места канчаевского погребения в могильной яме были собраны обломки, по меньшей мере, от трех глиняных сосудов: сероглиняного горшочка (Табл. XV, № 78) и красноглиняных блюда и кувшина (Табл. XV, № 79). Аналогичная керамика сопровождала и Ахалгорийский клад⁴⁰.

Широко распространенная на территории Грузии темно-обожженная керамика в течение VI и V веков до н. э. постепенно замещается светлоглиняной, часто покрытой красным ангобом и лощеной керамикой. Вновь появляется и расписная керамика (красной краской по кремовому фону). Формы этих сосудов (энахи, кувшины с носиками, двуручные амфороподобные сосуды, фиалы и т. д.), также новы для Грузии и их истоки надо искать южнее, на территории Урарту и Ирана, где сохранились древнейшие традиции расписной керамики, а распространение их в Грузии можно увязать с мидо-персидской экспансией⁴¹.

³⁷ E. Schmidt, Ук. соч., Табл. 67.

³⁸ «Муфта» представляет собой нижнюю, приклепанную и припаянную к тулову часть горлышка, сломавшегося в древности, поверх которой тогда же было напаяно новое горлышко.

³⁹ Я. И. Смирнов, Ук. соч., № 97.

⁴⁰ Я. И. Смирнов, Ук. соч., стр. 63.

⁴¹ Б. А. Куфтин, Ук. соч., табл. XV.

Его же Археологические раскопки 1947 г., стр. 8, Табл. III.

Б. Б. Piotrovskiy, Ванское царство, Москва, 1959 г., стр. 189.

Даже беглый обзор канчаевского материала показывает, как он близок с Ахалгорийским кладом и инвентарем Алгетского погребения. Хронологическая разница между этими тремя памятниками, по-видимому, не должна превышать нескольких десятилетий и, следовательно, при их датировке допустимо пользоваться данными всех трех комплексов.

Я. И. Смирнов совершенно справедливо отнес Ахалгорийский клад к ахеменидскому кругу, определив тем самым и хронологические рамки клада — VI—IV в.в. до н. э.⁴² Я. И. Смирнов не успел завершить работы над Ахалгорийским кладом, после него же никто специально им не занимался. Вследствие этого, многие вопросы, связанные с кладом, в том числе и вопрос уточнения его датировки по сей день остаются открытыми. Не лучше обстоит дело и с Алгетским погребением: не существует даже полной его публикации.

Среди предметов Ахалгорийского клада и Алгетского погребения серебряные фиалы являются, без сомнения, предметами, наиболее широко распространенными по всему древнему миру и имеющими наиболее близкие, часто довольно точно датированные аналогии за пределами Грузии. К тому же, пожалуй, именно фиалы изучены наиболее полно. В монографии Лушей, посвященной специально фиалам рассмотрены и фиалы Ахалгорийского клада. Фиалу № 63 с прямым краем и девятью высокими выступами Лушей считает наиболее древним среди ахеменидских фиал данного типа и относит ее к концу VI в. до н. э.⁴³

Аналогичную фиалу с надписью Артаксеркса I (465—423 г.г. до н. э.) и близкие ей по форме фиалы из Мазандерана, Ерзинджана и Ерзерума, датируемые также V в. до н. э., явно надо считать дальнейшим развитием ахалгорийского типа⁴⁴. Гораздо ближе к ахалгорийской бронзовая фиала из

Его же, Кармир-Блур, I, Ереван, 1950 г., стр. 35.

E. Herzfeld, *Iran in the Ancient East*, London—New York, 1941, стр. 107 и дальше, рис. 210—218.

A. U. Pope, *Ук. соч.* I, стр. 193, рис. 38.

⁴² Я. И. Смирнов, *Ук. соч.*, см. вводную статью Г. Н. Чубинашвили.

⁴³ H. Lushey, *Ук. соч.*, стр. 50

⁴⁴ H. Lushey, *Ук. соч.*, стр. 42—43, №№ 11, 12, 29—32.

E. Herzfeld, *Eine Silberschüssel Artaxerxes I*, *Archeologische Mitteilungen aus Iran*, VII, 1934, стр. 1—8.

A. U. Pope, *Ук. соч.* I, стр. 371; IV, табл. 120.

Collection Hélène Stathatos, III, стр. 260—261, рис. 157.

M. A. Dalton, *The Treasury of the Oxus*, London, 1926, p. 44, tab. XXIII, № 180.

Дельф, датируемая временем, близким к 500 г. до н. э. и серебряная фиала из Дуванли, из могилы I четверти V в. до н. э.⁴⁵.

Довольно близка по форме к ахалгорийской серебряная фиала с 10-ью выступами, обнаруженная близ Синопы, в могиле, датируемой П. Амандри первой половиной V в. до н. э. Эта аналогия тем более интересна, что в той же могиле была серебряная энахоя с выпуклым орнаментом астрагала у основания горлышка — быть может, самая близкая параллель ахалгорийского серебряного сосуда (с утерянной ручкой?) с точно таким же орнаментом вокруг шейки. Не подлежит сомнению, что эти сосуды близки и по происхождению⁴⁶. Амфоры и фиалы с совершенно таким же выпуклым орнаментом вокруг плечиков изображены на рельефах персепольской ападаны первой трети V в. до н. э.⁴⁷. Такая же серебряная амфора открыта в Дуванли, в могиле второй четверти V в. до н. э.⁴⁸.

Фиала № 64 Ахалгорийского клада, как и фиала Казбекского клада, относимые Лушем к типу фиал с одним рядом выступов, датируются началом V в. до н. э. Фиалы, аналогичные казбекской, обнаружены на о. Родосе, в могилах №№ 61 и 72, начала V в. до н. э., Ялисосского могильника⁴⁹.

Типологически не позже первой половины V в. до н. э. алгетская стеклянная и канчаетская чаши. Кстати, в Триалетти, на могильнике Так-Килиса, в могиле № 1 раскопок 1944 г., датируемой по ряду признаков никак не позже рубежа VI—V в.в. до н. э., найдена глиняная фиала (инв. № 10—63:199) абсолютно такого же профиля, как и канчаетская.

Остальные две фиалы Ахалгорийского клада (№№ 61, 62) Лушем отнесены ближе к середине V в. до н. э., в связи с их плоской формой⁵⁰. По-видимому, не древнее середины V в. и алгетские серебряные блюда.

Глиняный (неизданный) сосудик из Алгетского погребения так же, как и керамические обломки из Канчаети и Ахалгорийского клада, близки к керамике Бешташенского могиль-

⁴⁵ Н. Lusche y, Ук. соч., стр. 43, № 26, 27; стр. 58—59.

Filow, Duvanlij, стр. 88, таб. 110, № 8.

⁴⁶ Collection Hélène Stathatos, III, стр. 260, 263, рис. 156. Табл. XXXVII.

Я. И. Смирнов, Ук. соч. № 66.

⁴⁷ E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, стр. 227, табл. LXXXIV.

⁴⁸ Filow, Duvanlij, табл. 3.

A. U. Pore, Ук. соч., табл. 117.

⁴⁹ Н. Lusche y, Ук. соч., стр. 61, 65; №№ 2, 3, 4.

Laurenzi, Clara Rhodes, VIII, стр. 28, 179; табл. 168, 169.

Möbius, Marburger Studien, стр. 159.

⁵⁰ Н. Lusche y, Ук. соч., стр. 50, 97.

ника раннеахеменидского времени⁵¹. Браслеты же из этих комплексов более близки к браслетам из могильников Дабла-Гоми и Нерон-Дереси, нижние даты которых восходят, по-видимому, к V в. до н. э.⁵² В Гордионе, в слое V в. до н. э. обнаружена чернолощенная глиняная фиала, совершенно аналогичная фиале из могилы № 6 в Нерон-Дереси⁵³.

Весь остальной инвентарь Ахалгорийского клада, Алгетского и Канчаевского погребений не противоречит этим датам. К примеру, типологически VI—V в.в. до н. э. бронзовый наконечник стрелы скифского типа из Алгетского погребения⁵⁴. Туда же приводит и анализ золотых предметов Ахалгорийского клада, богато украшенных зернью⁵⁵.

В 1962 году в Итхвиси (Сачхерский район) случайно было открыто богатое погребение, в котором среди других предметов были и импортные греческие сосуды начала V в. до н. э.: чернофигурный килик и чернолаковая чаша на высокой ножке (Табл. XVI). В той же могиле была серебряная диадема (Табл. XVI), почти неотличимая от серебряной же диадемы из богатого женского погребения, раскопанного в 1962 году в Вани. Это погребение же по целому ряду признаков довольно близко к Ахалгорийскому кладу⁵⁶.

На основании всего вышеизложенного нам представляется возможным отнести Ахалгорийский клад, Алгетское и Канчаевское погребения ко времени близкому к середине V в. до н. э.

Ахалгорийский клад, так же как и материалы из Цинцкаро (Алгети) и Канчаети, является погребальным инвентарем. К сожалению, все три комплекса открыты случайно, но судя по сохранившимся данным, погребения как в Садзегури, где был обнаружен Ахалгорийский клад, так и в Канчаети были грунтовые, костяк же, по крайней мере, в Канчаети лежал на боку, с согнутыми конечностями. Такой же и только такой обряд зафиксирован и в рядовых погребениях этой эпохи по всей Шида Картли. В Квемо Картли же в это время были рас-

⁵¹ Б. А. Куфтин, Триаleti, стр. 41 и дальше, табл. XV.

⁵² Там же, Стр. 31—32.

⁵³ Там же, Табл. IV.

Y. S. Rodney, The 1961 Campaign of Gordion, American Journal of Archaeology, v. 66, № 2, 1962, p. 155, tab. 41, fig. 1a, b.

⁵⁴ Б. А. Куфтин, Ук. соч., рис. 41.

⁵⁵ Ю. М. Гагошидзе, Ук. соч.

⁵⁶ Н. В. Хоштариа, Ук. соч.

пространены каменные ящики⁵⁷. Алгетский комплекс тоже был добыт из каменного ящика. Следовательно, лица, погребенные в Садзегури, Цинцкаро и Канчаети были из местной среды и придерживались в общем тех же обычаев, что и рядовые члены общества.

Но между этими погребениями существуют решительные отличия, указывающие на то, что лица, погребенные с богатым инвентарем отличались от рядовых членов общества не только своим экономическим, но и социальным и правовым положением.

Одно из отличий это то, что богатые погребения этой эпохи сопровождаются захоронениями взызданных коней (Садзегури, Цинцкаро, Канчаети, Итхвиси), тогда как в рядовых погребениях этого нет. В виде пережитка этот обычай сохранился в богатых погребениях позднеантичной Грузии (Армазисхеви, Бори, Клдеети)⁵⁸.

Второе отличие это оружие. Если до VI в. до н. э. почти в каждом мужском погребении обязательно какое-либо оружие, то с V в. до н. э. почти повсеместно на территории Грузии оружие внезапно полностью исключается из состава погребального инвентаря рядовых могильников (например, могильники V—IV в.в. до н. э. Нерон-Дереси, Гомарети, Самтавро, Агаяни, Садзегури, Дабла Гоми, Итхвиси и др.), в которых не найдено буквально ни единого оружия (железные ножи за оружие, разумеется, нельзя считать)⁵⁹.

Но в это же время в богатых мужских погребениях, сопровождаемых обычно конскими захоронениями, разнообразное боевое оружие (стрелы, копья, мечи, топоры и т. д.) обязательный элемент инвентаря.

В этом противопоставлении богатых и бедных погребений трудно не усмотреть признака социального расслоения общества, когда ношение оружия превращено в привилегию определенного общественного слоя, класса, освобожденного от производительного труда.

⁵⁷ Б. А. Куфтин, Ук. соч., стр. 30—45.

⁵⁸ Г. А. Ломтатидзе, Клдеевский могильник, стр. 164—165 (на груз. яз.).

⁵⁹ Г. А. Ломтатидзе, Археологические раскопки в Мцхета, Тбилиси, 1955 г., стр. 57—59.

Б. А. Куфтин, Триалети, глава I, 1, 2, 3, 4, 5.

Его же, Раскопки 1947 г., стр. 8—9.

Его же, Материалы по археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950 г., стр. 35.

Археология Грузии, стр. 278 и дальше (на груз. яз.).

Вместе с оружием, в руках представителей этого же слоя была, разумеется, сосредоточена и власть, как светская, так и духовная. Невольно вспоминается при этом сообщение Леонтия Мровели, касающееся, примерно, этого времени, что простому люду в Грузии носить оружие было запрещено под страхом смерти⁶⁰.

Итак, общество, создавшее Ахалгорийский клад, нам представляется обществом классовым. Это же общество было строителем крупнейших в Грузии оросительных систем Урбниси, Тирипони, Мухрани, с грандиозными многокилометровыми земляными насыпными акведуками, действовавших, по видимому, уже в IV в. до н. э.⁶¹ Только государственная власть и к тому же сильная власть могла организовать тысячи людей и потратить сотни тысяч человеко-дней, требуемых для постройки этих сооружений (например, длина Урбнисского акведука 5 км., наибольшая высота — 8 м, ширина основания — 100 м., современный объем — 900000 м³, первоначальный объем — 300000 м³)⁶². И только при наличии даровой, подневольной рабочей силы могло позволить себе государство такие «излишества», как насыпка Урбнисского акведука для орошения лишь нескольких сот гектаров, или как проведение шестикилометрового канала со сложнейшей трассой для орошения всего лишь полутора гектаров на Настагиси, у устья р. Ксани⁶³.

В эту же эпоху возникают многочисленные города по берегу р. Мтквари: Урбниси, Гори, Уплисхихе, Каспи, Саркине. Во всех этих городищах зафиксированы слои V—IV в.в. до н. э. Наряду с другими ремеслами в этих городах, по видимому, процветало и ювелирное дело. Где-то здесь созданы золотые и серебряные перстни-печати с раскрытой шинкой, великолепные золотые украшения Ахалгорийского клада, богато орнаментированные тончайшей зернью. Некоторые из золотых предметов Ахалгорийского клада, в частности, и височные подвески с конями № 26, отремонтированы в древности, с применением довольно сложной техники (золотой пайки), доступной лишь профессионалу-ювелиру, что дает право предполагать существование какой-то ювелирной мастерской в

⁶⁰ Картлис Цховреба (История Грузии), I, Тбилиси, 1955 г., стр. 20 (на груз. яз.).

⁶¹ Я. А. Киквидзе, Орошение в древней Грузии, Тбилиси, 1963 г., стр. 51, 64, 79 и т. д. (на груз. яз.).

⁶² Я. А. Киквидзе, Ук. соч., стр. 71—72.

⁶³ Там же, стр. 64.

Ю. М. Гагошидзе, Погребение раннеантичной эпохи из Ксанки, XI научная сессия Гос. Музея Грузии, тезисы докладов, Тбилиси, 1963 г.

102

непосредственной близости, а быть может даже в самом Ксанском ущелье.

Само существование ювелиров, специализировавшихся на производстве сложных, трудоемких украшений с зернью, предполагает существование классового общества, где с одной стороны есть потребитель этих предметов роскоши, с другой же стороны — подневольные производители, принуждаемые содержать первых.

Богатые погребения V в. до н. э. локализуются в ущельях рек (Ксани, Алгети, Квирила), и это не случайно: именно ущелья (хеви) были территориально-политическими единицами, составляющими грузинское государство с самого начала его существования⁶⁴. В ущелье Ксани, в районе обнаружения Ахалгорийского клада и Канчаевского погребения, в средних веках находился центр одного из крупнейших княжеств Грузии — Ксанского Саеристао. Ничего неожиданного в этой преемственности нет: лица, погребенные в Садзегури и Канчаети, так же как и в Цинцкаро, непосредственные предшественники позднейших питиахшей и эриставов. Кстати, все те предметы из Канчаевского погребения, которые нами были сочтены за знаки отличия погребенного там лица, в частности, перстень-печать, знамя-штангарт, оружие, конь, и в средневековой Грузии считались инсигниями эристава⁶⁵.

Центр одной из территориально-политических единиц, саеристао, из которых состояло грузинское государство, и в дофеодалную эпоху должен был находиться в районе современного Ленингори, в среднем течении р. Ксани. Здесь налицо наилучшие условия для развития поливного земледелия — основы всего сельского хозяйства Грузии, что должно было обеспечить преимущественное развитие экономики этого района, как и вообще всех предгорных районов Грузии, еще с эпохи поздней бронзы⁶⁶. Этот район наиболее выгоден также и в стратегическом отношении. Отсюда относительно легко контролировалась как горная часть ущелья, населенная воинственными скотоводами, так и орошаемая Мухранская долина на нижнем течении р. Ксани: ведь головные сооружения каналов, орошающих равнину, оставались в руках

⁶⁴ И. А. Джавахишвили, История грузинского права, I, Тбилиси, 1928 г., стр. 143 (на груз. яз.).

Н. А. Бердзенишвили, К исторической географии, Историко-географический сборник, I, Тбилиси, 1960 г., стр. 15 (на груз. яз.).

⁶⁵ Дзегли Эриставта (Семейная хроника Ксанских Эриставов), издание Ш. Месхиа, Материалы к истории Грузии и Кавказа, вып. 30, Тбилиси, 1954 г., стр. 36 (на груз. яз.).

⁶⁶ Я. А. Киквидзе, Ук. соч., стр. 31 и дальше.

владельца ущелья⁶⁷. Через Ксанское ущелье проходила в раннеантичную эпоху основная магистраль, связывающая Картли с Северным Кавказом (Казбекский клад).

В VI—IV в.в. до н. э. на территории Грузии существовало государство, известное по античным источникам под названием Колхиды, чеканившее оригинальную серебряную монету (т. н. колхидки). Это государство, центр которого подразумевается где-то в современной Западной Грузии, не было завоевано Ахеменидами⁶⁸. По-видимому, и территория современной Картли не попадала под власть персов на более или менее продолжительное время⁶⁹: следов длительного владычества Ахеменидов, как например, в Айраратской долине (Аринберд и др.), здесь не сохранилось вовсе. После возможных эпизодических походов персидских сатрапов в начале V в. до н. э. для Грузии должна была наступить пора длительного относительного мира: в V веке все внимание Ахеменидов было обращено на Запад, а в конце века даже южные соседи Грузии были свободны от власти персов⁷⁰.

Нам представляется, что воспользовавшись удобной конъюнктурой, Колхидская государственность могла распространить свою власть и на территорию современной Картли, где к этому времени уже был соответствующий уровень развития общества. Длительный мир должен был способствовать накоплению богатств в стране (Ахалгори, Вани) и дальнейшему развитию производительных сил, что сделало возможным производство огромного по тем временам масштаба строительных работ, в результате которых была окончательно освоена орошением Картлийская равнина, превратившаяся с этого времени в житницу Грузии. С перемещением в Картли экономического центра должен был переместиться сюда и политический центр страны, что и получает окончательное оформление в начале III в. до н. э., когда на развалинах современного Ахеменидской державе первого грузинского государства, разгромленного, очевидно, в войнах Диадхов⁷¹, возникает новая грузинская политическая единица Иберия со столицей в Картли.

⁶⁷ Ср. Я. А. Киквидзе, Ук. соч., стр. 117.

⁶⁸ Геродот, III, 97.

⁶⁹ Плутарх, Помпей, 34.

⁷⁰ Ксенофонт, Анабасис, кн. VII, гл. VIII, 25.

⁷¹ «Картлис цховреба» (История Грузии), стр. 19 и дальше.

«Мокцевай Картлисай» (Обращение Грузии), см. Е. Такашвили, Три исторические хроники, стр. 9.

Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959 г., стр. 276 и дальше.

- ტაბ. I. 1. ბაგის საფარი, ვერცხლისა;
2—3. თვალის საფარები, ვერცხლისა;
4—5. სამაჯურები, ვერცხლისა;
6. სამაჯური ბრინჯაოსი;
7. საბეჭდავი — ბეჭედი, ვერცხლისა.
- ტაბ. II. 7—8. საბეჭდავები და მათი ანაბეჭდები;
a) საბეჭდავი, ოქროსი № 29, ახალგორის განძიდან (ანაბეჭდი);
b) საბეჭდავი, ოქროსი № 30. ახალგორის განძიდან (ანაბეჭდი);
c) საბეჭდავი, ვერცხლისა № 28, ახალგორის განძიდან (ანაბეჭდი);
d) საბეჭდავი, ვერცხლისა № 27, ახალგორის განძიდან (ანაბეჭდი);
e), f), g), საბეჭდავები, ვერცხლისა, ალგეთის სამარხიდან (ანაბეჭდები);
- ტაბ. III. a) აბზინდა, ბრინჯაოსი, ურს-ძუარიდან, იხ. Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 г. в Юго-Осетию и Имеретию, Таб. III.
b) ტრაპეზუნტის საქალაქო მონეტა, გორდიანე, (238—244 წ. წ.) იხ. გ. დუნდუა, პიტიუნტი-ბიჭვინტა ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, ისტ. ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, 1963 წ., გვ. 64—65.
c) ბერლინის მუზეუმის გემა, სარდიონისა (ნახატი ანაბეჭდიდან), იხ. A. Furtwängler, Beschreibung der Geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin, 1896, № 2935 (S. 1114).
d) გემა სამთავროდან, სარდიონისა (ანაბეჭდი), იხ. მ. ლორთქიფანიძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, I, № 29.
e) ლურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი ლოჭინიდან (ნახატი ანაბეჭდიდან), იხ. მ. ლორთქიფანიძე, საქ. სახ. მუზეუმის გემები, I, № 29.
e) ლურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი ლოჭინიდან (ნახატი ანაბეჭდიდან), იხ. მ. ლორთქიფანიძე, საქ. სახ. მუზეუმის გემები, III, № 48.
f) ლურჯი მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავი ნერონ-დერესის სამარხიდან (ნახატი ანაბეჭდიდან), იხ. მ. ლორთქიფანიძე, საქ. სახ. მუზეუმის გემები, III, № 47.
- ტაბ. IV. 10. შტანდარტი, ბრინჯაოსი;
11. ნამგალა მთვარისებური ფირფიტა, ბრინჯაოსი;
12. ცხვრის ქანდაკება, ბრინჯაოსი;
- ტაბ. V. 10₁, 10₅, 10₆, 10₇. შტანდარტი, ბრინჯაოსი სხვადასხვა ხედი.
- ტაბ. VI. 10₂, 10₄, 10₆, 10₈. შტანდარტი, ბრინჯაოსი, სხვადასხვა ხედი.
- ტაბ. VII. 13. კვირული ზარაკი, ბრინჯაოსი;
14. ნახევაროვოიდური ზარაკი, ბრინჯაოსი;
15—31. ცილინდრული ზარაკები, ბრინჯაოსი;
a) ერთ-ერთი ზარაკის ენა, რკინისა.
- ტაბ. VIII. 45—46. ლაგმები, ბრინჯაოსი.
- ტაბ. IX. 47. ლაგამი, ბრინჯაოსი;
56—58. ფირფიტები, ვერცხლისა;
59. ერთ-ერთი ფირფიტის ყუნწი, ვერცხლისა;

* არაბული ციფრებით ტაბულაჰზე აღნიშნულია ნივთები ყანჩაეთის სამარხიდან.

- 60—62. ლილაკები, ვერცხლისა;
 68. რგოლი, ბრინჯაოსი (წამოცმულია № 47 ლავამზე);
 69. რგოლი, ბრინჯაოსი;
 70—72. რგოლები, ვერცხლისა;
 73. საკიდი, ვერცხლისა
 ტაბ. X. 48—53. ლამბაქისებური ფირფიტები, ვერცხლისა;
 63. დიდი ფირფიტა, ვერცხლისა, ნახვრეტებით;
 64—67. ფირფიტები, ვერცხლისა, ნახვრეტებით.
 ტაბ. XI. რკინის ნივთები:
 33. ცული;
 34—39. შუბისა და ხელშუბის პირები;
 42. ჩაქუჩი;
 43. ლურსმანი;
 44. ბოლოებდაბრტყელებული ღერო.
 ტაბ. XII. 32. მახვილი, რკინისა;
 40. მოხრილი დანა, რკინისა;
 41. სწორპირიანი დანა, რკინისა;
 74. თასი, ვერცხლისა.
 ტაბ. XIII. 74. თასი, ვერცხლისა.
 ტაბ. XIV. 75. მოჭედილობა, ვერცხლისა;
 76. სურა, ბრინჯაოსი.
 ტაბ. XV. 77. ნატეხები ბრინჯაოს კურკლისა;
 78—79. კერამიკა.
 ტაბ. XVI. საჩხერის რაიონის სოფელ ითხვისთან 1962 წელს შემოთხვევით აღმოჩენილი სამარხის ინვენტარი: ვერცხლის დიადემის ნატეხი, შეფდიგურებიანი კილიკი და შავლაკიანი ლარნაკი, გრაფიტოთი.

სურათები ტექსტში

- სურათი 1. რკალგახსნილი საბეჭდავი ბეჭდები:
 № 7 ყანჩაეთის სამარხიდან;
 a), b) ახალგორის განძის ოქროს ბეჭდები №№ 29, 30;
 c, d) ახალგორის განძის ვერცხლის ბეჭდები №№ 28, 27,
 e), i) ბეჭდები ალგეთის სამარხიდან.
 სურათი 2. ზარაკები ბრინჯაოსი, ყანჩაეთის სამარხიდან.
 სურათი 3. ცხენის აკოზმულობის სქემა ახალგორის განძის № 26 ოქროს სასაფეთქლე საკიდების მიხედვით.
 სურათი 4. № 76 ბრინჯაოს სურა ყანჩაეთის სამარხიდან.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ*

Табл. I. 1. нагубник, серебряный;

2—3 наглазники, серебряные;

4—5. браслеты, серебряные;

6. браслет, бронзовый;

7. перстень, серебряный.

Табл. II. 7—8. перстни, серебряные и слепки;

а) перстень, золотой, № 29 из Ахалгорийского клада (слепок);

б) перстень, золотой, № 30 из Ахалгорийского клада (слепок);

с) перстень, серебряный, № 28 из Ахалгорийского клада (слепок);

д) перстень, серебряный, № 27 из Ахалгорийского клада (слепок);

е), i), g) - перстни, серебряные из Алгетского погребения (слепки);

см. Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, 1. Табл.

XI.

Табл. III. а) пряжка, бронзовая, из Урс-Дзуара; см. Б. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция в Юго-Осетию и Имеретию, табл. III;

б) трапезунтская городская монета, Гордиан (238 — 244 г.г.), см. Г. Дундуа, Питиунт-Бичвинта по нумизматическим материалам, Научная сессия Института Истории АН ГССР, 1963 г. сокращенные тексты докладов, стр. 64 — 65 (на груз. языке);

с) гемма, сердоликовая, из Берлинского музея (прорись со слепка), см. A. Furtwängler, Beschreibung der Geschnittenen Steine im Antiquarium, Berlin, 1896, № 2935 (S. 1114);

д) гемма, сердоликовая из Самтавро (слепок), см. М. Лорткипанидзе, Геммы Гос. Музея Грузии, I, № 29;

е) многогранная печать из синего стекла из Лочини (прорись со слепка); см. М. Лорткипанидзе, Геммы Гос. Музея Грузии, III, № 48);

i) многогранная печать из синего стекла из могильника Нерон-Дереси (прорись со слепка), см. М. Лорткипанидзе, Геммы Гос. Музея Грузии, III, № 47.

Табл. IV. 10. штандарт, бронзовый;

11. лунница, бронзовая;

12. фигурка барана, бронзовая.

Табл. V. 10₁, 10₅, 10₃, 10₇. штандарт, бронзовый, разные виды.

Табл. VI. 10₂, 10₄, 10₆, 10₈. штандарт бронзовый, разные виды.

Табл. VII. 13. колокольчик ажурный, бронзовый;

14. колокольчик, бронзовый;

15—31. колокольчики, цилиндрические, бронзовые;

а) железный язычок колокольчика.

* Арабскими цифрами на таблицах пронумерованы предметы из Канчаевского погребения.

Табл. VIII. 45—46. удила, бронзовые.

Табл. IX. 47. удила, бронзовые;

56—58. нащечники, малые, серебряные;

59. ушко от нащечника, серебряное;

60—62. бляшки, серебряные;

68. кольцо, бронзовое (надето на удила № 47);

69. кольцо бронзовое;

70—72. кольца, серебряные;

73. подвеска-лунница, серебряная.

Табл. X. 48—53. нащечники, серебряные;

63. пластинка большая, серебряная;

64—67. пластинки малые, серебряные.

Табл. XI. 33. топорик, железный;

34—39. наконечники копий и дротиков, железные;

42. молоточек, железный

43. гвоздь, железный;

44. стерженек с расширенными концами, железный.

Табл. XII. 32. однолезвийный короткий меч, железный;

40. нож, железный;

41. нож, железный;

74. чаша, серебряная.

Табл. XIII. 74. чаша, серебряная.

Табл. XIV. 75. обломки серебряной обивки;

76. кувшинчик, бронзовый.

Табл. XV. 77. обломки бронзового сосуда;

78—79. керамика.

Табл. XVI. Предметы из погребального инвентаря, случайно обнаруженного в 1962 году в сел. Итхвиси, Сачхерского района: обломок серебряной диадемы, чернофигурный килик, чернолаковая чаша с граффити.

РИСУНКИ В ТЕКСТЕ

Рис. 1. Перстни с раскрытой шинкой:

№ 7 из Канчаевского погребения;

а), б) — золотые, №№ 29 и 30 из Ахалгорийского клада;

с), д) — серебряные, №№ 28 и 27 из Ахалгорийского клада;

е), ф) — серебряные, из Алгетского погребения.

Рис. 2. Колокольчики, бронзовые, из Канчаевского погребения.

Рис. 3. Схема конской узды по золотым височным подвескам № 26 Ахалгорийского клада.

Рис. 4. Бронзовый кувшинчик № 76 из Канчаевского погребения.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

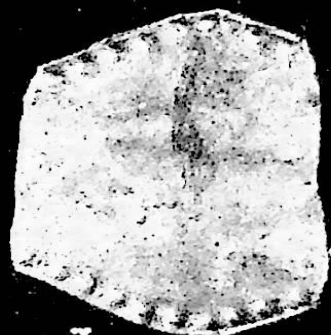
I

1

2

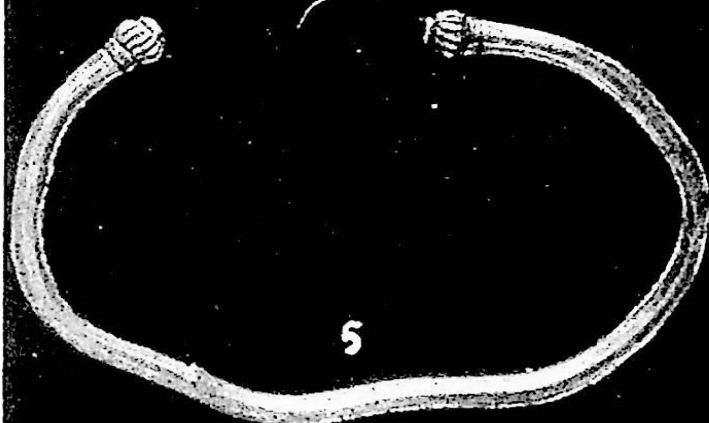
3

4

6

5

7

2

8

8

8

8

7

8

8

2

8

8

III

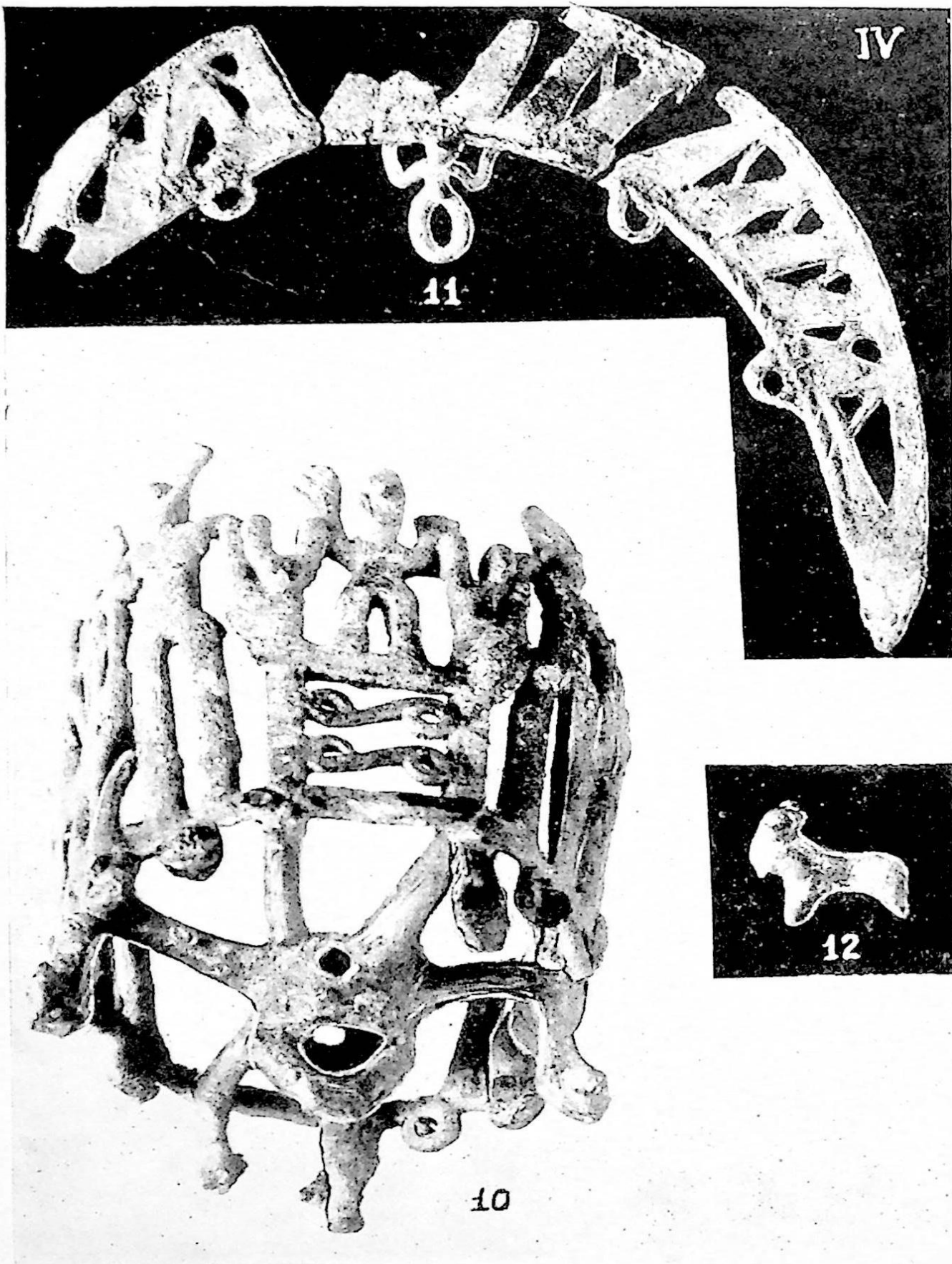

IV

11

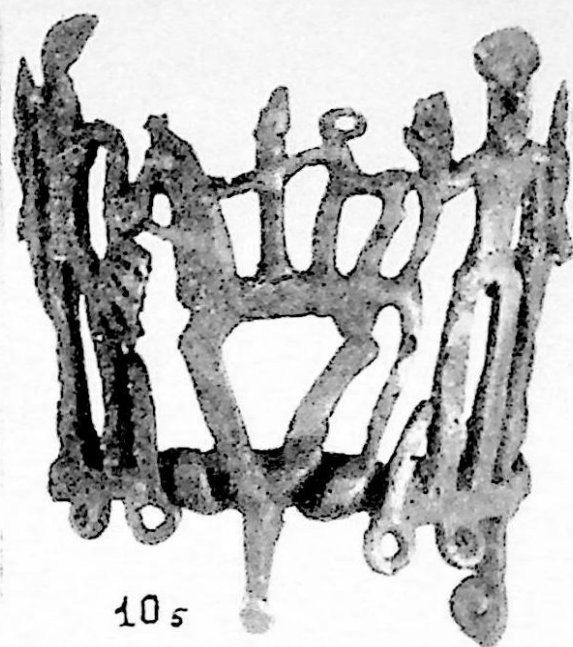
12

10

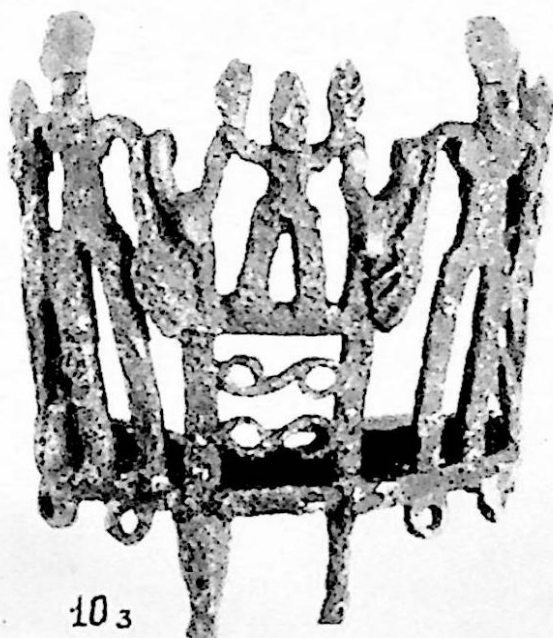

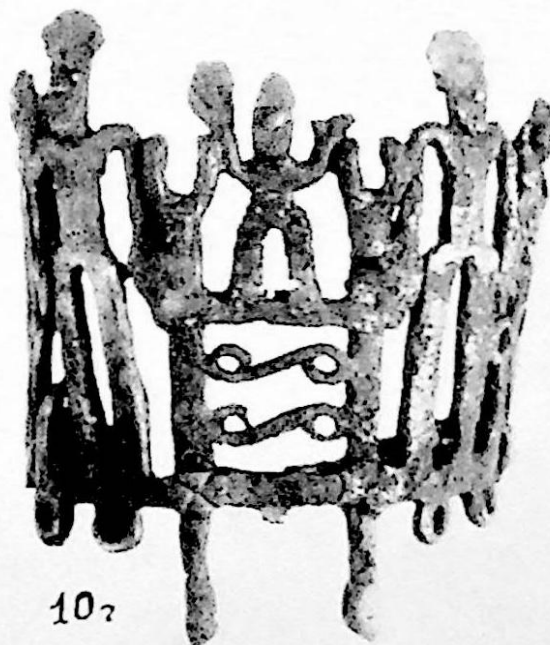
101

105

103

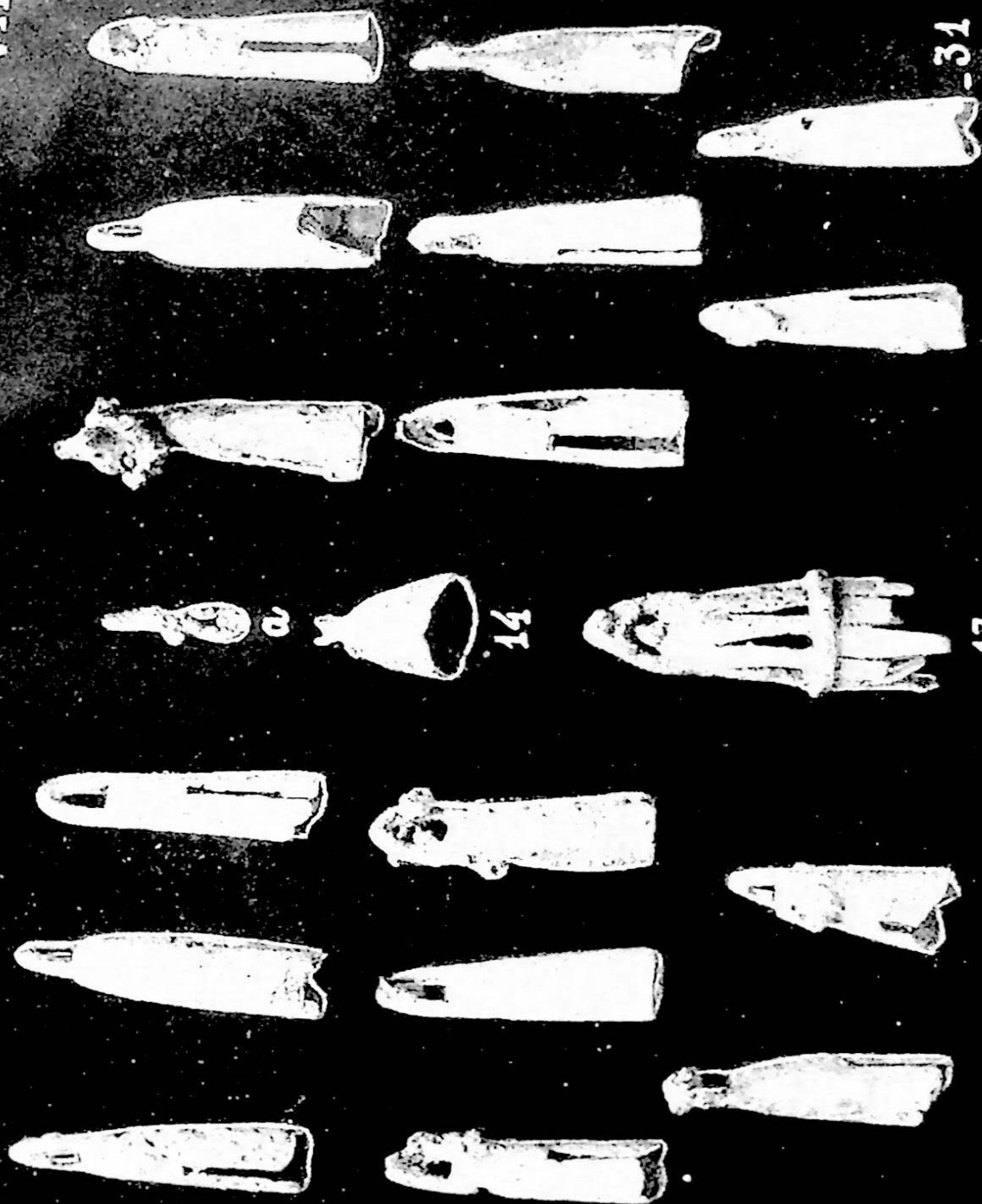

107

VI

VII

15-

14

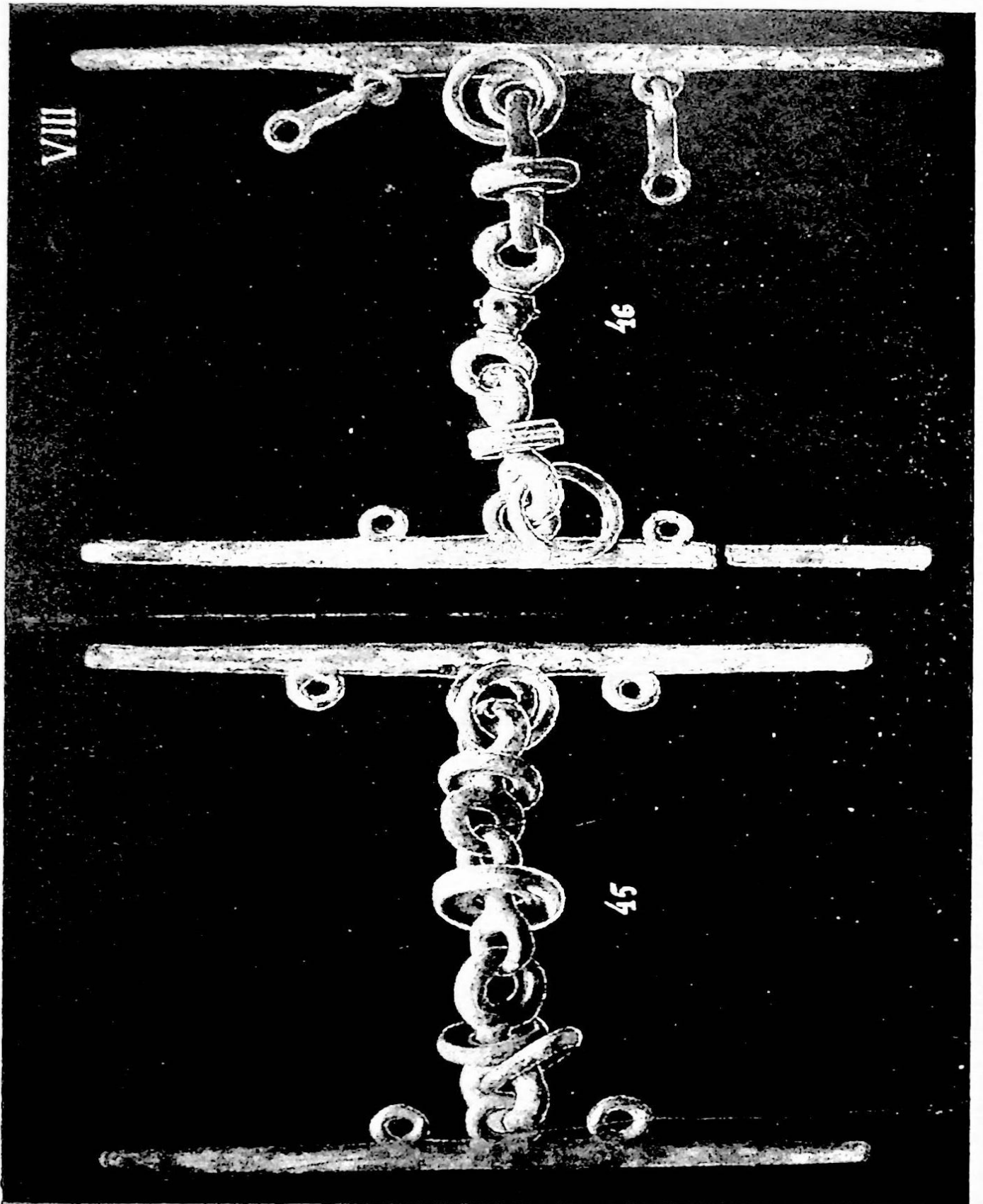
13

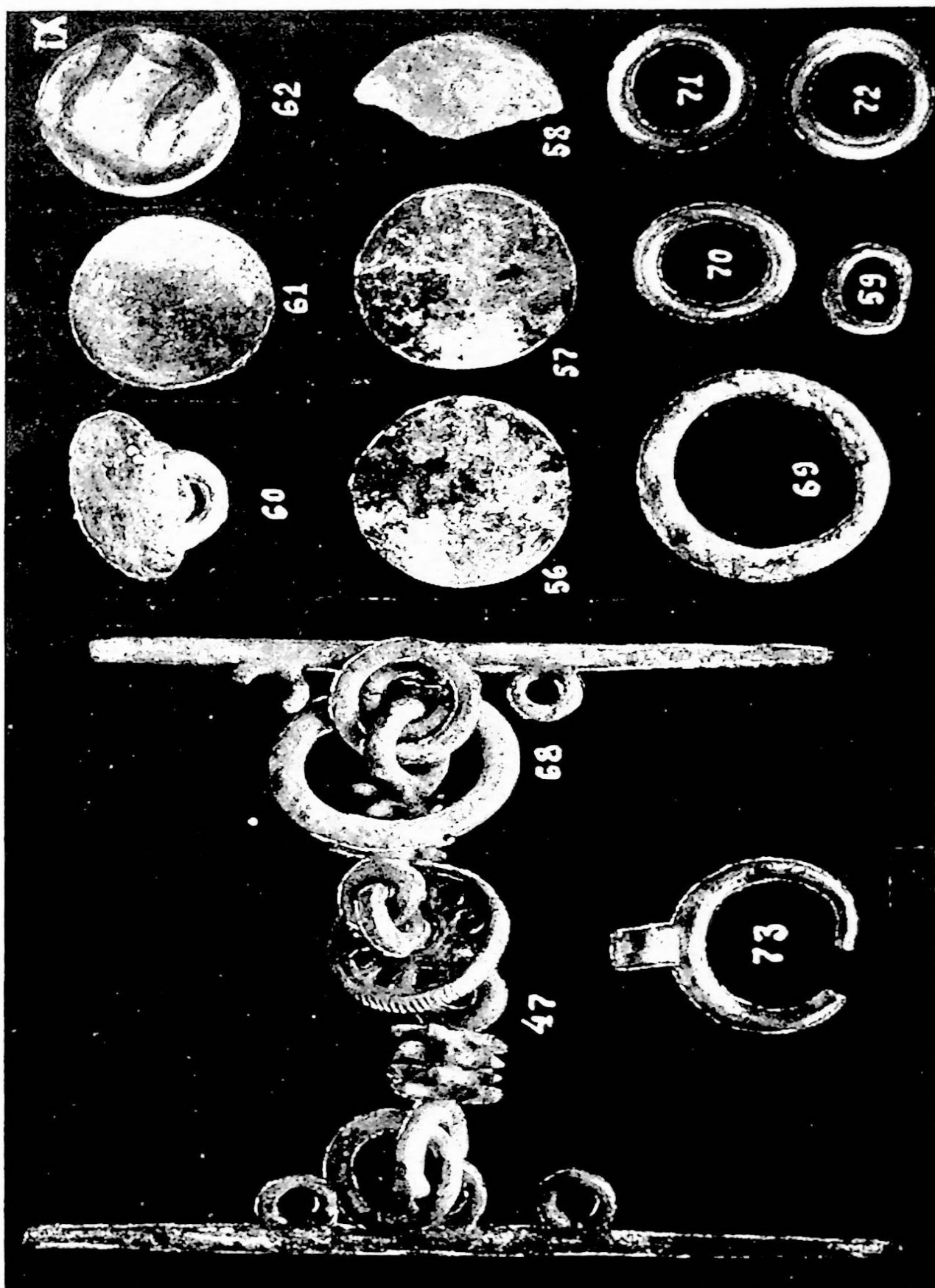
31-

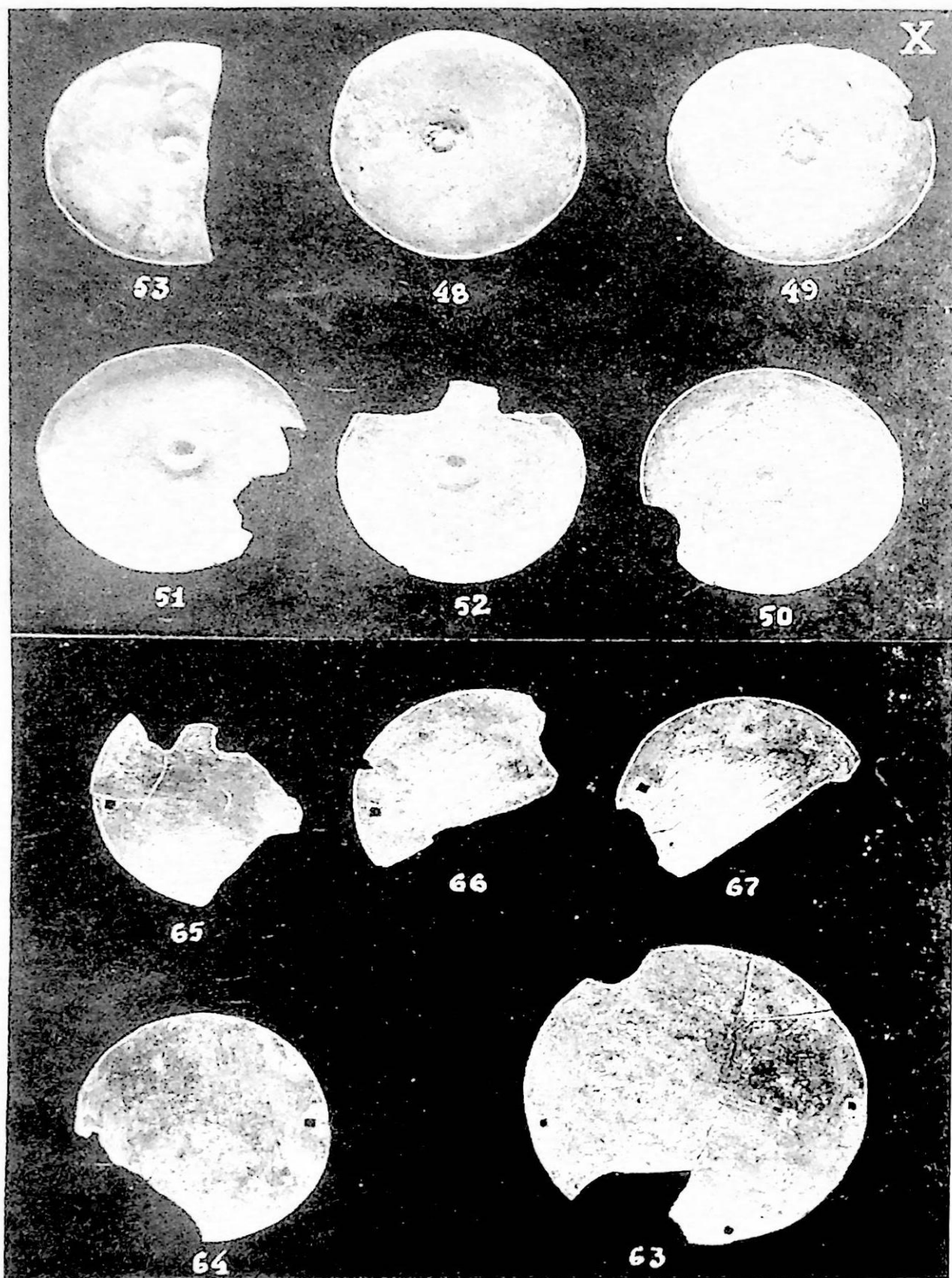
VIII

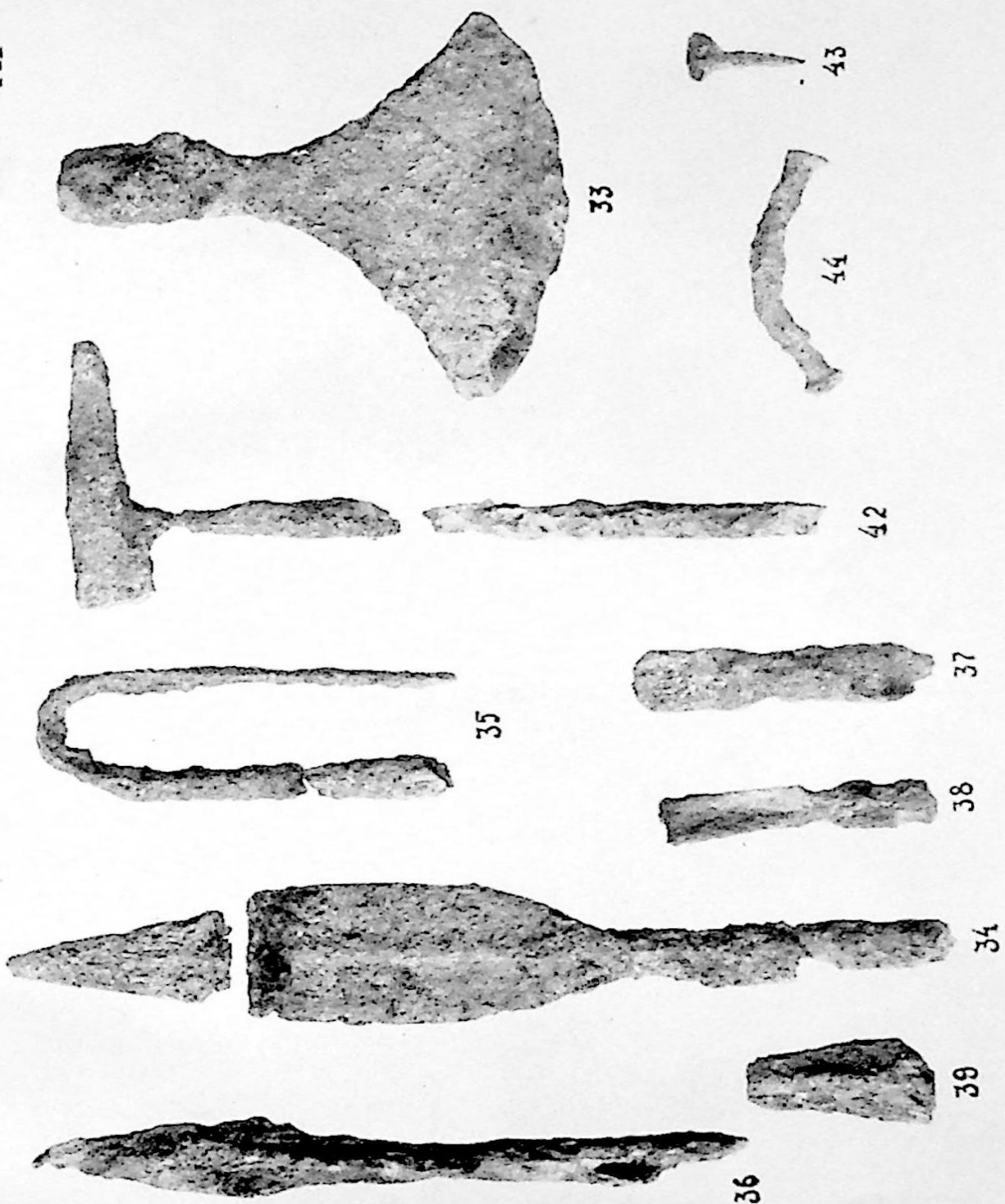
46

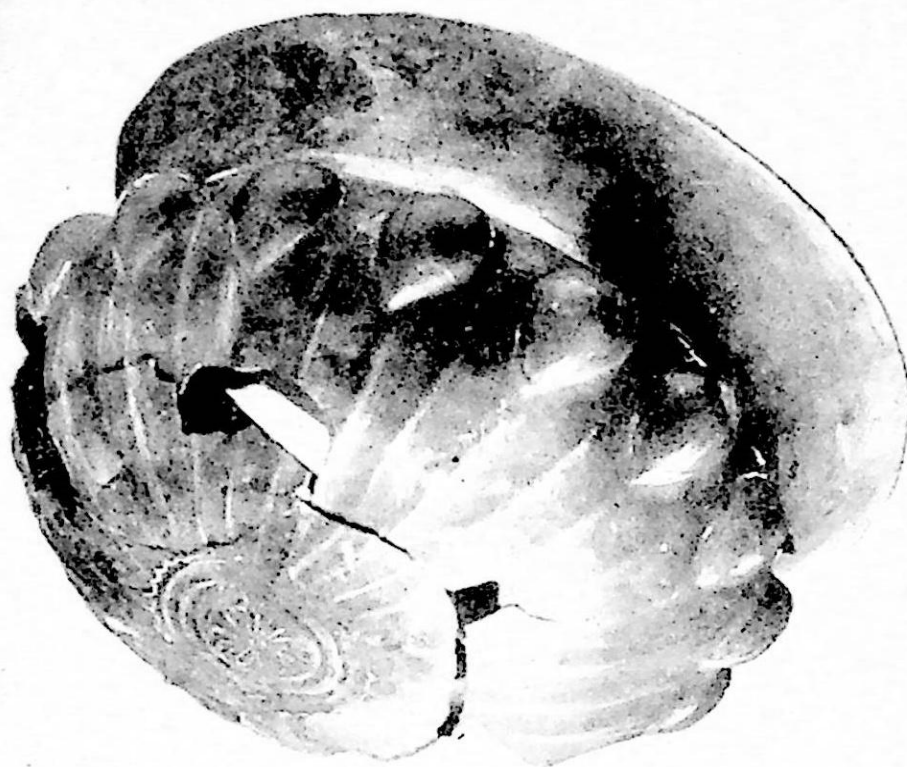
45

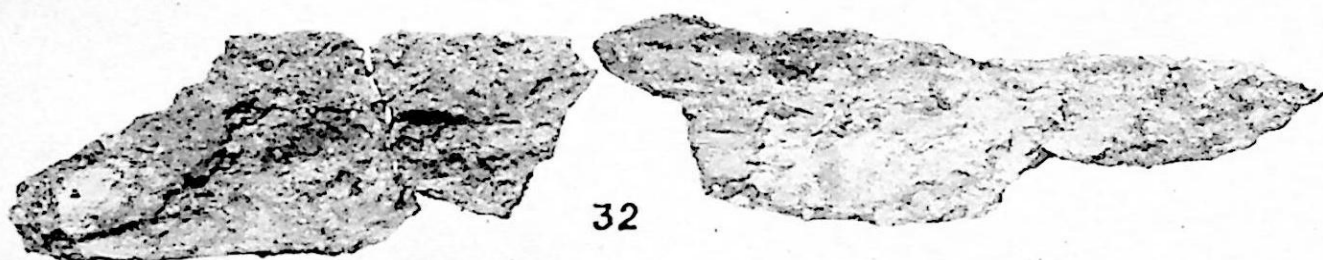

74

32

40

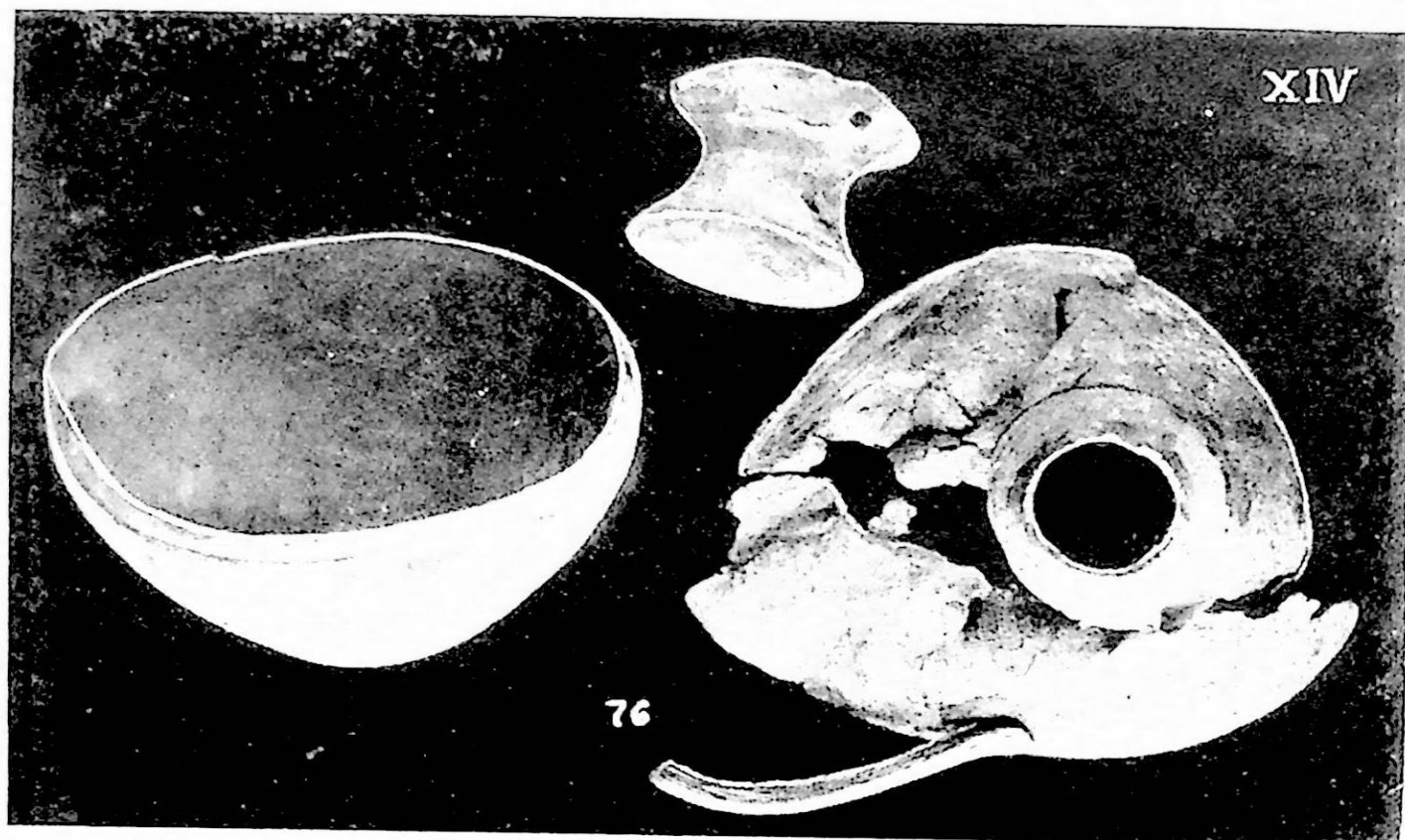

41

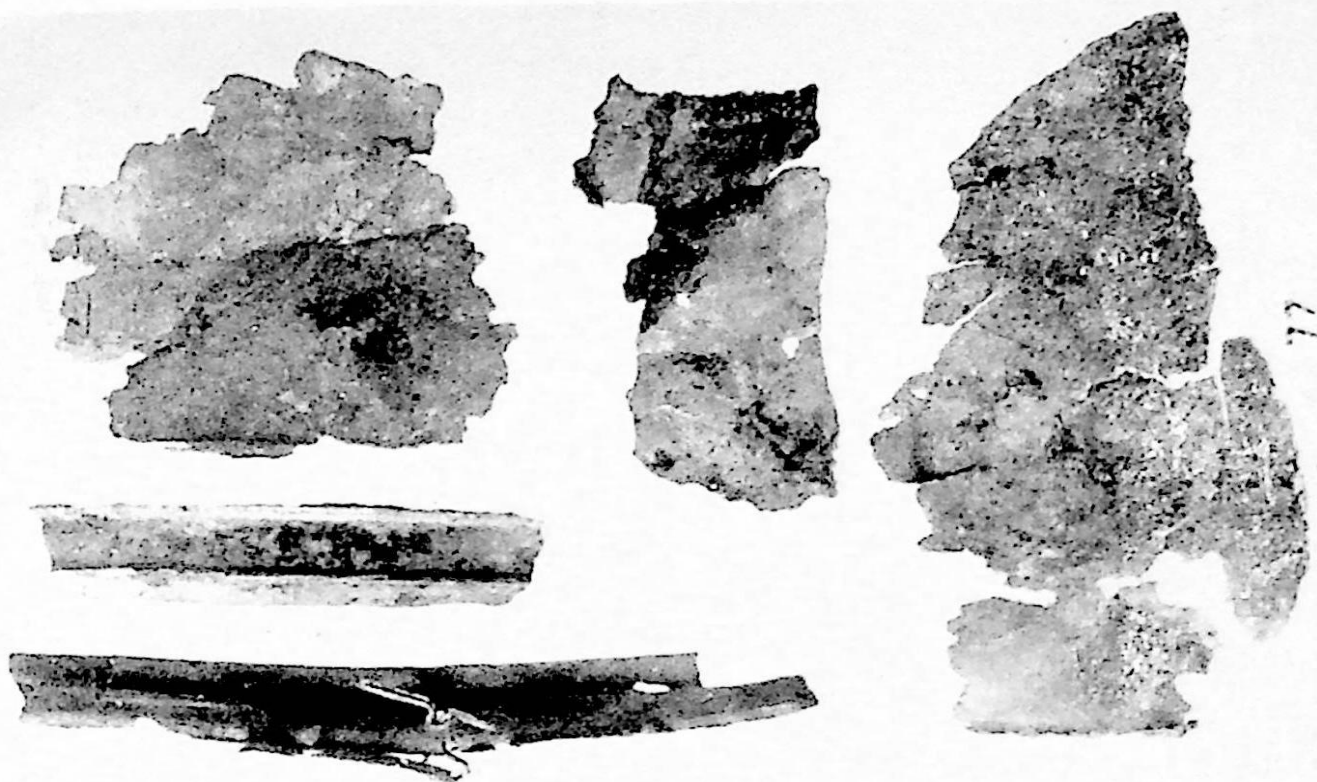
XIX

72

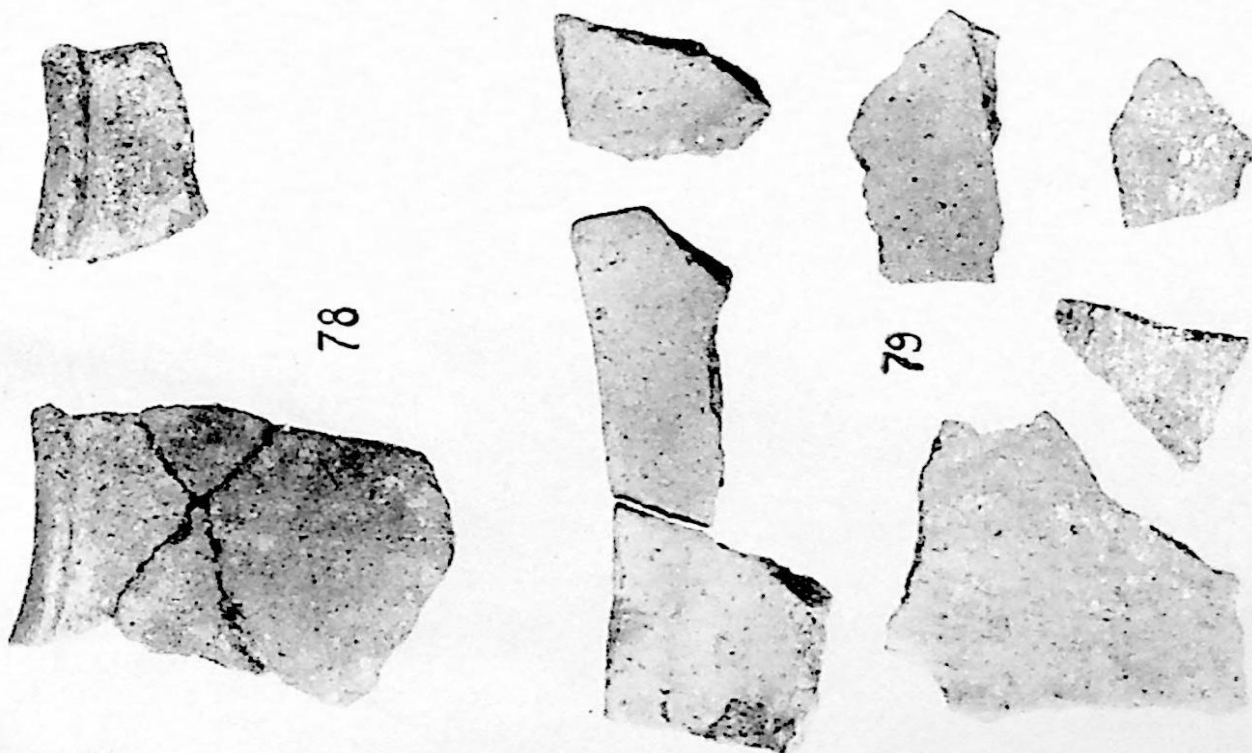

XV

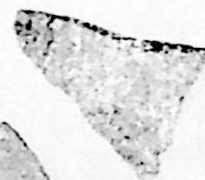

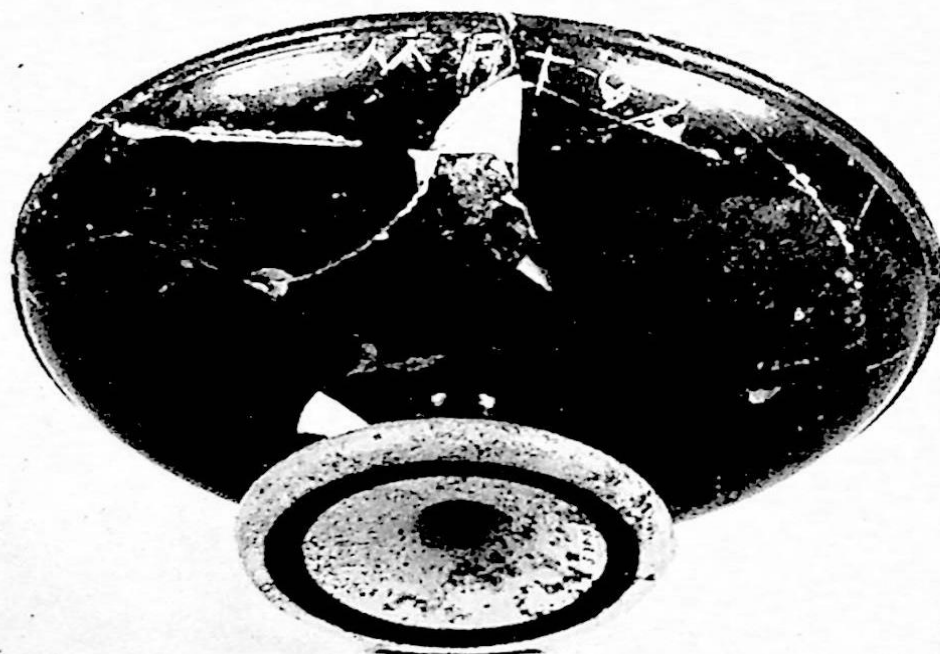
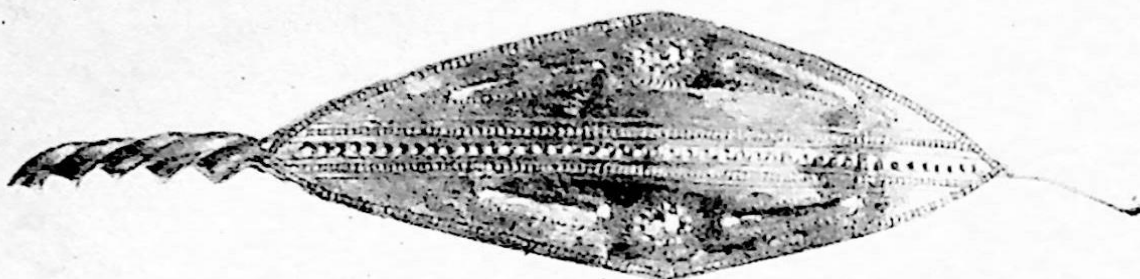
77

78

62

შინაარსი

შესავალი	3
თავი პირველი: სამარხის აღმოჩენის ვითარება	6
თავი მეორე: სამარხეული ინვენტარი	12
I. მიცვალებულის ტუჩებზე და თვალებზე დასაფარებელი ფირფიტები	15
II. სამკაული	20
III. სარიტუალო ნივთები	43
IV. რკინის იარაღი და სხვა ნივთები	51
V. ცხენის აკაზმულობის ნაწილები	54
VI. ლითონის ჭურჭელი	62
VII. კერამიკა	67
თავი მესამე: ძეგლის დათარიღება და ხასიათი	69
Памятники раннеантичной эпохи из Ксанского ущелья (Резюме)	88
ტაბულების აღწერილობა	105
სურათები ტექსტში	106
Описание таблиц	107
Рисунки в тексте	108
ტაბულები	109

Юлон Михайлович Гагошидзе

ПАМЯТНИКИ РАННЕАНТИЧНОЙ ЭПОХИ
ИЗ КСАНСКОГО УЩЕЛЬЯ

(На грузинском языке)

დებიქლა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ალ. ჯავახიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ც. თავაძე
მხატვრობა ვ. ჩაგუნავასი
ტექნორედაქტორი ე. ბოკერია
კორექტორი ნ. ცხვირავაშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.11.1964; ქაღალდის ზომა $60 \times 90^{1/16}$;
ნაბეჭდი თაბაში 7.76; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბაში 7.41;
შე 02853 ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1189;
ფასი 63 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძერჟინსკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Дзержинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, ул. Г. Табидзе № 3/5